Білий Бім Чорне вухо

Ґавріїл Троєпольскій

Переклад: Віра Білова.

Повість

РОЗДІЛ 1

Двоє в одній кімнаті

Жалібно й, здавалося, безнадійно він раптом починав скавучати, незграбно перевалюючись туди-сюди, — шукав матір. Тоді хазяїн садовив його собі на коліна й засовував у ротик соску з молоком.

Та й що лишалося робити місячному цуценяті, коли воно ще анічогісінько не тямило в житті, а матері нема й нема, хоч як жалійся. От він і намагався в перші два дні час од часу учиняти сумні концерти. Але це, між іншим, не заважало йому в обіймах із пляшечкою молока засинати на руках у хазяїна.

А на четвертий день малятко вже стало звикати до тепла людських рук. Цуценята дуже швидко починають розуміти ласку.

Імені свого він іще не знав, але через тиждень уже добре запам'ятав, що він — Бім.

У два місяці він з подивом побачив речі: височенний як для цуценяти письмовий стіл, а на стіні — рушницю, мисливську сумку і обличчя людини з довгим волоссям. До всього цього швиденько звик. Нічого дивного вже не було і в тому, що людина на стіні нерухома: якщо не

ворушиться — зовсім не цікаво. Щоправда, трохи пізніше, згодом, він хоч і зрідка, а візьме та й гляне: що б це означало — обличчя визирає з рамки, наче з віконця?

Друга стіна була цікавішою. Вона вся складалася з різних брусочків, які хазяїн міг по одному вийняти і вставити знову. В чотири місяці Бім уже зміг, ставши на задні лапки, дотягнутися до стіни. Він сам вийняв зубами брусочок і спробував його дослідити. Але той чомусь зашелестів і залишив у зубах у Біма якийсь клаптик. Так весело було роздирати той клаптик на дрібні часточки.

А це ж що таке?! — нагримав хазяїн. — Не можна! — І тицяв Біма носом у книжку. — Біме, не можна. Не можна!

Після такої науки навіть людина відмовиться від читання, а Бім — ні: він довго й уважно дивився на книжки, схиляючи голову то на один бік, то на другий. І, мабуть, вирішив-таки: якщо вже не можна цієї, візьму іншу. Він тихенько вп'явся в корінець і затяг оте саме під диван; там віджував спершу один ріжок палітурки, потім другий, а потім, забувши про все, витяг нещасну книжку на середину кімнати й почав терзати лапами граючись, та ще й з підстрибом.

Отут він і дізнався вперше, що таке "боляче" й що таке "не можна". Хазяїн встав з-за столу й суворо сказав:

Не можна! — й скубонув за вухо. — Ти ж мені, дурна твоя голово, "Біблію для віруючих і невіруючих" пошматував. — І знову: — Не можна! Книжки — не можна! — Він ще раз смикнув його за вухо.

Бім вискнув та й підняв усі чотири лапи догори. Так, лежачи на спині, він дивився на хазяїна й не міг зрозуміти, що ж, власне, відбувається.

Не можна! Не можна! — товкмачив той навмисне і тицяв знову й знову книжку до носа, та вже не карав. Потім підняв цуценя на руки, гладив і знай казав: — Не можна, хлопчику, не можна, дурнику. — І сів. І взяв його на коліна.

Так у ранньому віці Бім вислухав від хазяїна мораль через "Біблію для віруючих і невіруючих". Бім лизнув йому руку й уважно подивився в обличчя.

Йому вже подобалося, коли хазяїн з ним розмовляв, але розумів він поки що лише "Бім" і "не можна". Одначе дуже цікаво спостерігати, як звисає на лоба білий чуб, ворушаться добрі губи і як доторкуються до шерсті теплі ласкаві пальці. Зате Бім уже напевно умів розпізнати — веселий нині хазяїн чи сумний, лає він чи хвалить, кличе чи проганяє.

А хазяїн бував і сумний. Тоді він розмовляв сам з собою і звертався до Біма:

Отак-то і живемо, дурнику. Ти чого дивишся на неї? — показував він на портрет: — Вона, друже, померла. Нема її. Нема… — Він гладив Біма і з повною впевненістю примовляв: — Ех ти, мій дурнику, Бімко. Нічого ти ще не розумієш.

А втім, це було не зовсім так, бо ж Бім розумів, що зараз гратися з ним не будуть, та й слово "дурник" брав на себе, і "хлопчик" — також. Отож коли великий друг називав його дурником або хлопчиком, то Бім ішов негайно, як і на кличку. А якщо вже він, у такому віці, засвоював інтонацію голосу, то, звичайно ж, обіцяв бути якнайрозумнішим собакою.

Та хіба тільки розум визначає становище собаки серед своїх співбратів? На жаль, ні. Хоч Бім і був розумний, одначе в нього не все було як слід.

Щоправда, він народився від породистих батьків, сетерів з довгим родоводом. У кожного його предка було особисте свідоцтво. Хазяїн міг би за цими анкетами дійти не тільки до Бімових прадіда й прабаби, але й знати, при бажанні, прадідового прадіда й прабабину прабабу. Це все, звичайно, добре. Та річ у тому, що Бім при всіх достоїнствах мав велику ваду, яка згодом дуже позначилася на його долі: хоч він був із породи шотландських сетерів (сетер-гордон), але масть виявилася зовсім не типовою — ось у чому сіль. За стандартами мисливських собак сетер—гордон має бути неодмінно "чорний, із синюватим вилиском — кольору воронового крила, і неодмінно з виразно одмежованими яскравими рудо — червоними підпалинами"; навіть білі плями на не передбачених стандартом місцях вважаються великою вадою у гордонів. А Бім уродився таким: тулуб білий, але з рудуватими підпалинами і навіть ледь помітним рудим крапом, тільки одне вухо та одна нога чорні, справді — як воронове крило; друге вухо м'якого жовтувато-руденького кольору. Просто дивовижне таке явище: за всіма статтями — сетер-гордон, а масть — нічого схожого. Якийсь далекий-далекий предок узяв ото й вискочив у Бімі: батьки — гордони, а він — породи альбінос.

А загалом, з такою різнобарвністю вух і з підпалинками під великими розумними темно-карими очима Бімова морда була навіть симпатичніша, показніша, можливо, навіть розумніша або, так би мовати, філософічніша, розважливіша, ніж у звичайних собак. І їй же право, усе це не можна навіть назвати мордою", а певніше — собаче обличчя. Проте за законами кінології біла масть, у конкретному випадку, вважається ознакою виродження. В усьому — красень, а за стандартами кольору шерсті — явно сумнівний і навіть порочний. Отака біда була в Біма.

Звичайно, Бім не розумів провини свого народження, бо нікому не дано природою до появи на світ обирати батьків. Бімові просто не дано й думати про це. Він жив собі й поки що радів.

А от хазяїн непокоївся: чи дадуть на Біма родовідне свідоцтво, яке закріпило б його становище серед мисливських собак, чи він залишиться

довічним ізгоєм? Це буде відомо лише в шестимісячному віці, коли цуценя (знов-таки за законами кінології) визначиться й оформиться в близьке до того, що називається породною собакою.

Власник Бімової матері взагалі вже хотів був вибракувати білого з приплоду, тобто утопити, але знайшовся дивак, якому стало шкода такого красеня. Дивак той був теперішнім Бімовим хазяїном: очі йому сподобалися, бачте, розумні. Треба ж! А тепер і стоїть питання: дадуть чи не дадуть родовідну?

Тим часом хазяїн намагався розгадати, звідки така аномалія в Біма. Він перегорнув усі книжки з полювання та собаківництва, щоб хоч трохи наблизитися до істини й довести згодом, що Бім не винен. Саме для цього він і почав виписувати з різних книжок у товстий загальний зошит усе, що могло виправдати Біма як справжнього представника породи сетерів. Бім був уже його другом, а друзів завжди треба виручати. Інакше — не ходити Бімові переможцем на виставках, не бряжчати золотим медалям на грудях: хоч би яким золотим собакою він був на полюванні, з породних його буде виключено.

Яка ж бо, одначе, несправедливість на білому світі!

НОТАТКИ ХАЗЯЇНА

За останні місяці Бім непомітно увійшов у моє життя й міцно закріпився у ньому. Чим же він узяв? Добротою, безмежним довір'ям і ласкою — почуттями завжди невідпорними, коли між ними не втерлося підлабузництво, яке може потім, поступово, перетворити все в оманливе — і доброту, і довір'я, і ласку. Огидне це явище — підлабузництво. Боронь боже! Але Бім поки що — маленьке і миле собаченя. Усе залежатиме в ньому від мене, від хазяїна.

Дивно, що і я часом помічаю тепер за собою таке, чого досі не бувало. Наприклад, якщо побачу картину, де є собака, то насамперед

звертаю увагу на його масть і породистість. Непокоїть запитання: дадуть чи не дадуть свідоцтво?

Кілька днів тому був у музеї на художній виставці й одразу ж звернув увагу на картину Д. Бассано (XVI століття) "Мойсей висікає воду зі скелі". Там на передньому плані зображено собаку — явно прототип лягавої породи, з дивною, одначе, мастю: тулуб білий, а морда, розсічена білою пролисинкою, чорна, вуха теж чорні, а ніс білий, на лівому плечі чорна пляма, задній криж теж чорний. Змучений і худющий, він жадібно п'є довгождану воду з людської миски.

Другий собака, довгошерстий, теж із чорними вухами. Знесилений від спраги, він поклав хазяїнові на коліна голову й смиренно жде води.

Поряд — кріль, півень, ліворуч — двоє ягнят.

Що хотів сказати художник, вивівши собаку разом з людьми на передній план? Очевидно, він хотів сказати, що люди любили собак ще з глибокої давнини, ніколи їх не Покидали, навіть у нещасті, навіть на грані загибелі народу, а собаки лишалися відданими й вірними, ладними загинути разом з людиною.

Адже за мить до цього всі були у відчаї, у них не було ні краплини надії. І вони казали у вічі своєму рятівникові від рабства — Мойсею:

"О, якби ми вмерли від руки господньої в землі єгипетській, коли ми сиділи біля казанів з м'ясом, коли ми досита їли хліба! Бо вивів ти нас у цю пустелю, щоб усіх довкола зморити голодом".

Мойсей з великою гіркотою зрозумів, як глибоко оволодів людьми дух рабський: хліба досхочу й казани з м'ясом їм дорожчі за волю. І ось він висік воду зі скелі. І було в ту мить добре всім, хто йшов за ним, що й відчувається в картині Бассано.

А може, художник і помістив собак на головному місці як докір людям за їхню малодушність у нещасті, як символ вірності, надії та відданості? Усе може бути. Це було давно.

Картині Д. Бассано понад триста років. Невже ж чорне і біле в Бімі йде з тих часів? Не може того бути. А втім, природа є природа.

Проте навряд чи це допоможе чимось відкинути звинувачення проти Біма в його аномаліях забарвлення тіла та вух. Адже що давніші будуть приклади, то більше звинуватять його в атавізмі й неповноцінності.

Ні, треба шукати щось інше. А якщо хтось із кінологів і нагадає мені про картину Д. Бассано, то можна в крайньому разі сказати просто: а до чого тут чорні вуха у Бассано?

Пошукаймо дані ближчі до Біма за часом. ♦ * *

Виписка із стандартів мисливських собак: "Сетери-гордони виведені у Шотландії... Порода склалася до початку другої половини XIX століття... Сучасні шотландські сетери, зберігша свою могутність і масивність кістяка, мають дедалі більший попит. Собаки спокійної, лагідної вдачі, слухняні й незлобиві, вони рано й легше беруться до роботи, успішно справляються і на болоті, і в лісі... Характерна виразна, спокійна, висока стойка з головою не нижче від рівня холки..."

* * *

Із двотомника "Собаки" Л. П. Сабанєєва, автора чудових книжок — "Мисливський календар" та "Риби Росії":

"Коли ми візьмемо до уваги, що в основі сетера лежить найстародавніша раса мисливських собак, яка протягом багатьох століть діставала, так би мовити, домашнє виховання, то не здивуємося,

що сетери являють собою чи не найкультурнішу та найінтелігентнішу породу".

Так! Отже, Бім собака інтелігентної породи. Це вже може знадобитися.

* * *

З цієї ж книжки Л. П. Сабанєєва:

"У 1847 році Перленд із Англії привіз для дарунка Великому Князю Михайлу Павловичу два чудових красивих сетери дуже рідкісної породи… Собаки були не для продажу, і їх поміняли на коня, який коштував 2000 карбованців…"

Отак. Віз для дарунка, а злупив ціну, як за двадцять кріпаків.

З листа відомого у свій час природолюба, мисливця і собаківнику С. В. Пенського до Л. П. Сабанєєва:

"Під час Кримської війни я бачив дуже гарного червоного сетера у Сухово-Кобиліна, автора "Весілля Кречинського", і жовто-рябих у Рязані в художника Петра Соколова".

О, це вже ближче до діла. Цікаво: навіть сатирик мав тоді сетера. А в художника — жовто-рябий. Чи не звідти, бува, твоя кров, Біме?

От коли б! Але навіщо тоді… чорне вухо? Незрозуміло.

* * *

З того самого листа:

"Породу червоних сетерів вів також московський палацовий доктор Бере. Одну з червоних сук він звів з чорним сетером покійного Імператора Олександра Миколайовича. Які вийшли цуценята й куди вони поділися — не знаю; знаю тільки, що одне з них виростив у себе в селі граф Лев Миколайович Толстой".

Стривай! А чи не тут? Якщо твоя нога і вухо чорні від собаки Льва Миколайовича Толстого, ти — щасливий собака, Біме, навіть без особистого свідоцтва породи, найщасливіший з усіх собак па світі. Великий письменник любив собак.

Ще з того самого листа:

"Імператорського чорного собаку я бачив в Ільїнському після обіду, на який Государ запросив членів правління Московського товариства полювання. Це був дуже великий і досить гарний кімнатний пес, із чудовою головою, добре вдягнений, але сетерового типу у ньому було мало; до того ж ноги були надто довгі, й одна нога зовсім біла. Кажуть, цього сетера подарував покійному Імператорові якийсь польський пан, і чутка ходила, що пес той був не зовсім кровний".

Отже, польський пан обдурив імператора? Могло бути. Могло це бути и на собачому фронті. Ох уже цей мені чорний імператорський пес! А втім, тут же поряд іде кров жовтої суки Берса, яка володіла "чуттям незвичайним і чудовою тямовитістю". Отож, якщо навіть нога твоя, Біме, від чорного імператорського пса, то ввесь ти цілком можеш бути далеким нащадком собаки видатного письменника… Ба ні, Бімко, дзуськи! Про імператорського — ні слова. Не було — та й годі. Ще чого не вистачало.

* * *

Що ж лишається в разі можливої суперечки на захист Біма?

Мойсей відпадає зі зрозумілих причин. Сухово-Кобилін відпадає і за часом, і за мастю. Залишається Лев Миколайович Толстой: а) за часом найближчий; б) батько його собаки був чорний, а мати червона. Усе підходить. Але ж батько, отой чорний, — імператорський, от заковика.

Хоч як повертай, а про пошуки далекої чистокровної породи Біма доводиться мовчати. Отже, кінологи визначатимуть тільки з родовідної Бімових батька і матері, як у них і належить: нема білого в родовідній і — амінь. А Толстой їм — ні до чого. І вони мають рацію. Та й справді, отак кожен може походження свого собаки довести до собаки письменника, а там і самому недалеко до Л. М. Толстого. І дійсно: скільки їх у нас, Толстих! Страх, як багато об'явилося, неймовірно багато.

Хоч і кривдно, та розум мій ладен уже змиритися з тим, що Бімові бути ізгоєм серед породистих собак. Погано. Лишається одне: Бім — собака інтелігентної породи. Але й це — не доказ (на те й стандарти).

* * *

Погано, Біме, погано, — зітхнув хазяїн, відклавши ручку й засунувши в стіл загальний зошит.

Бім, почувши свою кличку, підвівся з лежака, сів, нахилив голову на бік чорного вуха, нібито слухав самим жовто-руденьким. І це було дуже симпатично. Усім своїм виглядом він говорив: "Ти хороший, мій добрий друже. Я слухаю. Що ж ти хочеш?"

Хазяїн одразу ж повеселів од такого Бімового запитання й сказав:

Ти молодець, Біме! Будемо жити разом, хоча б і без родовідної. Ти гарний пес. Гарних собак усі люблять. — Він узяв Біма на коліна й гладив його шерсть, примовляючи: — Добре. Все одно добре, хлопчику.

Бімові було тепло й затишно. Він одразу ж на все життя зрозумів: "Добре" — це ласка, вдячність і дружба.

І Бім заснув. Яке йому діло до того, хто він, його хазяїн? Важливо — він добрий і близький.

Ех ти, чорне вухо, імператорська нога, — тихо сказав той і переніс Біма на лежак.

Він довго стояв перед вікном, вдивляючись у темно-бузкову ніч. Потім глянув на портрет жінки й промовив:

Бачиш, мені стало трошечки легше. Я вже не самотній. — Він не помітив, як у самотині поступово звик говорити вголос "до неї" або навіть до самого себе, а тепер і до Біма. — Ось я й не один, — повторив він портрету.

А Бім спав.

* * *

Так вони й жили удвох в одній кімнаті. Бім ріс міцненьким. Дуже скоро він дізнався, що хазяїна звуть "Іван Іванович". Розумне цуценя, тямуще. І потроху воно засвоїло, що нічого не можна чіпати, можна лише дивитися на речі та людей. І взагалі нічого не можна, якщо не дозволить або не накаже хазяїн. Так оце "не можна" стало головним законом Бімового життя. А очі Івана Івановича, інтонація, жести, чіткі слова-накази та слова-ласки були головними у собачому житті. Більше того, самостійні рішення зробити щось аж ніяк не повинні були йти всупереч бажанням хазяїна. Зате Бім поступово почав навіть угадувати деякі наміри друга. Ось, наприклад, стоїть друг перед вікном і дивиться, дивиться вдалечінь і думає, думає. Тоді Бім сідає поруч і теж дивиться і теж думає. Людина не знає, про що думає собака, а собака усім своїм виглядом говорить: "Зараз мій добрий друг сяде за стіл, неодмінно сяде.

Походить трошки з одного кутка в другий і сяде і водитиме по білому аркушу паличкою, а та тихо-тихо шепотітиме. Це буде довго, тому посиджу-но і я біля нього". Потім тицьнеться носом у теплу долоню. А хазяїн скаже:

Ну що ж, Бімко, будемо працювати, — і справді сідає.

А Бім бубличком скручується біля ніг або, якщо сказано "На місце", піде на свій лежак у куток і чекатиме. Чекатиме погляду, слова, жесту. А втім, через деякий час можна й зійти з місця, пововтузитися з круглою кісткою, яку розгризти неможливо, але погострити зуби — будь ласка, тільки не заважай.

Та коли Іван Іванович затулить обличчя долонями, зіпершись ліктями на стіл, тоді Бім підходить до нього й кладе різновуху мордочку на коліна. І стоїть. Знає, погладить, знає, другові щось не по собі. А Іван Іванович подякує:

Спасибі, любий, спасибі, Бімко, — і знову шепотітиме паличкою по білому паперу.

Так було дома.

Але не так було в лузі, де обидва забували про все. Тут можна бігати, гратися, ганятись за метеликами, перекидатися в траві — усе було дозволено. Одначе й тут, після восьми місяців Бімового життя, усе пішло за хазяїновими командами: "Іди-іди" — можеш гратися. "Назад!" — дуже зрозуміло, "Лежати!" — абсолютно ясно, "Ап!" — перестрибуй, "Шукай!" — знаходь шматочки сиру, "Поруч!" — іди поруч, але тільки ліворуч, "До мене!" — швидко до хазяїна — матимеш грудочку цукру. І багато

інших слів вивчав Бім до року. Друзі все краще й краще розуміли одне одного, жили як рівні — людина й собака.

Але одного разу трапилось таке, що Бімове життя змінилося, і він подорослішав за кілька днів. Сталося це лише тому, що Бім раптом виявив у хазяїна велику разючу ваду.

Було так. Пильно й старанно йшов Бім через луг човником, вишукуючи розкиданий сир, і раптом серед різних пахощів трав, квітів, самої землі та річки ввірвався струмінь повітря, незвичний і хвилюючий: пахло якимось птахом, зовсім не схожим на тих, яких знав Бім, — горобців там різних, веселих синиць, трясогузок і всілякої дрібноти, яку нізащо не наздоженеш. Пахло чимось невідомим, що бентежило кров. Бім зупинився й озирнувся на Івана Івановича. А той звернув убік, нічого не помітивши. Бім був здивований: друг нічого не вловив нюхом. Та він же каліка! І тоді вирішив сам: тихо переступаючи в підтягуванні, почав наближатися до невідомого, вже не дивлячись на Івана Івановича. Кроки ставали повільнішими, він ніби обирав точку для кожної лапи, щоб не зашарудіти, не зачепити бадилинку. Нарешті запах став таким гострим, що далі йти було вже неможливо. І Бім, так і не поставивши на землю правої передньої лапи, завмер на місці, застиг, немовби скам'янів. Це була статуя собаки, неначе створена майстром— скульптором. Ось вона, перша стойка! Перше пробудження мисливської пристрасті аж до самозабуття.

ні, хазяїн тихо підходить, гладить Біма, той ледь-ледь трепетно здригається:

Добре, добре, хлопчику. Добре. — І бере за нашийник. — Уперед… Уперед…

А Бім не може — нема сили.

Вперед… Вперед… — тягне його Іван Іванович.

Бім пішов! Тихо-тихо… Залишається зовсім мало — здається, невідоме поряд. Але раптом рішучий різкий наказ:

Уперед!!!

Бім кинувся. Враз із шурхотом випурхнув перепел. Бім рвонув за ним і-і-і… погнав, пристрасно, чимдуж.

Наза-ад! — крикнув хазяїн.

Та Бім нічого не чув, вух наче й не було.

Наза-ад! — І свисток. — Наза-ад! — І свисток.

Бім біг доти, доки не загубив перепелячого сліду, а потім, веселий і радісний, повернувся. Але що ж це таке? Хазяїн похмурий, дивиться суворо, не пестить. Усе було ясно: немає нюху в його друга! Нещасний хазяїн, — Бім якось обережненько лизнув руку, виказуючи цим зворушливий жаль до явної спадкової неповноцінності найближчої йому істоти.

Хазяїн сказав:

Та ти зовсім не про те, дурнику. — І веселіше: — Ану ж бо, почнемо, Біме, по-справжньому. — Він зняв нашийник, начепив другий (незручний) і пристебнув до нього довгий ремінь. — Шукай!

Тепер Бім розшукував запах перепела — більш нічого. А Іван Іванович спрямовував його туди, куди перемістився птах. Бімові було невтямки, що його друг бачив, де приблизно сів перепел після ганебної втечі (нюхом, звичайно, не чув, а бачити — бачив).

І ось той самий запах! Бім, не помічаючи ременя, звужує човника, тягає, тягне, підняв голову і тягне верхом… Знову стойка! На тлі призахідного сонця він напрочуд красивий — це не кожен і зрозуміє. Тремтячи — хвилювання, Іван Іванович узяв кінець ременя, міцно закрутив на руку й тихо наказав:

Вперед… Вперед.

Бім пішов на підводку. І ще раз на мить зупинився.

Вперед!!!

Бім так само кинувся, як і вперше. Перепел тепер спурхнув з пружним скрекотом крил. Бім знову нерозважливо кинувся був наздоганяти птаха, але… ривок ременя змусив його відскочити.

Назад!!! — крикнув хазяїн. — Не можна!!!

Бім, перекинувшись, упав. Він не зрозумів — за віщо так. І тягнув знову до перепела.

Лежати!

Бім ліг. І ще раз усе повторилося, вже на іншого перепела. Але тепер Бім відчув ривок ременя раніше, ніж перед цим, а коли почув — ліг і тремтів од хвилювання, пристрасті й водночас від смутку й печалі: про це промовисто свідчив його вигляд — від носа й до хвоста. Аже так боляче! І не лише від жорстокого, бридкого ременя, а ще й від шпичок усередині нашийника.

Ось так, Бімко, нічого не вдієш — так треба, — Іван Іванович, гладив Біма.

Від цього дня й почався справжній мисливський собака. Від цього ж дня Бім зрозумів, що тільки він, тільки він один може взнати, де птах, — хазяїн безпорадний, а ніс у нього причеплений тільки для годиться. Почалася справжня служба, в основі її лежали слова: не можна, назад.

А потім, — ех! — потім рушниця! Постріл.

Перепел пада, мов ошпарений окропом.

І наздоганяти його, виявляється, зовсім не треба, його тільки знайти, підняти на крило й лягти, а решту зробить друг.

Гра на рівних: хазяїн без нюху, собака без рушниці.

Так тепла дружба й відданість ставали щастям, тому що вони розуміли один одного і кожен не вимагав від другого більше, ніж той може — В цьому основа, сіль дружби.

У два роки Бім став чудовим мисливським собакою, довірливим і чесним. Він знав уже близько ста слів, що стосувалися полювання і дому: нехай тільки скаже Іван Іванович: "Подай" — буде зроблено; скаже він: "Подай капці" — подасть, "Неси миску" — принесе, "На стілець!" — сяде на стілець. Та що там! По очах уже розумів: добре дивиться хазяїн на людину, і Бімові вона — знайома з тієї ж хвилини; неприязно зиркне — і Бім часом аж загарчить; навіть лестощі (лагідні лестощі) він уловлював у голосі чужого. Але ніколи й нікого Бім не вкусив — хоч на хвіст наступи. Гавкотом попередити уночі, що до вогнища підходить чужий, — будь ласка, але щоб укусити — нізащо. Така вже інтелігентна порода.

Щодо інтелігентності, то Бім умів навіть так: навчився сам, дійшов своїм розумом, дряпатися в двері, щоб відчинили. Бувало, захворіє Іван Іванович і не йде з ним гуляти, а випускає самого. Бім трохи побігає, впорається, як і належить, і поспішає додому. Подряпає в двері, ставши на задні лапи, стиха поскавулить прохально, і двері відчиняються. Хазяїн, важко чалапаючи по прихожій, зустрічає, ласкаво гладить і знову лягає в постіль. Це коли він, літня людина, занедужував (до речі, хворів він дедалі частіше, чого Бім не міг не помітити). Бім твердо засвоїв: подряпай у двері, тобі відчинять неодмінно; двері й існують на те, щоб кожен міг зайти: попросися — тебе впустять. Із собачої точки зору це було вже тверде переконання.

Тільки не знав Бім, не знав і не міг знати, скільки потім буде розчарувань і біди від такої наївної довірливості, не знав та й не міг знати, що є двері, які не відчиняються, хоч би скільки в них дряпався.

Як воно там буде далі, невідомо, але поки що лишається сказати одне: Бім, пес із видатним чуттям, так-таки й лишився сумнівним — свідоцтва родовідної не видали. Двічі Іван Іванович виводив його на виставку: знімали з рингу без оцінки. Отож — ізгой.

І все одно Бім — не спадкова нездара, а чудовий, справжній собака: він почав відчувати птаха з восьми місяців. Та ще й як! Хочеться вірити, що перед ним відкривається гарне майбутнє.

РОЗДІЛ 2

Весняний ліс

На другому сезоні, тобто на третьому році від Бімового народження, Іван Іванович познайомив його і з лісом. Це було дуже цікаво і собаці, і хазяїнові.

В лугах і на полі — там усе ясно: простір, трава, хлібні ниви, хазяїна завжди видно, ходи човником, шукай скрізь навкруг себе, знаходь, роби стойку і жди наказу. Чудово! А тут, у лісі, зовсім-зовсім інша річ. Була провесінь.

Коли вони прийшли вперше, вечірня зоря тільки-но займалася, а поміж дерев стояли уже сутінки, хоча листячко ще й не з'явилося. Усе внизу в темних барвах: стовбури, торішнє темно-коричневе листя, брунатно-сірі сухі стебла трав, навіть плоди шипшини, густо-рубінові восени, тепер, перезимувавши, здавалися кофейними зернами.

Віття стиха шуміло від вітерця, ріденько й голо; гілляки начебто обмацували одна одну, злегка торкаючись то кінцями, а то серединою

сучків: чи живі ж? Вершечки стовбурів ледь-ледь погойдувалися — дерева здавалися живими навіть і безлисті. Усе було таємничо-шурхітним і густо-запашним: і дерева, і листя під ногами, м'яке, з весняним духом лісової землі, і кроки Івана Івановича, сторожкі й тихі. Його черевики також шурхотіли, а сліди пахли значно дужче, аніж у полі. За кожним деревом щось незнайоме, таємниче. Тому ж ото Бім і не відходив від Івана Івановича далі як на двадцять кроків: пробіжить уперед — ліворуч, праворуч, — і мчить назад, і зазирає в обличчя, запитуючи: "Чого ми сюди попали?"

Не зрозумієш, що й до чого? — догадувався Іван Іванович. — Зрозумієш, Бімко, зрозумієш. Зажди трошки.

Так і йшли, назираючи одне за одним.

Та ось вони спинилися на широкій галяві, на перетині двох просік: дороги на всі чотири сторони. Іван Іванович став за кущ ліщини, обличчям до зорі, й дивився вгору. Бім також позирав туди, намагаючись здогадатися, що ж там треба видивлятися.

Угорі було ще ясно, а тут, унизу, темнішало й темнішало. Хтось прошарудів лісом і затих. Ще прошарудів і знову стих. Бім притулився до ноги Івана Івановича — так він запитував: "Що там? Хто там? Може, підемо подивимося?"

Заєць, — ледь чутно сказав хазяїн. — Усе добре, Біме. Добре. Заєць. Нехай собі бігає.

Ну, коли "добре", то, виходить, усе гаразд. "Заєць" — також зрозуміло: не раз, як Бім нападав на слід звірка, йому повторювали це слово. А одного разу бачив і самого зайця, пробував наздогнати його, але заробив суворе попередження, ще й покарали. Не можна!

Отож недалеко прошарудів заєць. А далі що?

Раптом угорі хтось, невидимий і невідомий, захоркав: "Хор-хор!.. Хор-хор!.. Хор-хор!.." Бім почув це перший і здригнувся. Хазяїн теж. Обидва дивилися вгору, тільки вгору... Несподівано на тлі багряно-синюватої зорі вздовж просіки з'явився птах. Він летів просто на них, часом викрикуючи так, неначе це не птах, а звірок летить і хоркає. Але то був таки птах. Він здавався великим, одначе крила мав зовсім безгучні (не те що перепел, куріпка чи качка). Одне слово, незнайоме летіло вгорі.

Іван Іванович підняв рушницю. Бім, як по команді, ліг, не зводячи очей з птаха... У лісі постріл був таким лунким і сильним, якого раніше Бім не чув ніколи. Луна прокотилася лісом і завмерла далеко— далеко.

Птах упав у кущі, але друзі швиденько його знайшли. Іван Іванович поклав його перед Бімом і сказав:

Знайомся, брат: вальдшнеп. — І ще раз повторив: — Вальдшнеп.

Бім обнюхував, торкав лапою довгий ніс, потім сів, подригуючи й перебираючи передніми лапами в подиві. Звичайно ж, він цим і говорив сам собі: "Таких носів ще не ба-ачив. Оце справді ні-іс!"

А ліс помалу шумів, але чимраз тихше. Потім і зовсім затих якось одразу, мовби хтось невидимий легенько змахнув могутнім крилом над деревами востаннє: годі шурхотіти. Гілля наче застигло, дерева, здавалося, засинали, хіба що коли-не-коли здригаючись у напівтемряві.

Пролетіли ще три вальдшнепи, але Іван Іванович не стріляв. Хоча останнього вони вже й не бачили в темряві, а лише чули голос, та Бім був здивований: чому друг не стріляв навіть і в тих, яких добре видно. Від цього Бім хвилювався. А Іван Іванович або просто дивився вгору, або, опустивши голову, вслухався в тишу. Обидва мовчали.

Ось коли зовсім не потрібні слова — ні людині, ні тим паче собаці!

Тільки наостанку, збираючись іти, Іван Іванович промовив:

Добре, Біме! Життя починається знову. Весна.

З інтонації Бім зрозумів, що другові зараз приємно. І він тицьнув його носом у коліно, помахуючи хвостом: добре, мовляв, що й казати!

…Вдруге вони приходили сюди ж пізнього ранку, але вже без рушниці.

Духмяні набубнявілі бруньки берези, могутні пахощі коріння, тонюсінькі цівочки від росточків трав, що вже проклюнулися, — усе це було напрочуд нове й чарівне.

Сонце пронизувало в лісі наскрізь усе, окрім сосняка, та й той подекуди розітнутий золотом проміння. І було тихо. Головне — було тихо. Яка ж бо гарна весняна ранкова тиша в лісі!

Цього разу Бім став сміливіший: усе добре проглядається (не те що тоді в сутінках). І він гасав по лісу досхочу, щоправда, не випускаючи хазяїна з ока. Усе було чудово.

Нарешті Бім напав на ниточку запаху вальдшнепа. І потягнув. І зробив класичну стойку. Іван Іванович послав: "Уреред", а стріляти ж бо йому й нічим. Та ще наказав лежати, як годиться, коли птахи злітають. Зовсім незрозуміло: бачить хазяїн чи ні? Бім скоса зиркав на нього доти, доки переконався — бачить.

За другим вальдшнепом усе було так само. Щось схоже па образу Бім усе-таки виказував: насторожено поглядав, відбігав убік, навіть пробував не слухатися — одне слово, невдоволення назрівало й шукало виходу. От саме тому Бім і погнався, як звичайнісінький дворняжка, за третім уже вальдшнепом, що злетів. Та за вальдшнепом далеко не забіжиш: майнув у гіллі, й нема його. Бім повернувся певдоволений, до

того ж його ще й покарали. Що ж, він ліг трохи збоку і глибоко зітхнув (собаки добре вміють так робити).

Усе це можна було б витерпіти, коли б не друга образа. Бім цього разу відкрив нову ваду в хазяїна — викривлене чуття: й так безчуттєвий, та ще...

А було це так.

Зупинився Іван Іванович і дивиться, дивиться навсібіч і нюхає (туди ж!). Потім підступив до дерева, присів і тихенько, самим пальцем, погладив квітку, малюсіньку таку (Івану Івановичу вона майже не пахне, а Бімові смердить страшенно). І що йому в тій квітці? Але хазяїн сидів, усміхався. Бім, звичайно, вдав, що йому нібито теж гарно, та це лише з поваги до особи, а насправді він був досить здивований.

Ти поглянь, поглянь лишень, Біме! — вигукнув Івап Іванович і нахилив ніс собаки до квітки.

Такого Бім уже не міг витерпіти — він одвернувся. Потім враз відійшов і ліг на галявинці, усім виглядом говорячи одне: "Ну й нюхай свою квітку!" Розходження вимагали негайного з'ясування стосунків, але хазяїн сміявся Бімові у вічі щасливим сміхом. І це було образливо. "Ти диви, регоче!"

А той знову до квітки:

— Здрастуй, первісточок!

Бім зрозумів точно: "здрастуй" сказано не йому.

Ревнощі закралися в собачу душу, коли можна так висловитись, ось що трапилося. Хоча вдома стосунки нібито й налагодилися, але день для Біма випав невдалий: була дичина — не стріляли, побіг сам за

птахом — покарали, та ще — квітка ота. Ні, все-таки і в собаки життя буває собаче, бо живе він під гіпнозом трьох "китів": "Не можна", "Назад", "Добре".

Тільки не знали вони, ні Бім, ні Іван Іванович, що колись цей день, якби вони згадали, здався б їм величезним щастям.

НОТАТКИ ХАЗЯЇНА

У стомленому від зимового тягаря лісі, коли вже хоч і прокинулися, але ще не розкрилися бруньки, коли сумовиті пеньки зимової виручки ще не дали паростків, а вже плачуть, коли мертве побуріле листя лежить пластом, коли голі гілки ще не шелестять, а лише злегенька торкаються одна одної,— несподівано долинули пахощі проліска. Ледь-ледь уловні, але це — пахощі пробудженого життя, і тому вони трепетно — радісні, хоч майже й невідчутні. Дивлюся довкруг — а він, виявляється, поруч. Стоїть на землі квітка, малюсінька краплинка голубого неба, така проста й одверта первовісниця радощів і щастя, кому воно належить і доступне. Але для кожного — і щасливого, і нещасного — вона зараз — окраса життя.

Отак і серед нас, людей: є скромні люди з чистим серцем, "непомітні" й "маленькі", але з величезною душею. Вони ж ото й прикрашають життя, вміщаючи в собі усе найкраще, що є в людстві,— доброту, простоту, довір'я. Так і пролісок здається краплинкою неба на землі...

А через кілька днів (учора) ми були з Бімом на тому самому місці. Небо окропило ліс уже тисячами голубих цяточок. Шукаю, видивляюсь: де ж він, отой найперший, найсміливіший? Здається, ось він. Він чи це він? Не знаю. Їх так багато, що отого вже не помітиш, не знайдеш — загубився серед тих, що прийшли за ним, змішався з усіма. А він же такий маленький, та героїчний, такий тихий, але настільки напористий,

що, здається, саме його злякалися останні приморозки, підкорилися, викинувши вдосвіта білий прапор останнього інею на узліссі. Життя йде.

…А Бімові нічого з цього не дано зрозуміти. Навіть образився тоді, приревнував. А втім, коли було вже багато квітів, він і тоді не звертав на них уваги. При натасці ж поводився не дуже гарно: розхвилювався без рушниці. Ми з ним на різних ступенях розвитку, але дуже й дуже близькі. Природа творить за стійким законом: потреба одного в іншому, починаючи з найпростіших і закінчуючи високорозвиненим життям, скрізь — цей закон… Хіба зміг би я витримати таку жахливу самотність, якби не було Біма?

…Як вона потрібна була мені! Вона також любила проліски. Минуле мов сон…

А хіба не сон — сучасне? Хіба не сон це — вчорашній весняний ліс з голубизною на землі? Що ж: голубі сни — божественно-цілющі ліки, нехай і тимчасові. Звичайно, тимчасові. Бо коли б навіть і письменники проповідували тільки голубі сни, обходячи сірий колір, то людство перестало б дбати про майбутнє, сприйнявши сучасне як вічне і в майбутньому. Доля приреченості в часі й полягає в тому, що сучасне повинно

стати тільки минулим. Не в людській владі наказати: "Сонце, зупинися!" Час невпинний, нестримний і невблаганний. Усе — в часі і в русі. А той, хто шукає лише стійкого голубого спокою, той весь уже в минулому, чи молодий він і дбає лише про себе, а чи старий — вік не має значення. Голубе має свій звук, воно звучить як спокій, забуття, та тільки тимчасове — всього лише для відпочинку; таких хвилин ніколи не треба пропускати.

Якби я був письменником, то неодмінно звернувся б так:

"О бентежна Людино! Хвала тобі навіки, мислячій, стражденній заради майбутнього! Якщо тобі захочеться спочити душею, йди напровесні у ліс до пролісків, і ти побачиш чарівний сон дійсності. Йди мерщій: за кілька днів пролісків може й не бути, а ти не зумієш запам'ятати чари видіння, дарованого природою. Йди, спочинь. Проліски — на щастя, кажуть у народі".

…А Бім спить. І бачить сон: подригує ногами — біжить уві сні. Цьому проліски "до лампочки": голубе він бачить лише сірим (так уже влаштований зір у собаки). Природа створила мовби очорнителя дійсності. Спробуй переконай його, любого друга, щоб він бачив з точки зору людини. Хоч голову відрубай, а бачитиме по-своєму. Цілком самостійний пес.

РОЗДІЛ 3

Перший Бімів недруг

Минуло літо, веселе для Біма, радісне, переповнене дружбою з Іваном Івановичем. Походи на луги й болота (без рушниці), сонячні дні, купання, тихі вечори на березі річки — чого ще треба собаці? Нічого не треба — це справді так.

Під час тренувань і муштри вони зустрічалися і з мисливцями. З цими знайомство відбувалося негайно, бо з кожною такою людиною був собака. Ще до того, як сходилися хазяї, обидва собаки бігли один до одного й коротко бесідували на собачій мові жестів і поглядів:

"Ти хто: він чи вона"" — питав Бім, обнюхуючи відповідні місця (звичайно, для проформи).

"Сам бачиш, що тут питати", — відповідав собака.

"Як життя?" — весело запитував Бім.

"Працюємо!" — звискнувши, відповідав співрозмовник, кокетливо підплигнувши на всіх чотирьох ногах.

Після того вони мчали до хазяїв і то одному, то другому доповідали про знайомство. А коли обидва мисливці вмощувалися для розмов у затінку під кущем або під деревом, собаки так весело гасали, що аж язик не вміщався в роті. Тоді вони лягали коло хазяїв і слухали тиху задушевну розмову.

Інші люди, окрім мисливців, для Біма були малоцікаві: люди, та й годі. Вони гарні. Але не мисливці ж!

А от собаки, ці — різні.

Одного разу в лузі зустрівся він з кудлатенькою собачкою, вдвічі меншою од нього, чорненькою такою. Поздоровкалися стримано, без кокетства. Та й яке вже там кокетство, коли нова знайома на звичайний для таких випадків перелік запитань відповідала, ліниво змахуючи хвостом:

"Я їсти хочу".

З рота в неї пахло мишеням. І Бім спитав здивовано, обнюхавши її губи:

"Ти з'їла мишу?"

"З'їла мишу, — відповіла та. — Я їсти хочу". І заходилася гризти білий вузлуватий очеретяний корінь.

Бім хотів покуштувати цей корінець, але вона, протестуючи, сказала знов те саме:

"Я їсти хочу".

Бім почекав сидячи, поки вона догризла все, і запросив її з собою. Та пішла, не перечачи, трюхикаючи за ним, розкудлана, але чиста (певно, любила купатися, як і більшість собак, через що влітку вони її не бувають брудними, навіть бездомні). Бім привів її до хазяїна, котрий здаля стежив за знайомством свого друга. Але Кудлатка не повірила одразу в чужу людину, а сіла віддалік, незважаючи на те, що Бім перебігав від хазяїна до неї і назад, кличучи її, запевняючи. Іван Іванович зняв рюкзак, витяг звідти ковбаску, відрізав маленький шматочок і кинув Кудлатці.

До мене, до мене, Кудлатка. До мене.

Шматочок упав метрів за три від неї. Вона, обережно переступаючи, дотяглася, з'їла його і сіла тут же. За новим шматочком наблизилася ще. А потім їла вже біля ніг людини, навіть дозволила погладити себе, хоч і з побоюванням. Бім і Іван Іванович віддали їй усе кільце ковбаски: хазяїн кидав шматки, а Бім не заважав Кудлатці їсти. Усе як звичайно: кинь шматочок — підійде ближче, кинь другий — ще ближче, за третім, четвертим — уже біля ніг опиниться і служитиме вірою і правдою. Так думав Іван Іванович. Він обмацав Кудлатку, погладив по загривку й сказав:

Ніс холодний — здорова. Це добре. — І дав команду обом: — Руш, руш!

Кудлатка не розуміла таких слів, одначе коли вона побачила, як Бім помчав стрілою по траві, то збагнула: треба бігати. І звичайно, вони розігралися по-собачому так, що Бім забув навіть, чого він взагалі тут. Іван Іванович не заперечував, а йшов собі та й ішов, насвистуючи.

До міста Кудлатка супроводила залюбки, але на околиці несподівано сіла на узбіччі дороги і — ні з місця. Звали, запрошували — не йде. Так і

лишилася сидіти, проводячи їх поглядом. Помилився Іван Іванович — не кожного собаку можна купити на принаду.

Бім не знав і знати не міг, що в Кудлатки також були хазяї, що жили вони у своєму маленькому будиночку, що ту вулицю, де був будиночок, усю знесли, а Кудлатчиним хазяям дали квартиру на п'ятому поверсі з усіма вигодами.

Одне слово, Кудлатку покинули напризволяще. Але вона знайшла— таки і той новий будинок, і хазяїнові двері, а там її побили й прогнали. Ось вона й живе сама. По місту ходить лише вночі, як і більшість бездомних собак. Іван Іванович про все здогадався, але ж Бімові розповісти неможливо. Бім просто не хотів її залишати: озирався назад, зупинявся і поглядав на Івана Івановича. Але той ішов собі й ішов.

Якби він знав, як гірка доля зведе Біма і Кудлатку, якби він знав, коли й де вони зустрінуться, не йшов би він тепер так спокійно. Але майбутнє невідоме й людині.

…Третє літо минуло. Гарне для Біма літо, непогане й для Івана Івановича. Якось уночі хазяїн зачинив вікно й сказав:

Морозець, Бімко, перший морозець.

Бім не зрозумів. Він устав, тицьнувся в темряві носом у коліно Івана Івановича, чим і сказав: "Не розумію".

Іван Іванович добре знав собачу мову — мову очей і рухів. Він увімкнув світло й спитав:

Не розумієш, дурнику? — Потім витлумачив — На вальдшнепів завтра. Вальдшнеп!

О, це слово Бім знав! Він підстрибнув і лизнув-таки друга в підборіддя.

На полювання завтра, на полювання, Біме!

Куди там! Бім завертівся, закружляв дзигою, хапаючи власного хвоста, звискнув, потім сів і вп'явся очима в обличчя Івана Івановича, подригуючи очесами передніх лап. Це чарівне слово "полювання" знайоме Бімові, як сигнал до щастя.

Та хазяїн наказав:

А поки що — спати. — Вимкнув світло й ліг.

До кінця ночі Бім пролежав коло ліжка свого друга. Який уже тут сон! Він і сам, Іван Іванович, то дрімав, то прокидався, чекаючи, коли розвидниться.

Вранці вони разом зібрали рюкзак, протерли від мастила стволи рушниці, легко поснідали (на полювання йти — не можна переїдати), перевірили патронташ, перекладаючи набої з гнізда в гніздо. Роботи було багато за цей короткий час збирання: хазяїн на кухню — Бім на кухню, хазяїн у комірчину — Бім туди ж, хазяїн виймає консервну блашанку з рюкзака (незручно лягла) — Бім бере її й засовує назад, хазяїн перевіряє набої — Бім стежить (коли б не помилився); і в чохол з рушницею треба тицьнутися носом не раз (чи тут)?; а до того ж у такі клопітні хвилини свербить за вухом від хвилювання — раз у раз піднімай лапу її чухай, бодай йому, коли й так вони страшенно поспішають.

Ну, зібралися.

Бім був у захваті. Як же! Хазяїн, уже в мисливській куртці, перекинув на плече мисливську сумку, зняв рушницю.

На полювання, Біме! На полюваинячко, — повторив він.

"На полюваинячко, на полюваннячко!" — захоплено говорив очима й Бім. Він аж повискував, переповнений почуттям вдячності й любові до свого єдиного у світі друга.

В ту саму мить і зайшов чоловік. Бім його знав — зустрічав у дворі,— але якогось зацікавлення й особливої поваги той не викликав у нього Куций, товстий, з широким обличчям, він сказав якимсь скрипучим голосом:

Вітаємо, значить! — І сів на стілець, витираючи обличчя хусточкою. — Та-ак... На полювання, значить?

На полювання, — невдоволеио буркнув Іван Іванович, — на вальдшнепів. Та ви проходьте — гостем будете.

Ось та-ак... па полювання... Доведеться затриматися, значить.

Бім переводив погляд із хазяїна на Гостя, здивовано й уважно. Іван Іванович сказав майже сердито:

Не розумію вас. Уточніть.

І тут Бім, наш ласкавий Бім, спершу злегка загарчав і раптом гавкнув. Зроду такого не було, щоб ось так — вдома й на гостя. Гість не злякався, він, здавалося, був байдужий.

— На місце! — так само сердито наказав Іван Іванович.

Бім послухався: ліг на лежак, поклавши голову на лапи, й дивився на чужого.

Ач як! Слухається, значить. Та-ак... Значить, він і на пожильців у під'їзді гавкає так само, як, нрипустмо, на лисиць?

Ніколи. Ніколи й ні на кого. Це вперше. Слово честі! — тривожився Іван Іванович і сердився. — До речі, до лисиць він ніякого відношення не має.

Та-ак. — знову протягнув Гість. — Ближче до діла.

Іван Іванович зняв куртку й сумку:

Я вас слухаю.

У вас, значить, собака, — почав Гість. — А в мене, — він витяг папірець з кишені,— скарга на нього. Ось. — І подав хазяїнові папірець.

Читаючи, Іван Іванович хвилювався. Бім, помітивши це, самочинно зійшов з місця і сів у ногах у друга, мовби захищаючи його, але на Гостя вже не дивився, хоч і був насторожі.

Дурниці тут, — сказав Іван Іванович уже спокійніше. — Нісенітниця. Бім — собака добрий, нікого він не вкусив і не вкусить, нікого не скривдить. Собака інтелігентний.

Хе-хе-хе! — потрусив животом Гість. І чхнув недоречно. — У-у, бидло! — звернувся він незлобиво до Біма.

Бім ще більше одвернувся вбік, але зрозумів, що йдеться про нього. І зітхнув.

Як же це ви розглядаєте скарги? — спитав Іван Іванович, тепер уже зовсім спокійно й усміхаючись. — На кого скарга, тому й даєте її читати. Я б вам і так повірив, зі слів.

Бім помітив в очах Гостя смішинку. А той мовив:

По-перше, так годиться. По-друге, скарга не на вас, а на собаку. А собаці ми не дамо читати. — І засміявся.

Хазяїн також трошки посміявся. Бім навіть і не всміхнувся: він знав, що говорили про нього, а що й до чого, не міг утямити — надто вже незрозумілий Гість виявився. Той тицьнув пальцем на Біма й сказав:

Собаку треба звільняти. — І відмахнув рукою до дверей.

Бім зрозумів, що від нього вимагають: йди звідси. Але від хазяїна він не відступив ані на сантиметр.

А ви покличте скаржницю — поговоримо, може, владнаємо, — попросив Іван Іванович.

Гість, понад сподівання, вийшов і певдовзі повернувся з жінкою:

Ось, привів тобі тітку, значить.

Бім її також знав: невеличка на зріст, писклява й гладка, вона, одначе, цілими днями сиділа на лавці в дворі з іншими вільними від роботи жінками. Якось Бім навіть лизнув їй руку (не від повноти почуттів тільки до неї особисто, а до людства взагалі), від чого та заверещала і почала кричати щось на весь двір, звертаючись до відчинених вікон. Що вже вона там кричала, Бім не зрозумів, але злякався, кинувся геть і почав дряпатися в двері додому. Більше провини за ним перед Тіткою не було. І ось вона увійшла. Що з ним зробилося! Він спершу припав до ніг хазяїна, а коли той погладив його, то, підібгавши хвоста, пішов до лежака і скоса дивився звідти на неї. Він нічого не розумів із Тітчиних слів, а вона скрекотіла сорокою і весь час показувала свою руку. Тітка розмахувала руками, сердито зиркала на Біма, і він зрозумів: це за те, що лизнув не тому, кому слід. Молодий, молодий був Бім, тому й не все

ще тямив. Можливо, він думав і так: "Винен, звичайно, та що вдієш тепер". В усякому разі, щось таке в його очах було.

Тільки невтямки Біму, що звинувачували його брехливо.

Вкусити хотів! Вкуси-ити!!! Майже вкуси-ив!

Іван Іванович, перебивши Тітчин скрекіт, звернувся просто до Біма:

Біме! А принеси-но мені капці.

Бім виконав охоче й ліг перед хазяїном. Той скинув мисливські черевики й засунув ноги в капці.

Тепер віднеси черевики.

Бім і це проробив: по черзі відніс їх під вішалку.

Тітка замовкла, вирячивши очі. Гість сказав схвально:

Молоде-ець! Ти дивись, уміє, значить. — І якось начеб неприязно глянув на Тітку: — А ще він уміє що-небудь?

Ви сідайте, сідайте, — запросив Іван Іванович і Тітку.

Вона сіла, сховавши руки під фартух. Хазяїн поставив стілець Бімові й скомандував:

Біме! На стілець!

Бімові повторювати не потрібно. Тепер усі сиділи на стільцях. Тітка прикусила губу. Гість, задоволено похитуючи ногою, примовляв:

Ладненько виходить, ладненько, ладно.

А хазяїн хитрувато примружив очі на Біма:

Ану, дай лапу. — І простягнув долоню.

Поздоровкались.

Тепер, дурнику, поздоровкайся з гостем, — і показав на того пальцем.

Гість подав руку:

Здоров, братку, здрастуй, значить.

Бім усе зробив вишукано, як і годиться.

А не вкусить? — обережно спитала Тітка.

Що ви! — аж вразився Іван Іванович: — Простягніть руку й скажіть: "Лапку!"

Та дійсно витягла долоню з-під фартуха й простягла Бімові:

Тільки не вкуси, — попередила вона.

Ну, тут уже й описати неможливо, що сталося. Бім шаснув до лежака, зайняв негайно оборонну позицію, притиснувшись задом у куток, і втупився в хазяїна. Іван Іванович підійшов до нього, погладив, узяв за нашийник і підвів до скаржниці:

Дай лапку, дай...

Ні, не подав лапу Бім. Одвернувся й дивився в підлогу. Вперше не послухався. І понуро поплентав знову в куток, повільно, винувато й засмучено.

Ой, що тут скоїлося! Тітка заторохкала, мов те розсохле калатало.

Ти ж мене образив! — кричала вона на Івана Івановича. — Якийсь паршивий пес мене, радянську жінку, ні за що маєі — І тицяла пальцем туди, де сидів Бім. — Та я… та я… Знатимеш!

Годі! — несподівано гаркнув на неї Гість. — Брешеш ти, значить. Не вкусив він тебе й не збирався. Він же тебе боїться, як чорт ладану.

А ти не горлай, — спробувала вона відбитися.

Тоді Гість сказав однозначно:

Цить! — І звернувся до хазяїна — З такими інакше не можна. — І знов до Тітки — Ач яка! "Радянська жінка", ти диви… Ану, забирайся звідси! — гаркнув він. — Ще раз збаламутиш, осоромлю. Забирайся!

Скаргу він подер у неї на очах.

Останні Гостеві слова Бім добре зрозумів. А Тітка пішла мовчки, гордо піднявши голову й ні на кого не глянувши, хоч Бім тепер не зводив з неї очей і дивився на двері навіть ще й після того, як вона пішла, а кроки її затихли.

Надто вже ви з нею… грубувато, — промовив Іван Іванович.

Інакше не можна, кажу вам: увесь двір збаламутить, знаю. Коли кажу, значить, знаю. Ось де вони в мене, оці пащекухи та баламути, —

він поплескав себе по потилиці.— Робити їй нічого, от вона й шукає, кого б їй укусити. Таким попусти — весь будинок піде чортокопитом.

Бім весь час стежив за виразом облич, за жестами, інтонацією і добре зрозумів: Гість і хазяїн — зовсім і не вороги, а навіть, з усього видно, поважають один одного. Спостерігав він ще довго, поки вони про щось потім розмовляли. Та коли вже він збагнув головне, решта його цікавила мало. Він підійшов до Гостя й ліг коло його ніг, немовби кажучи цим: "Вибачте".

НОТАТКИ ХАЗЯЇНА

Сьогодні був голова будкому, розбирав скаргу на собаку. Переміг Бім, А втім, гість мій судив як Соломон. Самородок!

Чого ж це Бім спершу загарчав був на нього? Ага, зрозумів! Я ж не подав руки, зустрів того суворо (полювання ж довелося відкласти), а Бім сприймав за своєю собачою природою: хазяїнів недруг — мій недруг. І тут мало б бути соромно мені, а не Бімові. Просто диво, яке в нього напрочуд тонке сприйняття інтонації, виразу обличчя, жестів! На це неодмінно треба завжди зважати.

Опісля у нас з головою будкому виникла цікава розмова. Він остаточно перейшов на "ти":

Ти, — каже, — тільки подумай: сто п'ятдесят квартир у моєму будинку! А чотири-п'ять баламуток-нероб можуть таке зчинити, що нікому життя не буде. І всі їх знають, і всі бояться, а потайки клянуть. Адже на поганого пожильця навіть унітаз гарчить. Їй же право!.. Найстрашніший ворог мій хто? Та той, хто не працює. У нас, брат, можна й не працювати, а їсти од пуза. Тут щось не так, скажу я тобі по щирості. Не так, значить... Можна, можна не працювати. Ач як! Ось ти, приміром, що робиш?

Пишу, — відповідаю, хоч я й не зрозумів, жартує він чи говорить серйозно (люди з гумором частенько вміють так).

Та хіба ж це робота! Сидиш — нічого не робиш, а гроші, мабуть, платять?

Платять, — відповідаю. — Але ж я мало одержую — постарів уже, на пенсію живу.

А до пенсії — ким?

Журналіст я. В газетах працював. А тепер ось помаленьку пишу дещо вдома.

Пишеш? — поблажливо перепитав він.

Пишу.

Ну, давай, коли вже таке діло… Звичайно, ти людина, видно, непогана, а от бачиш… Отож-бо й воно. Я також пенсію одержую, сто карбованців, а працюю ж головою будкому, безплатно працюю, зваж на це. Я звик працювати, усе життя на керівній, і з номенклатури не викидали, і по другому колу не ходив. Під кінець уже затерли: нижче, нижче й нижче. Останнє місце — маленький заводик. Там і пенсію призначили. А персональної не дали — заковика маленька є… Працювати повинен кожен. Так я думаю.

Але ж у мене робота теж важка, — намагався я виправдатись.

Ото писати? Дурниці. Якби ти був молодий — я б і за тебе взявся. Ну, коли пенсія… А так, якщо молоді, та не працюють, виживаю з будинку: або трудися, або котися звідси.

Він і справді гроза гультяїв у будинку. Здається, головна мета його життя тепер — гризти ледацюг, пліткарів і нероб, але зате виховувати — усіх без винятку, що він і робить охоче. А довести йому, що писати — також робота, як виявилось, неможливо: тут він або хитрував з підводним гумором, або просто був поблажливий (нехай, мовляв, поки що пишуть — є нероби й страшніші).

Виходив він добрий, відкинувши лукавинку, погладив Біма й сказав:

А ти живи, значить. Але з Тіткою не зв'язуйся. — І до мене — Ну, бувай. Пиши, куди ж бо дінешся, як воно таке вже діло.

Ми потисли один одному руки. Бім провів його до дверей, крутячи хвостом і зазираючи йому в обличчя. У Біма з'явився новий знайомий: Павло Титович Ридаєв, простіше "Павтитович".

Зате у Біма завівся й недруг: Тітка, єдина людина з усіх людей, якій він не вірить. Собака розпізнав наклепницю.

Та полювання сьогодні пропало. Так буває: жде людина доброго дня, а виходять самі неприємності. Буває.

РОЗДІЛ 4

Жовтий ліс

Одного з наступних днів, рано-вранці, вони удвох вийшли з дому. Спочатку їхали трамваєм, стоячи на площадці. Вагоновод була знайома Івану Івановичу та Бімові. Звичайно ж, Бім привітався з нею, коли вона виходила перевести стрілку. Знайома ласкаво пом'яла його вухо, але Бім руки не лизнув, а просто подріботів лапами, сидячи, і відстукав хвостом відповідне цій нагоді привітання.

Потім, уже за містом, їхали автобусом, у якому й було всього п'ять—шість чоловік такої ранньої години.

Коли сідали, шофер щось пробурмотів, повторюючи слово "собака" і "не дозволено". Бім легко усе збагнув: шофер не хоче їх везти, і це погано, — по обличчях збагнув. Один з пасажирів заступився за них, другий, навпаки, підтримав шофера. Бім з великою цікавістю спостерігав за суперечкою. Нарешті шофер вийшов з автобуса. Біля порога хазяїн дав йому жовтенького папірця, піднявся східцями разом з Бімом, сів на сидіння й сумно зітхнув: "Ех-хе-хе!"

Бім давно помітив, що люди обмінюються якимись папірцями, які пахнуть не добереш чим. Одного разу він принюхався й почув, що папірець, який лежав на столі, пахне кров'ю, потицяв у нього носом, намагаючись привернути увагу хазяїна, але той і вухом не повів — безчуттєвий! — а править своє "не можна". Та ще й замкнув папірці в стіл. Інші, щоправда, поки що чисті, пахнуть хлібом, ковбасою, взагалі магазином, але більшість — багатьма руками. Люди їх люблять, ці папірці, ховають у кишені чи в столі, як хазяїн. Хоча в цих справах Бім нічого не тямив, одначе легко вгадав: як тільки хазяїн дав шоферові папірця, вони стали друзями. А чому зітхнув Іван Іванович, Бім не зрозумів, це можна було побачити по його пильному погляду у вічі другові. Загалом, про магічну силу папірців він навіть і не здогадувався — не під силу це собачому розумові; не знав, що для нього вони колись відіграють фатальну роль.

Від шосе до лісу йшли пішки.

Іван Іванович зупинився на узліссі відпочити, а Бім поблизу обстежував місцевість. Такого лісу він ще ніколи не бачив. Ліс, власне, той самий — вони тут бували навесні, приходили і влітку (так, прогулятися), але тепер тут усе-усе навкруг було жовте й багряне, здавалось, усе горіло й світило разом із сонцем.

Дерева тільки-тільки почали скидати вбрання, і листя падало, погойдуючись у повітрі, нечутно й плавно. Було прохолодно й легко, а тому й весело. Осінні пахощі лісу — особливі, неповторні, стійкі й чисті настільки, що за десятки метрів Бім чув хазяїна. Лісову мишу він "прихопив" далеко, але не пішов за нею (знайомий дріб'язок!), а ось щось живе так ударило здаля в носа, що Бім аж зупинився. А підійшовши впритул, загавкав на колючу кулю.

Іван Іванович устав з пенька й підійшов до Біма:

— Не можна, Біме! Не можна, дурнику. Їжачок зветься. Назад! — .І повів Біма з собою.

Виходить, їжачок — звіринка, й до того ж гарна, а чіпати його не можна.

Тепер Іван Іванович знову сів на пеньок, наказав Бімові також сидіти, а сам зняв картуза, поклав його поруч на землю й дивився на листя. І слухав лісову тишу. Ну, звичайно ж, він усміхався! Він був зараз такий, як завжди перед початком полювання.

Бім також слухав.

Прилетіла сорока, проскрекотіла зухвало й полетіла. Перестрибуючи з гілки на гілку, наблизилась сойка, прокричала з котячим надривом і пострибала далі так само, по гілках. А ось королик-малятко, цей зовсім-зовсім поруч: "Світь, світь! Світь, світь!" Ну що ти з ним робитимеш! Завбільшки як жук, а й собі: світь, світь! Начебто вітає.

Все інше навкруг було тишею.

І от хазяїн підвівся, витяг з чохла рушницю, вклав набої. Бім затремтів од хвилювання. Іван Іванович погладив його пестливо по загривку, від чого Бім ще дужче розхвилювався.

Ну, хлопчику… шукай!

Бім пішов! Малим човником пішов, лавіруючи поміж деревами, приземлено, пружно й майже нечутно. Іван Іванович потихеньку рушив за ним, милуючись роботою друга. Тепер ліс з усіма його принадами лишився на другому плані: головне — Бім, виструнчений, пристрасний, легкий у ході. Часом підкликаючи його до себе, Іван Іванович наказував йому лежати, щоб він заспокоївся, рознапружився. А незабаром Бім уже пішов рівно, із знанням справи. Велике мистецтво — робота сетера! Ось він іде легким чвалом, піднявши голову, її не треба опускати і шукати низом, він бере запахи вгорі, при цьому шовковиста шерсть облягає його ніби виточену шию; через те він і такий красень, що тримає голову високо, з гідністю, упевненістю і пристрастю.

Такі хвилини для Івана Івановича були хвилинами забуття. Він забував війну, забував злигодні минулого життя і свою самотність. Навіть син Коля, його кревне дитя, забране жорстокою війною, ніби був тут з ним, ніби він, батько, давав йому радість навіть мертвому. Адже він також був мисливцем! Мертві не йдуть із життя тих, хто їх любив, мертві тільки не старіють, залишаючись у серці живих навічно молодими. Так і в Івана Івановича: рана зарубцювалася в душі, але болить завжди. А на полюванні усякий біль душі стає хоч трошки, та легшим. Добре тому, хто народився мисливцем!

І ось Бім уповільнив ходу, звужуючи човник, зупинився на мить і пішов нечастим, крадливим кроком. Щось котяче було в його рухах, м'яких, обережних, плавних. Тепер він уже витягнув голову врівень з тулубом. Кожною часточкою тіла і навіть витягнутим хвостом, опіреним довгою шерстю, він був зосереджений на струмені запаху. Крок… І підіймається тільки одна лапа. Крок — і друга лапа так само на мить завмирає в повітрі і нечутно опускається. Нарешті передня права, як майже завжди, завмерла, не торкнувшись землі.

Позаду, тримаючи рушницю напоготові, тихо підійшов Іван Іванович, Тепер дві статуї: людина і собака.

Ліс мовчав. Лише ледь-ледь вигравало золоте листя берези, купаючись у сонячних блисках. Притихли молоді дубки поруч з величним велетнем дубом, батьком і пращуром. Нечутно тріпотіли ще не скинуті срібно— сірі листочки на осиці. А на опалому жовтому листі стояв собака — одне з найкращих творінь природи і терплячої людини. Жоден м'яз не здригнеться! В такі хвилини Бім здається напівмертвим, це схоже на транс від захвату й пристрасті. Ось що таке класична стойка в жовтому лісі.

Вперед, хлопчику…

Бім підняв вальдшнепа на крило.

Постріл!

Ліс стрепенувся, відповівши незадоволеною, ображеною луною. Здавалось, береза, що забрела на кордон дубняка й осичини, злякалась, здригнулася. Дуби охнули, мов богатирі. Осика, що стояла поруч, квапливо сипонула листям.

Вальдшнеп упав грудкою. Бім подав його за всіма правилами. Але хазяїн, погладивши Біма й подякувавши за красиву роботу, потримав птаха на долоні, подивився на нього й сказав замислено:

Ех, не треба було б…

Бім не зрозумів, удивлявся в обличчя Івана Івановича, а той говорив:

Для тебе тільки, Біме, для тебе, дурнику. А так — не варт.

І знову Бім не зрозумів — несила йому таке зрозуміти. Але за все полювання хазяїн, як здавалось Бімові, "мазав", мов сліпий. Дуже незадоволений був пес, коли хазяїн і зовсім не вистрілив в одного з вальдшнепів. Зате найостаннішого він звалив чисто.

Додому вони повернулись, коли вже смеркло, втомлені і обидва добрі, лагідні один до одного. Бім, наприклад, не захотів ночувати на своєму лежаку, а стягнув звідти підстилку, приволік її до ліжка Івана Івановича і вмостився поруч з ним, на підлозі. В цьому був сенс: його не можна прогнати на місце, бо ж "місце" він приніс із собою. Іван Іванович злегка пом'яв його за вухо, поторсав по холці. Дружба, здавалося, буде вічною.

А вночі Іван Іванович чомусь стогнав, потихеньку вставав, ковтав таблетки й знову лягав. Бім спочатку сторожко прислухався, придивлявся до друга, потім підвівся й лизнув витягнуту з ліжка руку.

— Осколок... Осколок, Бімко... повзе. Погано, хлопчику, — сказав Іван Іванович, тримаючи руку коло серця.

Слово "погано" Бім давно знав. І ось уже кілька разів він чув слово "осколок", він його не розумів, але собачим нутром здогадувався, що воно тривожне, погане слово, жахливе.

Та все обійшлося: вранці, після прогулянки, Іван Іванович сів за стіл, як і завжди, поклав перед собою білий аркуш і зашепотів по ньому паличкою.

НОТАТКИ ХАЗЯЇНА

Учора був щасливий день. Усе — як слід: осінь, сонце, жовтий ліс, витончена робота Біма. А все-таки якийсь гніт на душі. Чого б це?

В автобусі Бім, безперечно, помітив, як я зітхнув, і, звичайно ж, не зрозумів мене. Пес зовсім не може уявити, що я дав шоферові хабара. Собаці — наплювати на це. А мені? Яка різниця — карбованця я дав за мале "діло", чи двадцять — за більше, чи тисячу — за велике? Однаково соромно. Ніби продаєш своє сумління за дрібнички. Звичайно, Бім стоїть незрівнянно нижче за людину, тому ніколи й не здогадається про це.

Не збагнути того Бімові, що ці папірці і сумління часом перебувають у прямій залежності. Але який же я дивак! Не слід вимагати від собаки більшого, ніж він може: олюднювати собаку не треба.

І ще: мені стало шкода вбивати дичину. Це, мабуть, старість. Так гарно було навкруг, і раптом мертвий птах... я не вегетаріанець і не ханжа, що описує страждання убитих тварин і залюбки уминає їхнє м'ясо, але до кінця життя ставлю собі умову: одного-двох вальдшнепів за полювання, не більше, якщо жодного — ще б краще, але тоді Бім загине як мисливський собака, а я змушений буду купити птаха, якого для мене уб'є хтось інший. Е ні, не піду на таке... А до кого, власне, я звертаюсь? Втім, до самого себе: роздвоєння особи в тривалій самотині якоюсь мірою неминуче. Віками від цього рятував людину собака.

Звідки ж все-таки гніт від учорашнього дня? І чи тільки від учорашнього? Чи не забув я якоїсь думки? Отже, учорашній день: прагнення до щастя — і жовтий карбованець; жовтий ліс — і вбитий птах. Що це? Чи не угода із власним сумлінням?

Стривай! Ось яка думка випорснула вчора: не угода, а докір сумління і біль за всіх, що вбивають без потреби, коли людина втрачає людяність. З минулого, зі спогадів про минуле іде і щораз дужче зростає в мені жалість до птахів і тварин.

Я згадую.

Була постанова керівництва Товариства мисливців про знищення сорок як шкідливих птахів, і це грунтувалось нібито на спостереженнях біологів. І всі мисливці вбивали сорок із спокійним сумлінням. Була така настанова й про яструбиних птахів. Їх також убивали. І про вовків. Цих знищили майже повністю. За вовка платили премію триста карбованців (на старі гроші), а за лапки сороки або шуліки, принесені в Товариство мисливців, — чи то п'ять копійок, чи то п'ятдесят — не пам'ятаю.

Але враз, у новій настанові, шуліка й сорока проголошені корисними птахами, не ворогами птахів: знищувати їх заборонено. Найсуворіший наказ про знищення змінився найсуворішим наказом про заборону.

Залишився тепер єрдвжи птах, що зншцоншо, отозіошотшїї — тршй нїшто руйнує пташині гнізда в чому, між іншим, звинувачувалася безапеляційно й сорока. Зате ніхто не відповідає за отруєння хімікатами птахів степових і лісостепових районів. Рятуючи ліси й поля від шкідників, ми знищували птахів, а знищуючи їх, нищили… ліси. Невже в усьому винна сіра ворона, одвічний санітар і супутник людського суспільства?

Звалюй на сіру ворону! — найбільш елементарне виправдання винних у загибелі птахів.

Тривалі експерименти із загибеллю — жахливо. Уже повстають проти цього чесні вчені-біологи і мисливці, уже боротьба за охорону птахів і лісів іде в міжнародному масштабі.

Чи підняв я свого часу голос проти експериментів із загибеллю? Ні. І це — докір і моєму сумлінню. Як немічно й кволо пролунав би мій голос тепер, коли б я сказав заднім числом так:

"Врятуйте сіру ворону — чудового санітара місцепроживання людей, врятуйте її від винищення, бо вона допомагає очищати від забруднення місцевість навкруг нас так само, як сатирик очищає суспільство від духовного бруду, врятуйте сіру ворону за це ж саме; хай вона потрошку краде пташині яйця, але на те й сіра ворона, щоб птахи уміли робити гнізда; врятуйте цю непосидющу насмішницю, єдиного птаха, який із зухвалою наївністю може просто у вічі людині випалити з дерева: "Ка-ар-р!" (Забирайся звідси, дурню!) А тільки-но ви відійшли, злетить униз і, насмішкувато покаркуючи, заходиться знов уминати тухлий шматок м'яса, який жоден собака і в рот не візьме; врятуйте сіру ворону — сатирика пташиного світу! Не — бійтесь її. Подивіться, як маленькі

ластівки дружно клюють її і женуть звідти, де й без неї чисто, а вона летить від них, єхидненько покаркуючи, туди, де смердить тухлим. Врятуйте сіру ворону!"

Справді, вийшло б і немічно, і бездоказово. Але хай і залишається таке в цьому зошиті про Біма. Зараз просто й напишу на обкладинці: "Б і м". Тут усе буде тільки для самого себе. Адже нотатки я почав заради рятунку Бімової честі, винного у своєму народженні, але вони розростаються все більше, і вже про все те, що зв'язано не лише з Бімом, а й зі мною. Ніхто їх, очевидно, не надрукує; та й кому цікаво читати "про собаку, про себе"? Нікому. Так і хочеться написати словами Кольцова:

Пишу не для легкої слави:

А для розваги, для забави,

Для друзів і приятелів,

Для пам'яті минулих днів,

…А Бім лежить і вдень — наробився, друзяка, нахапався цілющих пахощів жовтого лісу.

Ех, жовтий ліс, жовтий ліс! Ось вам і шматочок щастя, ось вам і місце для роздумів. В осінньому сонячному лісі людина стає чистішою.

РОЗДІЛ 5

На облаві у Вовчому яру

Одного осіннього дня до Івана Івановича зайшов чоловік, від якого пахло рушницею і собакою. Хоч він не був у мисливському одязі, а в

звичайному, як усі малоцікаві люди, але Бім уловив у ньому й тонкі пахощі лісу, і сліди рушниці на долонях, і духмяний аромат осіннього листя від черевиків. Звичайно ж, Бім про все це сказав, обнюхуючи гостя, позираючи на хазяїна й енергійно махаючи хвостом. Бачив він його вперше, а от відразу ж визнав його за товариша без будь-яких сумнівів і вагань.

Гість знав собачу мову, тому й сказав ласкаво:

Впізнав, упізнав. Молодець, добре, добре. — Погладив по голові й сказав упевнено й чітко — Сидіти!

Бім виконав наказ — сів, нетерпляче перебираючи лапами. І слухав, і дивився невідривно.

Хазяїн і гість потисли один одному руки, зустрівшись добрими-добрими очима.

"Чудово!" — сказав Бім, вискнувши.

Розумний пес, — сказав гість, кинувши погляд на Біма.

Гарний Бім, кращого не треба! — потвердив Іван Іванович.

Ось так вони порозмовляли втрьох недовго, і гість-мисливець дістав з кишені папірець, розклав його, почав водити по ньому пальцем і говорити:

Ось ту т... т у т, у самій гущавині Вовчого яру. Сам підвивав. П'ятеро озвалися: троє прибулих, два старих. Одного добре запримітив. Ну й во-овк!

Бім знав хазяїнові слова під час пошуку: "Тут-тут, тут-тут". І насторожився. Та коли було сказано "во-овк", він розширив очі: це отой гидкий запах лісового собаки, запах, якого злякався колись Бім, запах, про який хазяїн тоді застрашливо повторював, показуючи слід: "Вовк! Це вовк, Біме". Ось тепер і мисливець сказав теж так само: "Ну й во-овк!"

Гість пішов, попрощавшись також і з Бімом.

Іван Іванович сів заряджати набої, закладаючи важкі горошини свинцю й пересипаючи їх крохмалем.

Уночі Бім спав неспокійно.

А задовго до світанку вони вийшли з рушницею на вулицю і стали на розі. Незабаром під'їхав великий автомобіль, повний мисливців. Вони сиділи в критому кузові на лавках, сиділи тихо й урочисто. Іван Іванович спочатку підсадив Біма, потім і сам вліз у халабуду. Вчорашній мисливець сказав Іванові Івановичу:

Е-е, ні! Навіщо ж Біма з собою!

Собак не повинно бути на облаві. Зняти! — суворо сказав хтось. — Голос подасть — і пропала облава.

Бім по подасть голосу, — мовби виправдуючись, говорив Іван Іванович. — Не гончак же він.

Йому заперечували водночас кілька чоловік, але закінчилося тим, що вчорашній гість сказав:

Гаразд. З Бімом поставлю в запасну. Є місце, Іване Івановичу: було так, що вовк проривався там через прапорці, протокою.

Бім здогадався, що його не хочуть брати. Він теж умовляв сусідів, але в пітьмі цього ніхто не зрозумів. А тим часом автомобіль рушив.

Уже сонце зійшло, коли зупинилися біля кордону знайомого лісника. Вийшли усі тихо, без жодного слова, як і Бім. Потім довго йшли один за одним вздовж узлісся. Ніхто не курив, не кашляв, не стукнув навіть чоботом об чобіт, ступаючи по-собачому: тут усі знали — куди, хто й чого. Не знав лише один Бім, але він теж ішов тінню слід у слід за хазяїном. Той на ходу доторкнувся до Бімового вуха: добре, мовляв, добре, Біме.

Попереду всіх, головним, ішов учорашній гість-мисливець. І ось він підняв руку — всі зупинились. Троє передніх пішли в ліс ще тихше, по-котячому, і невдовзі повернулися. Тепер Головний підняв угору картуза й відмахнув ним уперед. За цим знаком половина мисливців пішла за ним, в тому числі, позаду всіх, Іван Іванович та Бім. Отож Бім ішов останнім: тихше за нього ніхто не міг пересуватись, та, незважаючи на це, Іван Іванович узяв його на поводок.

За безмовною командою Головного перший, що йшов за ним, став за кущ і завмер. Так само за ним завмер біля дубняка другий, потім третій, і так поодинці всі стали на свої номери. Залишились біля Головного Іван Іванович та Бім. Вони йшли ще обережніше, ніж досі. Тепер Бім побачив, що збоку від їхнього шляху був протягнутий шнур, а на ньому, не ворушачись, висіли клаптики матерії, схожої на вогонь. Але нарешті Головний поставив і їх удвох, а сам пішов назад.

Бім гострим вухом чув-таки його кроки, хоч людям здавалось, що їх ніхто не чує. Бім збагнув, що Головний провів і інших мисливців, але так далеко, що тепер уже навіть і він не вловив шереху.

І настала тиша. Сторожка, тривожна лісова тиша. Бім це відчував і по тому, як хазяїн завмер, як у нього здригнулося коліно, як він

беззвучно відкрив рушницю, вклав набої, закрив і знову напружено застиг.

Вони стояли прикриті кущем ліщини збоку вимоїни, порослої густим терном. А навкруги стояв могутній дубовий ліс, суворий зараз, мовчазний. Кожне дерево — богатир! А між ними густий підлісок ще дужче підкреслював надзвичайну міць віковічного лісу.

Бім зосередив усю свою увагу: він не ворушився і ловив запахи, але поки що нічого особливого не помічав, бо повітря ж непорушне. І від нього Бім занепокоївся. Коли є хоч малий вітрець, він завжди знав, що там, попереду, він читав по струменях, як по рядках, а в безвітря, та ще в такому лісі,— спробуй-но бути спокійним, коли до того ж його добрий друг стоїть поруч і хвилюється.

І враз почалося.

Сигнальний постріл розірвав тишу на великі шматки: луна прогримотіла то там, то тут, то десь удалині. А потому, ніби в тон лісовому гуркоту, далеко-далеко голос Головного:

Пішо-о-ов! Ого-го-го-го-го-о-о!

Іван Іванович нахилився до Бімового вуха і ледве чутно прошепотів:

Лежати!

Бім ліг. І тремтів.

— Ого-го-го-о-о! — гукали там мисливці-нагоничі.

Тиша тепер розсипалася на голоси, незнайомі, несамовиті, дикі. Застукотіли дрючками об дерева, заторохтіла тріскачка, мовби сто сорок

перед погибеллю. Цеп нагоничів наближався з криком, гомоном і пострілами вгору.

І от… Бім зачув знайомий з юності запах: вовк! Він притулився до хазяїнової ноги, ледь-ледь, — зовсім ледь-ледь! — піднявся на лапи і витягнув хвоста. Іван Іванович усе зрозумів.

Вони побачили обидва: вздовж прапорців, поза пострілом, з'явився вовк. Ішов він широкими махами, голову опустив, хвіст звисав поліном. І тут же звір зник. Одразу ж, майже ту ж мить, пролунав постріл у цепу, за ним — другий.

Ліс гуркотів. Ліс майже озлоблено стривожився.

Ще постріл на номері. Це вже зовсім поруч. А крики ближче, ближче та ближче.

Вовк, величезний старий вовк з'явився несподівано. Він прийшов, вимоїною, під прикриттям тернику, а побачивши прапорці, різко зупинився, нібито па щось настромився. Але тут, над вимоїною, прапорці висіли вище, ніж на всій лінії, втричі вище від зросту звіра. А людський гомін уже наздоганяв. Вовк якось не дуже рішуче і навіть мляво пройшов під прапорцями й опинився метрів за п'ятнадцять від Івана Івановича та Біма. Ось він зробив кілька махів, але за цей час людина і собака встигли роздивитися, що він був поранений: пляма крові розпливлася на боці, рот увесь у червонястій пий.

Іван Іванович вистрілив.

Вовк, підскочивши на всіх чотирьох ногах, різко, усім корпусом, не повертаючи шиї, озирнувся на постріл і… став. Широкий могутній лоб, налиті кров'ю очі, ощирені зуби, червоняста піна… А проте він не був жалюгідним. Він був красивий, цей вільний дикун. О ні, він не був боягузом, він не хотів падати й зараз, гордий звір, але… звалився-таки й

розпластався, повільно перебираючи лапами. Потім завмер, присмирнів, заспокоївся.

Бім не зміг витримати всього цього. Він схопився й зробив стойку. Але яка це була стойка! Шерсть на спині здибилася, на холці вона майже стояла сторч, а хвіст затиснутий між ногами: озлоблено-боязка, огидна стойка на свого брата, на гордого царя собак, уже мертвого й тому безпечного, але страшного духом своїм і кров'ю своєю страшного. Бім ненавидів брата свого. Бім вірив людині, вовк не вірив. Бім боявся брата, вовк не боявся його, навіть смертельно поранений.

…А крики вже зовсім близько. Ще був один постріл. І ще дублет. Мабуть, якийсь досвідчений вовк ішов зовсім поряд з цепом і, можливо, прорвався крізь нього в найостаннішу мить, коли люди уже втратили пильність і вже сходилися до гурту. Нарешті з'явився з підліску Головний, підійшов до Івана Івановича і сказав, позираючи на Біма:

— Ти диви! І на собаку не схожий: звір звіром. А два прорвались-таки, втекли. Один поранений.

Іван Іванович гладив Біма, пестив, умовляв, але той, хоч і уклав шерсть на спині, однак усе ще крутився на місці, часто-часто дихав, висолопивши язика, й одвертався од людей. А коли обидва мисливці попрямували до вовчого трупа, Бім не пішов за ними, а, навпаки, порушивши всі правила, тягнучи за собою поводок, відійшов метрів на тридцять далі, ліг, поклав голову на жовте листя і тремтів мовби в пропасниці. Повернувшись до нього, Іван Іванович помітив, що білки очей у Біма криваво-червоні. Звір!

Ех, Бімко, Бімко. Погано тобі? Звичайно, погано. Так треба, хлопчику. Треба.

Зваж, Іване Івановичу, — сказав Головний, — лягавого собаку можна й залякати вовком — лісу боятиметься. Собака — раб, вовк — звір вільний.

Воно-то так, але Бімові уже чотири роки — собака дорослий, лісом не настрахаєш. Зате в лісі, де вовки, він уже не відійде від тебе: нападе на слід і скаже: "Вовки!"

Ай правда ж бо: вовки беруть лягавих, мов малих курчат. А цього тепер навряд візьме: від ноги твоєї не відійде, якщо зачує.

От бачиш! Тільки до року не треба лякати звіром. А так — що ж вдієш! — хай переживе.

Іван Іванович одвів Біма, а Головний залишився біля вовка, очікуючи нагоничів. Коли зібрались на кордоні усі мисливці, випили по чарці й загомоніли, веселі і збуджені, Бім відчужено й самотньо лежав під тином, згорнувшись калачиком, суворий, червоноокий, вражений і заражений вовчим духом. Ех, коли б Бім міг знати, що доля ще раз закине його в оцей самий ліс!

До нього підійшов лісник, хазяїн кордону, сів навпочіпки, погладив по спині:

Гарний пес, гарний. Розумний пес. За всю облаву не гавкнув і не завив.

Тут усі любили собак.

Та коли мисливці посідали в автомобіль і Іван Іванович підсадив туди Біма, той кішкою вистрибнув на землю, ощирившись і скімлячи: він не хотів бути вкупі з трьома мертвими вовками.

Ого! — сказав Головний. — Цей тепер не пропаде.

Незнайомий гладкий мисливець невдоволено вийшов з кабіни й важко поліз у кузов, а Іван Іванович з Бімом сіли в кабіну.

* * *

Після того було не так уже багато полювань на вальдшнепа, але Бім усе виконував чудово, як і завжди. Одначе досить йому зачути вовчий слід — він припиняв полювання: притулявся до хазяїнової ноги — і ні з місця. Так він чітко визначав слово "вовк". І це було добре. А після облави він ще дужче став любити Івана Івановича і вірити в його силу. Вірив Бім у доброту людини. Велике благо — вірити. І любити. Собака без такої віри — уже не собака, а вільний вовк або (що гірше) бродячий пес. Із цих двох можливостей вибирає кожен собака, якщо він перестав вірити хазяїнові і пішов від нього або якщо його вигнали. Але горе тому собаці, який втратить улюбленого друга — людину, шукатиме його, чекатиме. Він тоді уже не зможе бути ні вільним вовком, ні звичайним бродячим псом, а залишиться тим же собакою, відданим і вірним втраченому другові, але самотнім до кінця життя.

Я не буду, любий читачу, розповідати жодної з багатьох достовірних історій про таку відданість протягом багатьох років і до кінця собачого життя. Я розповім тільки про одного Біма з чорним вухом.

РОЗДІЛ 6 Прощання з другом

Якось після полювання Іван Іванович прийшов додому, нагодував Біма й ліг у постіль, не повечерявши й не погасивши світло. Того дня Бім добре натомився, тому швидко заснув і не чув нічого. Але в наступні дні і Бім почав підмічати, що хазяїн частіше лягає і вдень, чогось журиться, іноді несподівано зойкне від болю. Більш як тиждень Бім гуляв сам, недовго — за потребою. Потім Іван Іванович зовсім занедужав, віп ледве-ледве доходив до дверей, щоб випустити або впустити Біма. Одного разу він простогнав у постелі якось особливо тужно. Бім підійшов, сів коло ліжка, уважно подивився другові в обличчя, потім

поклав голову на витягнуту його руку. Він побачив, яке сотало в хазяїна обличчя: бліде— бліде, під очима темні кола, неголене підборіддя загострилося. Іван Іванович повернув голову до Біма і тихо, ослаблим голосом сказав:

Ну? Що робитимемо, хлопчику?.. Кепсько мені, Біме, погано. Осколок… Підповз під серце. Погано, Біме.

Голос його був такий незвичайний, що Бім захвилювався. Він забігав по кімнаті, без упину дряпаючись у двері, немовби кликав: "Уставай, мовляв, ходім, ходім". А Іван Іванович боявся поворухнутись. Бім знову сів біля нього й заскавулів потихеньку.

Що ж, Бімко, давай спробуємо, — насилу вимовив Іван Іванович і обережно встав.

Він трохи посидів па ліжку, потім звівся на ноги й, опираючись однією рукою об стіну, другу тримаючи біля серця, тихо переступав до дверей. Бім ішов поруч з ним, не зводячи погляду з друга і ні разу, ні разу не крутнув хвостом. Він ніби хотів сказати: ну, от і добре. Ходімо, ходімо потихеньку, ходімо.

Вийшовши на площадку, Іван Іванович подзвонив у сусідні двері, а коли з'явилась дівчинка, Люся, він щось їй сказав, та побігла до себе в кімнату і повернулася з бабусею, Степанівною. Як тільки Іван Іванович сказав їй те саме слово "осколок", вона заметушилась, взяла його під руку й повела назад:

Вам треба лежати, Іване Івановичу. Лежати. Ось так, — сказала вона, коли той знову ліг на спину. — Тільки лежати. — Вона взяла зі столу ключі і швидко вийшла, майже побігла, задріботівши по-старечому.

Звичайно, Бім сприйняв слово "лежати", повторене тричі, так, ніби воно стосувалося і його. Він ліг поруч з ліжком, не зводячи погляду з дверей: тяжкий стан хазяїна, хвилювання Степанівни і те, що вона взяла зі столу ключі,— усе це передалося Бімові, і він весь був у тривожному чеканні. Незабаром він почув: ключ вставили в замок, замок клацнув, двері відчинилися, в прихожій заговорили, потім увійшла Степанівна, а за нею троє чужих у білих халатах — дві жінки і чоловік. Від них пахло не так, як від інших людей, а скоріш тією скринькою, що висить на стіні, яку хазяїн відчиняв тільки тоді, коли говорив: "Кепсько мені, Біме, кепсько, погано".

Чоловік рішуче ступнув до ліжка, але…

Бім кинувся на нього звіром, упер йому в груди лапи і двічі гучно гавкнув.

"Геть! Геть!" — прокричав Бім.

Чоловік сахнувся, відштовхнувши Біма, жінки вискочили в прихожу, а Бім сів біля ліжка, тремтів усім тілом і, очевидно, ладен був швидше віддати життя, ніж підпустити невідомих людей до друга в таку тяжку для нього хвилину.

Лікар, стоячи у дверях, сказав:

Ну й собака! Що ж робити?

Тоді Іван Іванович жестом покликав Біма ближче до себе, погладив по голові, ледь повернувшись. А Бім притиснувся до друга плечем і лизав йому шию, обличчя, руки…

Підійдіть, — тихо вимовив Іван Іванович, дивлячись на лікаря.

Той підійшов.

Дайте мені руку.

Той подав.

Здрастуйте!

Здрастуйте! — сказав лікар.

Бім доторкнувся носом до лікаревої руки, що й означало на собачій мові: "Що ж вдієш! Так тому бути: друг мого друга — мені друг".

Внесли посилки. Поклали на них Івана Івановича. Він промовив:

Степанівно... пригляньте за Бімом, люба. Випускайте вранці. Він сам приходить скоро... Бім чекатиме. — І до Біма: — Чекати... Чекати...

Бім знав слово "чекати": біля магазину— "сидіти, чекати", біля рюкзака на полюванні — "сидіти, чекати". Зараз він вискнув, покрутивши хвостом, що означало: "О, мій друг повернеться! Він іде, але швидко повернеться".

Зрозумів його тільки Іван Іванович, більш ніхто не зрозумів — це він побачив у їхніх очах. Бім сів біля носилок і поклав на них лапу. Іван Іванович потиснув її.

Чекати, хлопчику. Чекати.

Ось цього Бім ніколи не бачив у свого друга, щоб отак горошинами скотилася вода з очей.

Коли винесли носилки і клацнув замок, він ліг біля дверей, витяг передні лапи, а голову поклав на підлогу, вивернувши її на бік: так

собаки лягають, коли їм боляче або тужно; вони й помирають найчастіше у такій позі.

Але Бім не помер від туги, як той собака-поводир, що прожив із сліпим чоловіком багато років. Той ліг коло могили хазяїна, відмовився від їжі, яку приносили на кладовище доброчинці, а на п'ятий день, коли зійшло сонце, він помер. І це бувальщина, а не вигадка. Знаючи незвичайну собачу відданість і любов, не кожен мисливець скаже про собаку: "Здох", віп завжди скаже: "Помер".

Ні, Бім не помер. Бімові сказано чітко: "Чекати". Він вірить — друг прийде. Адже скільки разів було так: скаже "Чекати" — і неодмінно прийде.

Чекати! Ось тепер уся мета Бімового життя.

Але як тяжко було тієї ночі самому, як боляче! Щось робиться не так, як завжди... Від халатів пахне бідою. І Бім затужив.

Опівночі, коли зійшов місяць, стало нестерпно. Навіть поруч з хазяїном він завжди непокоїв Біма, цей місяць, у нього є очі, він дивиться цими мертвими очима, світить мертвим холодним сяйвом, і Бім ховався од нього в темний куток. А тепер він аж тремтить від його погляду, а хазяїна нема. І от глупої почі він завив, протяжно, з підголоском, завив, мов перед напастю. Він вірив, що хтось почує, а може, й сам хазяїн почує.

Прийшла Степанівна.

Ну що тобі, Біме? Що? Івана Івановича нема. Ой-ой-ой, погано.

Бім не відповів ні поглядом, ні хвостом. Він тільки дивився на двері.

Степанівна увімкнула світло й пішла. З вогнем: стало легше — місяць одсунувся далі й поменшав. Бім умостився під самісінькою лампочкою, спиною до місяця, та незабаром знову ліг перед дверима: чекати.

Вранці Степанівна принесла кашу, насипала її в Бімову миску, але він навіть і не встав. Так робив і собака-поводир — він не вставав і тоді, коли приносили їжу.

Ти диви, сердешний який, га? Це ж просто диво, та й годі. Ну, піди погуляй, Біме. — Вона широко розчипила двері.— Піди.

Бім підвів голову, уважно подивився на бабусю. Слово "гуляти" йому знайоме, воно означає — воля, а "іди, іди гуляти" — цілковита свобода. О, Бім знав, що таке свобода: роби все, що дозволяє хазяїн. Та ось його нема, а кажуть: "Піди погуляй". Яка ж це свобода?

Степанівна не вміла поводитися з собаками, не знала, що такі, як Бім, розуміють людину й без слів, а ті слова, що їх вони знають, містять у собі дуже багато і, відповідно до випадку, різне. Вона від простоти душевної сказала:

Не хочеш каші, піди пошукай чогось іншого. Ти й травицю любиш. Гляди і на смітнику щось розкопаєш (не знала вона, наївна, що Бім на смітниках і не був ніколи). Піди пошукай.

Бім підвівся, аж стрепенувся. Що таке? "Шукай"? Що шукати? "Шукай" означає: шукай схований шматочок сиру, шукай дичину, шукай загублену або сховану річ. "Шукай" — це наказ, а що шукати — Бім визначає, виходячи з обставин, по суті справи. Що ж зараз шукати?

Усе це він сказав Степанівні очима, хвостом, запитливим перебиранням передніх лап, але вона нічогісінько не зрозуміла, а повторила:

Піди погуляй. Шукай!

І Бім метнувся в двері. Блискавкою проскочив східці з другого поверху, вискочив у двір. Шукати, шукати хазяїна! Ось що шукати — більш нічого: так він зрозумів. Ось тут стояли носилки. Так, стояли. Ось уже з ледь відчутним запахом сліди людей у білих халатах. Слід автомобіля.

Бім зробив коло, увійшов у нього (на таке здатний навіть найбездарніший собака), але знову — той самий слід. Він потягнув по ньому, вийшов на вулицю і зразу ж загубив його на розі: там уся дорога пахла тією самою гумою. Людські сліди є різні і їх багато, а автомобільні злилися всі докупи і всі однакові. Але той, потрібний йому слід пішов з двору гуди, за ріг, значить, і треба — туди.

Бім пробіг однією вулицею, другою, повернувся до будинку, оббігав місця, де вони гуляли з Іваном Івановичем, — нема ознак, ніяких і ніде. Одного разу він віддалік побачив картатий картуз, наздогнав того чоловіка — ні, не він. Придивившись уважніше, він збагнув: виявляється, у картатих картузах іде багато-багато. Звідки йому було знати, що тієї осені продавали тільки картаті картузи, і тому вони подобалися! всім. Раніше він цього якось не помічав, бо собаки завжди звертають увагу (і запам'ятовують) переважно на нижню частину людської одежі. Це в них іще від вовка, від природи, від багатьох століть. Так, лисиця, приміром, якщо мисливець став за густий кущ, який ховає його лише до пояса, не помічає людини, коли вона не ворушиться і коли вітер не доносить від неї запаху. Отож Бім побачив несподівано в цьому якийсь прихований смисл: угорі шукати нічого, бо голови можуть бути однакові на колір, схожі одна на одну.

День був ясний. На деяких вулицях листя плямами вкрило тротуари, на деяких лежало суцільним килимом, отже, якби трапилась бодай частинка хазяїнового сліду, Бім уловив би її. Але — ніде і нічого.

Серед дня Бім уже зневірився. І раптом в одному з дворів він натрапив на слід носилок: тут вони стояли. А потім струмінь того ж запаху виринув збоку. Бім пішов по ньому, мов по битій доріжці. Пороги пахли людьми в білих халатах. Він подряпався в двері. Йому відчинила дівчина, теж у білому халаті, й сахнулася з переляку. Але Бім вітав її усіма способами, питаючи: "Чи нема тут Івана Івановича?"

— Пішов, пішов! — закричала вона й зачинила двері. Потім відхилила їх і гукнула комусь: — Петров! Прожени пса, а то мені шеф намилить шию, почне розпинатися: "Псарня, а не "швидка допомога"! Жени!

Від гаража підійшов чоловік у чорному халаті, затупотів ногами на Біма й зовсім незлобиво прокричав, ніби з обов'язку і навіть лінькувато:

Ось я тобі, тварюко! Пішов! Пішов!

Ніяких таких слів, як "шеф", "псарня", "милити шию", "розпинатися" і вже тим паче "швидка допомога", Бім не розумів і навіть зовсім ніколи не чув, але слова "пішов", "пішов", сказані з певною інтонацією і (настроєм, він добре зрозумів. Тут Біма не обдуриш. Він відбіг на деяку відстань, сів і дивився на ті двері. Якби люди знали, чого шукає Бім, вони йому допомогли б, хоч хазяїна сюди й не привозили, а відвезли просто до лікарні. Але що вдієш, коли собаки розуміють людей, а люди не завжди розуміють собак і навіть одне одного. До речі, Бімові недоступні такі глибокі думки; незрозуміло було й те, на якій підставі його не пускають у двері, в які він чесно дряпався, довірливо і простодушно, і за якими, цілком імовірно, був його друг.

Бім сидів до самісінького вечора біля бузкового куща, на якому вже зблякло листя. Приїздили машини, з них виходили люди в білих халатах і вели когось попід руки або просто йшли слідом; часом виносили з автомобіля людину на посилках, тоді Бім трохи наближався, перевіряв запах: ні, не він. Надвечір на собаку звернули увагу й інші люди. Хтось приніс шматочок ковбаси — Бім не доторкнувся; хтось хотів узяти його

за нашийник — Бім відбіг; навіть той дядько у чорному халаті кілька разів проходив повз нього і, зупинившись, дивився на Біма співчутливо і не тупотів ногами. Бім сидів, наче статуя, і нікому нічого не говорив. Він чекав.

Коли посутеніло, він схаменувся: а що як хазяїн вдома? І побіг квапливо, легким наметом.

Містом біг красивий, з блискучою шерстю, викоханий собака — білий, з чорним вухом. Перший-ліпший добрий громадянин скаже: "Ах, який гарний мисливський собака!"

Бім подряпався у рідні двері, але вони не відчинилися. Тоді він ліг край поріжка, згорнувшись калачиком. Не хотілось ні їсти, ні пити — нічого не хотілося. Тужно.

На площадку вийшла Степанівна:

— Прийшов, бідолаха?

Бім крутнув хвостом лише один раз ("Прийшов").

— Ну ось тепер і повечеряй. — Вона підсунула йому миску з ранковою кашею.

Бім не доторкнувся.

Так і знала: підживився сам. Розумник. Спи. — І зачинила за собою двері.

Цієї ночі Бім уже не вив. Але й не відходив від дверей: чекати!

А вранці знову занепокоївся. Шукати, шукати друга! В цьому весь сенс життя. І коли Степанівна випустила його, він насамперед побіг до людей у білих халатах. Але цього разу якийсь гладкий чоловік кричав на всіх і часто повторював слово "собака". В Біма кидали камінням, хоча й навмисне не поціляючи, махали на нього дрючками і, нарешті, боляче-преболяче шмагонули довгою лозиною. Бім одбіг, сів, посидів ще і, мабуть, вирішив: тут хазяїна бути не може, інакше б його не проганяли так жорстоко. І пішов Бім, трохи опустивши голову.

Містом ішов самотній, сумний, ні за що скривджений пес.

Вийшов він на кипучу вулицю. Людей було тьма-тьмуща, і всі поспішали, зрідка поквапно перекидаючись словами, текли кудись і текли без краю. Напевне Бімові запало в голову: "А чи не пройде він тут?" І поза всякою логікою сів у затінку на розі, неподалік від хвіртки, і почав стежити, не поминаючи своєю увагою майже жодної людини.

Передусім Бім помітив, що всі люди, виявляється, пахнуть автомобільним димом, а вже крізь нього пробиваються інші запахи різної сили.

Ось іде чоловік, худющий, високий, у великих, добряче стоптаних черевиках, і несе в сітці картоплю, таку ж, яку приносив додому хазяїн. Худющий несе картоплю, а пахне тютюном. Іде швиденько, поспішає, нібито когось наздоганяє. Але це тільки здалося — наздоганяють когось усі. І всі щось шукають, як на польових випробуваннях, інакше навіщо й бігти вулицею, забігати у двері й вибігати і знову бігти?

Привіт, Чорне вухо! — кинув Худющий, не зупиняючись.

"Здрастуй", — понуро відповів Бім, посунувши по землі хвостом, але з тією ж зосередженістю вдивляючись у людей.

А ось за ним іде чоловік у комбінезоні, пахне він так, як пахне стіна, коли її лизнеш (мокра стіна). Він майже весь сіро-білий. Несе довгу білу палицю з борідкою на кінці і важку сумку.

Ти чого тут? — спитав він у Біма, зупинившись. — Сів чекати хазяїна чи загубився?

"Так, ч е к а т и", — відповів Бім, перебираючи передніми лапами.

Тоді ось на тобі.— Він вийняв із сумки кульок, поклав перед Бімом цукерку й посіпав пса за чорне вушко. — Їж, їж. (Бім не доторкнувся). Дресирований. Інтелігент! З чужої тарілки не їстиме. — І пішов далі тихо, спокійненько, не так, як усі.

Як на кого, а Бімові цей чоловік — гарний: він знає, що таке "чекати", він сказав "чекати", він зрозумів Біма.

Гладкий-прегладкий, з товстою палицею в руці, в товстих чорних окулярах на носі, несе товсту папку: усе в нього товсте. Він виразно пахне паперами, по яких Іван Іванович шепотів паличкою, і ще, здається, тими жовтими папірцями, які завжди кладуть у кишеню. Він зупинився коло Біма й сказав:

Хух! От тобі й на. Дожилися: пси на проспекті.

З хвіртки вийшов двірник з мітлою і став поруч з Гладким. А той вів далі, звертаючись до двірника, показуючи пальцем на Біма:

Бачиш? На твоїй, либонь, території?

Факт, бачу. — І оперся на мітлу, поставивши її догори бородою.

Бачиш... Нічого ти не бачиш, — сказав сердито. — Навіть цукерки не жере, роз'ївся. Як же далі жити?! — Він явно лютував.

А ти не живи, — сказав двірник і байдуже додав: — Бач. як ти схуд, бідолаха...

Ображаєш! — гаркнув Гладкий.

Зупинилось троє молодих хлопців і чомусь усміхалися, позираючи то на Гладкого, то на Біма.

Чого вам смішно? Чого смішно? Я йому кажу... собака! Тисяча собак, по два-три кіла м'яса кожному — дві-три тонни на день. Уявляєте,, скільки це вийде?

Один з хлопців заперечив:

Три кіла й верблюд не з'їсть.

Двірник незворушно зробив поправку:

Верблюди м'яса не їдять. — Несподівано він перехопив мітлу поперек держална і щосили замахав нею по асфальту перед ногами Гладкого. — Відійди-но убік, громадянине! Ну? Я що сказав, дубова твоя голова!

Гладкий пішов, відпльовуючись. Ті троє хлопців теж пішли своєю дорогою, посміхаючесь. Двірник одразу ж й перестав мести. Він погладив Біма по спині, постояв трохи й сказав:

Сиди, чекай. Прийде. — І пішов у хвіртку.

З усієї цієї суперечки Бім не тільки зрозумів — "м'ясо", "собака", можливо, "пси", але чув інтонацію голосів і, головне, усе бачив, а цього вже досить для того, щоб розумному собаці здогадатися: Гладкому — погано жити, двірникові — добре; один — злий, другий — добрий. Хто вже краще знає, як не Бім, що удосвіта на вулицях живуть лише двірники і що вони поважають собак. Те, що двірник прогнав Гладкого, Бімові навіть трохи сподобалось. А взагалі ця випадкова дрібна історія тільки відволікла Бімову увагу, хоч, може, була корисною в тому розумінні, що він починав туманно здогадуватися: люди всі різні, вони можуть бути і гарними, і поганими. Ну що ж: і це добре, скажемо ми збоку. Але поки що для Біма це було абсолютно неважливо — не до того: він дивився й дивився па перехожих.

Від деяких жінок пахло гостро й нестерпно, як від конвалій, пахло тими біленькими квітами, що шпигають у носа й після яких Бім ставав безчуттєвим; у таких випадках Бім одвертався і якусь мить не дихав — йому не подобалось. У більшості жінок губи були такого ж кольору, як прапорці на вовчій облаві; Бімові такий колір теж не подобався, як і всім тваринам, а собакам і бикам особливо. Майже всі жінки щось несли в руках. Бім примітив, що чоловіки з ношею трапляються рідше, а жінки — часто.

...А Івана Івановича все нема й нема. Друже ти мій! Де ж це ти?..

Люди текли рікою. Бімова туга якось трошки забулась, розвіялась серед людей, і він ще уважніше вдивлявся вперед — чи не йде в і н. Сьогодні Бім буде чекати тут. Чекати!

Біля нього зупинився чоловік з м'ясистими одвислими губами, весь у глибоких, зморшках, кирпатий, з виряченими очима і закричав:

Неподобство! (Люди почали зупинятися). Скрізь грип, епідемія, рак шлунку, а тут що? — тицяв він усією долонею в Біма. — Тут, серед маси народу, в гущі трударів, сидить жива зараза!

Не кожен собака — зараза. Погляньте, який він милий пес, — заперечила дівчина.

Кирпатий зміряв її поглядом зверху вниз і назад і одвернувся, обурюючись:

Яка дикість! Яка у вас дикість, громадяночко.

І ось… Ех, якби Бім був людиною! Ось підійшла та сама Тітка, "радянська жінка" — та наклепниця. Бім спочатку злякався, але потім, настовбурчивши шерсть на загривку, став у оборонну позицію. А Тітка заторохкала, звертаючись до всіх, що стояли півколом трохи віддалік од Біма.

Дикість і є дикість! Він же мене укусив. У-ку-си-ив! — І показувала всім руку.

Де укусив? — спитав юнак з портфельчиком. — Покажіть.

Оце ще мені, щеня! — та й сховала руку.

Усі, крім Кирпатого, розсміялися.

Виховали тебе в інституті, чортеня, от уже виховали, гаденя, — напала вона на студента. — Ти мені, радянській жінці, й не віриш? Та їм же ти далі будеш? Куди ж ми йдемо, дорогі громадяни? Чи вже ж у нас Радянської влади нема?

Юнак почервонів і аж скипів:

Коли б ви знали, який у вас зараз вигляд, то позаздрили б цьому собаці.— Він підступив до Тітки й крикнув: — Хто вам дав право ображати?

Хоча Бім не зрозумів слів, але витримати більше не міг: він стрибнув до Тітки, щосили гавкнув і вперся всіма чотирма ланами, стримуючись від подальших вчинків (за наслідки він уже не міг ручатися). Інтелігент! Але все-таки — собака.

Тітка несамовито заволала:

Мілі-іція! Мілі-іція!

Десь засюрчав свисток, хтось, підходячи, крикнув:

Пройдімо, гр-ромадяни! Пройдімо! — Це був міліціонер (Бім навіть покрутив трохи хвостом, незважаючи на збудження). — Хто кричав?! Ви? — звернувся міліціонер до Тітки.

Вона, — потвердив юнак-студент.

Втрутився Кирпатий:

Куди ви дивитесь? Що робите? — почав він шпетити міліціонера. — Собаки, собаки — на проспекті обласного міста!

Собаки! — кричала Тітка.

І такі ось дикі пітекантропуси! — кричав і студент.

Він мене образив! — майже ридала Тітка.

Громадяни, р-розійдись! А ви, ви, та й ви, пройдімо в міліцію, — показав він на Тітку, юнака й Кирпатого.

А собака?! — заверещала Тітка. — Чесних людей — у міліцію, а собаку…

Не піду, — відрубав юнак.

Підійшов другий міліціонер:

Що тут таке?

Чоловік у галстуку й капелюсі резонно і з гідністю пояснив:

Та тутечки студентик не хоче в міліцію, огинається, А ті ондечки обоє хотять, а отой не хоче. Непідкорення. А це не дозволено. Ведуть — давай іди. Що вже тутечки… — І він, одвернувшись від усіх інших, поколупав у власному вусі великим пальцем, наче розширюючи слуховий отвір. Виразний жест упевненості в правоті думок і безперечної переваги над присутніми — навіть над міліціонерами.

Обидва міліціонери перезирнулися й забрали-таки студента з собою. Слідом за ними потюпали Кирпатий і Тітка. Люди розійшлись, уже не звертаючи уваги на собаку, крім тієї милої дівчини. Вона підійшла до Біма, погладила його, але теж пішла за міліціонерами. Сама пішла, як відзначив Бім. Він подивився їй услід, потупцював на місці, та й побіг, наздогнав її й пішов поряд.

Людина і собака йшли в міліцію.

Кого ж ти чекав, Чорне вухо? — спитала вона, зупинившись.

Бім понуро сів, опустив голову.

І живіт у тебе підтягло, хороший ти мій. Я тебе нагодую, почекай, нагодую, Чорне вухо.

Ось уже кілька разів називали Біма "Чорне вухо". І хазяїн колись казав: "Ех, ти, Чорне вухо!" Давно-давно він так сказав, ще в дитинстві.

"Де ж мій друг?" — думав Бім. І пішов знову ж із дівчиною в печалі й смутку.

До міліції вони зайшли разом. Там кричала Тітка, гаркав кирпатий дядько; понуривши голову, мовчав студент, а за столом сидів міліціонер, незнайомий. Він з неприхованою неприязню позирав на всіх трьох.

Дівчина сказала:

Привела винуватця. — І показала на Біма. — Пречудова тварина. Я все бачила й чула там з самісінького початку. Цей хлопець, — вона кивнула на студента, — ні в чому не винен.

Розповідала вона спокійно, то показуючи на Біма, то на когось із тих трьох. Її намагалися перебивати, але міліціонер суворо зупипяв і Тітку, і Кирпатого. Він з очевидною приязню ставився до дівчини. На закінчення вона спитала жартома:

Правильно я кажу, Чорне вухо? — А звернувшись до міліціонера, ще додала: — Мене звуть Даша. — Потім до Біма: — Я Даша. Зрозумів?

Бім усім своїм єством показав, що він її поважає.

Ану, йди д о м е н е, Чорне вухо. До мене! — покликав міліціонер.

О, Бім знав це слово: "до мене". Чітко знав. І підійшов.

Той поплескав по шиї легенько, узяв за нашийника, роздивився номерок і записав щось. А Біму паказав:

Лежати!

Бім ліг, як і годиться: задні ноги під себе, передні витягнуті вперед, голова — віч-на-віч із співрозмовником і трохи набочок.

Тепер міліціонер питав у телефонну трубку:

Спілка мисливців?

"Мисливці! — здригнувся Бім. — Мисливці! Що ж бо це означає тут?"

Спілка мисливців? З міліції. Номер двадцять чотири подивіться. Сетер… Як так немає? Не може бути. Собака гарний, дресированний… До міськради? Добре. — Поклав трубку і ще раз узяв, щось питав і почав записувати, повторюючи вголос: — Сетер… із зовнішніми спадковими дефектами, посвідчення про родовід нема, власник Іван Іванович Іванов, вулиця Проїжджа, сорок один. Спасибі.— Тепер він звернувся до дівчини: — Ви, Дашо, молодець. Хазяїн знайшовся.

Бім застрибав, тицьнув носом у коліно міліціонерові, лизнув руку Даші й дивився їй у вічі, просто у вічі, як можуть дивитися лише розумні й ласкаві довірливі собаки. Адже він зрозумів, що говорили про Івана Івановича, про його друга, про його брата, про його бога, як сказала б людина в такому разі. І здригався від хвилювання.

Міліціонер суворо буркнув Тітці й Кирпатому:

Ідіть. До побачення.

Дядько почав напосідати на чергового:

І це — все? Який же в нас буде порядок після такого? Розпустили!

Ідіть, ідіть, діду. До побачення. Відпочивайте.

Який я тобі дід? Я тобі — батько, татусь. Навіть ніжне звертання забули, с-сучі сини. А хочете ось таких, — тицьнув він у студента, — виховувати, по голівці гладити, по голівці. А він вас — почекайте! — гав! І злопає.— Гавкнув справді по-собачому, натурально.

Бім, звичайно, відповів тим же.

Черговий засміявся:

Дивіться-но, татусю, собака ж бо розуміє, співчуває.

А Тітка, здригнувшись від подвійного гавкоту людини і собаки, задкувала від Біма до дверей і кричала:

Це він на мене, на мене! І в міліції — ніякого захисту радянській жінці!

Вони пішли-таки.

А мене що — затримаєте? — понуро запитав студент.

Слухатися треба, голубе. Якщо запрошують — зобов'язаний іти. Так годиться.

Годиться? Ніяк таке не годиться, щоб тверезого тягти в міліцію під руки, наче злодія. Тітці тій треба б п'ятнадцять діб, а ви… Ех, ви! — І пішов, пом'явши Бімові вухо.

Тепер Бім уже зовсім нічого не розумів: погані люди лають міліцію, гарні теж лають, а міліціонер терпить та ще й усміхається; тут, мабуть, і розумний собака не розбереться.

Самі одведете? — спитав черговий у Даші.

Сама. Д о д о м у. Чорне вухо, додому.

Бім тепер ішов попереду, озираючись на Дашу й очікуючи: він добре знав слово "додому" і вів її саме додому. Люди ж бо не зміркували, що він і сам би прийшов у квартиру, їм здавалось, що він малорозумиий пес; лише Даша все зрозуміла, лише Даша — оця білява дівчина, з великими замисленими й теплими очима, яким Бім повірив з першого погляду. І він привів її до своїх дверей. Вона подзвонила — відповіді не було. Ще раз подзвонила, тепер до сусідів. Вийшла Степанівна. Бім її привітав: він набагато веселіший був, ніж учора, він говорив: "Прийшла Даша. Я привів Дашу". (Іншими словами не можна пояснити Бімові погляди на Степанівну і на Дашу навперемінно).

Жінки розмовляли тихо, при цьому чути було слова "Іван Іванович" і "осколок", потім Степанівна відімкнула двері. Бім запрошував Дашу: не зводив з неї очей. А вона одразу взяла миску, понюхала в ній кашу й сказала:

Прокисла. — Викинула кашу у відро для сміття, помила миску й поставила знову на підлогу. — Я зараз прийду. Чекай, Чорне вухо.

Його звуть Бім, — поправила Степанівна.

Чекай, Біме. — І Даша вийшла.

Степанівна сіла на стілець, Бім сів навпроти неї, одначе позираючи весь час на дворі.

А ти пес тямущий, — заговорила Степанівна. — Залишився сам, а ба розумієш, хто до тебе з душею. Я от, Бімко, теж… на старості літ з онукою живу. Батьки ото народили та й подались аж до Сибіру, а я виховала. І вона, онука, дуже мене любить, добра до мене.

Степанівна виливала душу сама перед собою, звертаючись до Біма. Так іноді люди, якщо нікому сказати, звертаються до собаки, до улюбленого коня або до годувальниці-корови. А собаки з видатним розумом дуже добре відрізняють нещасну людину і завжди виказують співчуття. А тут обопільно: Степанівна одверто скаржиться йому, а Бім горює, страждає від того, що люди в білих халатах забрали друга; адже всі неприємності дня лише трохи приглушили біль у Біма, а зараз він став ще дужчий. Бім вловив у мові Степанівни знайомі слова "добра" і "до мене", сказані із сумною теплотою. Звичайно ж, Бім наблизився до неї впритул і поклав голову на коліна, а Степанівна приклала хустку до очей.

Даша повернулася із згортком. Бім тихо підійшов, ліг животом на підлогу, поклав одну лапу на її туфлю, а голову — на другу лапу. Так він сказав: "Спасибі тобі".

Даша дістала з паперу дві котлети, дві картоплини й поклала їх у миску:

Візьми.

Бім не їв, хоч третю добу у нього не було в роті апі крихти. Даша легенько торсала його за холку и лагідно говорила:

Візьми, Бімс, візьми.

Голос у Даші м'який, задушевний, тихий і, здавалося, спокійний: руки теплі і ніжні, ласкаві. Але Бім одвернувся від котлет. Даша відкрила Бімові рота і вштовхнула туди котлету. Бім потримав, потримав її в роті, здивовано позираючи на Дашу, а котлета тим часом проковтнулася сама. Так сталося і з другою. З картоплею — теж.

Його треба годувати силою, — сказала Даша Степанівні.— Він тужить за хазяїном, тому й не їсть.

Та ти що! — здивувалася Степанівна. — Собака сам собі знайде. Скільки їх блукає, а їдять же.

Що ж робити? — спитала Даша у Біма. — Ти ж так пропадеш.

Не пропаде, — впевнено сказала Степанівна. — Такий розумний собака не пропаде. Раз на день варитиму йому кулешу. Що ж робити? Живність.

Даша про щось замислилась, потім зняла нашийник.

Поки я не принесу нашийник, не випускайте Біма. Завтра годину на десяту ранку прийду… А де ж тепер Іван Іванович? — спитала вона у Степанівни.

Бім стрепенувся: про нього!

Повезли літаком до Москви. Операція на серці складна. Осколок же поруч.

Бім — увесь увага: "осколок", знову "осколок". Слово це звучить горем. Та коли вони говорять про Івана Івановича, отже, він десь повинен бути. Треба шукати. Шукати!

Даша пішла. Степанівна — також. Бім знову залишився сам на всю ніч. Тепер він може й задрімати, але тільки на кілька хвилин. І кожного разу він бачив уві сні Івана Івановича — вдома або на полюванні. І тоді він підскакував, озирався, ходив по кімнаті, нюхав по кутках, прислухався до тиші й знову лягав біля дверей. Дуже болів рубець від лозини, але це було ніщо в порівнянні з великим горем і невідомістю.

Чекати. Чекати. Зціпити зуби й чекати.

РОЗДІЛ 7 Пошуки тривають

Цього ранку Бім трохи не плакав. Сонце вже над вікном, а ніхто не йде. Він прислухався до кроків пожильців під'їзду, які проходили повз його двері з горішніх поверхів або піднімалися знизу. Усі кроки знайомі, а його нема й нема.

Нарешті виразно почув Дашині туфельки. Вона! Бім голосом подав знак про себе. Його крик у перекладі на людську мову означав: "Я тебе чую, Дашо!"

— Зараз, зараз, — озвалася і подзвонила Степанівні.

Обидві вони увійшли до Біма. З кожною він привітався, потім кинувся до дверей, став там, обернув голову до жінок і зажадав, прохально помахуючи хвостом: "Відчиняйте. Треба шукати".

Даша почепила на нього нашийник, на якому тепер на всю широчінь був міцно закріплений латунний жетон-пластинка з вигравійованим написом: "Звуть його Бім. Він чекає на хазяїна. Добре знає свою домівку. Живе у квартирі сам. Не кривдіть його, люди". Даша прочитала напис Степанівні.

Яка ж ти добра душа! — сплеснула руками Степанівна. — Любиш, виходить, собак?

Даша погладила Біма й відповіла незвично:

Чоловік покинув, хлопчик помер… А мені тридцять років. Жила на квартирі. Тепер виїжджаю.

Самотня. Ой ти голубко моя, — заголосила Степанівна. — Та це ж…

Але Даша відрубала:

Піду. — А біля дверей додала: — Поки що не випускайте Біма — коли б не побіг за мною.

Бім спробував був пролізти у двері разом із Дашею, але вона відтіснила його і вийшла із Степанівною.

Десь через годину Бім заскавулів, потім і завив з туги вголос, так завив, як про це кажуть люди: "Хочеться завити собакою".

Степанівна випустила його (Даша тепер далеко):

Ну, йди, йди. Увечері кулешу зварю.

Бім навіть і не звернув уваги ні на її слова, ні на її очі, а стрімголов скотився вниз і — в двір. Човником проснував по двору, вийшов на вулицю, трохи постояв, нібито подумав, а потім почав читати запахи, рядок за рядком, не зупиняючись навіть під тими деревами, де полишали розписи його співбрати й читати які зобов'язаний кожен собака, який поважає себе.

За цілий день Бім не виявив жодних ознак Івана Івановича. А надвечір, наче про всяк випадок, забрів у молодий парк наново відбудованого району міста. Там четверо хлопчаків ганяли м'яча. Він посидів трошки, перевірив усе навкруги, наскільки хапав ніс, і хотів був іти звідси. Але хлопчик років дванадцяти відокремився від тих, що грали, підійшов до Біма й зацікавлено задивився на нього.

Ти чий? — спитав він, пібито Бім зміг би відповісти на запитання.

Бім, по-перше, поздоровкався і покрутив хвостом, але якось сумовито, схиливши голову зразу на один бік, потім на другий. Це, крім того, означало й запитання: "А ти що за людина?"

Хлопчик зрозумів, що собака йому поки що не зовсім довіряє, і сміливо підійшов, простягнув руку:

Здоров, Чорпе вухо.

Коли Бім подав лапу, хлопчик гукнув:

Хлопці! Сюди, сюди!

Ті підбігли, одначе зупинилися віддалік.

Дивіться, які розумні очі! — захоплювався перший хлопчик.

А може, він учений? — резонно спитав пухкенький карапуз. — Толю, Только, скажи йому що-небудь — зрозуміє чи не зрозуміє?

Третій, дорослiший від інших, авторитетно заявив:

Учений. Бачиш, табличка на шиї.

Й зовсім не учений, — заперечив щупленький хлопчик. — Він не був би такий худий і понурий.

Бім і справді страшенно схуд без Івана Івановича і втратив уже колишній вигляд: живіт підтягло, нечесана шерсть скімшилася на штанях і потьмяніла на блискучій колись спині. Туга й голод не прикрашають і собаку.

Толик доторкнувся до Бімового лоба, а Бім оглянув усіх тепер уже з цілковитим довір'ям. Після цього всі по черзі гладили Біма, і він не заперечував. Відносини одразу ж склалися добрі, а в атмосфері повного взаєморозуміння завжди недалеко й до сердечної дружби. Толик уголос прочитав написане на латунній табличці й вигукнув:

Він — Бім! Сам живе у квартирі! Хлопці, він їсти хоче. Ану гайда по домівках і — сюди: тягніть хто що може.

Бім залишився з Толиком, а хлопчаки розбіглися. Тепер Толик сів на лавку, а Бім ліг коло його ніг і глибоко зітхнув.

Погано тобі, мабуть, Біме? — спитав хлопчик, погладжуючи голову собаці.— Де ж твій хазяїн?

Бім тицьнувся носом у черевик і так лежав. Незабаром поприбігали один за одним ті хлопчаки. Пухкенький приніс пиріжок, Дорослий — шматок ковбаси, Худенький — два млинці. Усе це вони поклали перед Бімом, але він навіть і не пошохав.

Він хворий, — сказав Худенький. — Може, навіть і заразний. — І позадкував од Біма.

Пухкенький навіщось витер руки об штанці й теж відійшов. Дорослий потер ковбасою Бімові носа й заявив упевнено:

Не буде. Не хоче.

Мама казала — усі собаки заразні,— весь час побоювався Пухкенький, — а цей і зовсім хворий.

Ну й іди собі,— сердито буркнув Толик. — Щоб я тебе тут і не бачив… "Заразний"… Заразних ловлять собачники, а цей — он з якою табличкою.

Розважливий доказ подіяв: хлопчаки знову оточили Біма. Толик потягнув за нашийник вгору. Бім сів. Толик відгорнув у нього м'яку губу й побачив щілинку в глибині щелеп, де закінчуються зуби; відломив шматочок ковбаси й засунув у цю щілинку — Бім проковтнув. Ще шматочок — і ще проковтнув. Так покінчили з ковбасою під загальне схвалення присутніх. Усі спостерігали зосереджено, а Пухкенький з

кожним Бімовим ковтком також ковтав, хоч у роті нічого не було: він мовби допомагав Бімові. Шматочки пиріжка ніяк не можна було вштовхнути — вони розсипалися, тоді Бім нарешті узяв пиріжок сам, ліг на живіт, поклав пиріжок на лапи, подивився-подивився иа нього і з'їв. Зробив він так лише з поваги до Толика. У нього такі ласкаві руки й такий м'який, аж трохи зажурений погляд, і так він жаліє Біма, що той не встояв проти тепла душевного. Бім і раніше ставився до дітей особливо, а тепер він остаточно переконався, що маленькі люди усі гарні, а великі бувають різні, бувають і погані. Він, звичайно, не міг знати, що маленькі люди згодом стають великими й теж різними, та це — не собаче діло розмірковувати, як і чому з маленьких гарних виростають великі погані люди, такі, як Тітка чи Кирпатий. Він просто-напросто з'їв пиріжок для Толика, та й годі. А від цього йому полегшало, тому він не відмовився й від млинців. І крім того, за тиждень Бім їв усього лиш вдруге.

Першим після Бімової трапези заговорив Толик:

Спробуємо дізнатися, що він може робити.

Худенький сказав:

У цирку, якщо плигати, кричать: "Ап!"

Бім трохи підвівся й уважно подивився на хлопчика, мовби запитуючи: "Через що — ап?!"

Двоє з них взялися за кінці паска, а Толик скомандував:

Біме! Ап!

Бім легко переплигнув через наївний бар'єр. Усі були у захваті. Пухкенький наказав чітко:

Лежати!

Бім ліг (будь ласка, для вас — охоче).

Сидіти, — попросив Толик (Бім сів). — Подай! — і кинув кашкет.

Бім приніс і кашкет. Толик захоплено обняв його, а Бім і собі не залишився в боргу й лизнув його просто в щоку.

Звичайно ж, Бімові стало значно легше з цими маленькими людьми. Але отут саме й підійшов дядько, граючись паличкою-тростинкою, підійшов так тихо, що хлопці й не помітили його, поки він не запитав:

Чий собака?

На вигляді він був поважний, у сірому капелюсі з вузькими крисами, при сірому бантику замість галстука, у сірому піджаку, сіро-білих штанах, з короткою сірою бородою, в окулярах. Він, не зводячи очей з Біма, повторив:

То чий же собачка, діти?

У два голоси водночас відповіли Дорослий хлопець і Толик.

Нічий, — сказав один наївно.

Мій, — насторожено сказав Толик. — У цю хвилину мій.

Толик не раз бачив Сірого дядька: він поважно прогулювався навкруг парку наодинці. Якось раз навіть вів із собою собаку, який упирався й не хотів іти. А одного разу підійшов до хлопчиків і набридливо товкмачив, що вони й гратися не вміють, як раніше, і ввічливості у них немає, і виховують їх неправильно, не так, як раніше, і

що за них люди воювали навіть ще в громадянську, за оцих, ось таких, а вони не цінують і нічого не вміють, і що все це соромно.

Того далекого дня, коли Сірий повчав їх, Толику було дев'ять років. А тепер дванадцять. Але цього дядька він пам'ятав. Зараз Толик сидів, обнявши Біма, і сказав "мій".

Ну то як же: нічий чи його? — спитав дядько, звертаючись до всіх і показуючи на Толика.

На ньому онде табличка є,— втрутився Пухкенький недоречно.

Сірий підійшов до Біма, пом'яв йому вухо й почав читати на нашийнику.

Бім ураз відчув, цілком виразно: від Сірого пахне собаками, пахне якось віддалено, багатоденно, але пахне. Він подивився йому у вічі й негайно, тут же не повірив — ні в голос, ні в погляд, навіть і ні в запахи. Не може бути, щоб людина просто так увібрала в себе далекі запахи різних собак.

Бім притиснувся до Толика, намагаючись одчепитися від Сірого, але той не відпускав.

Не можна брехати, хлопчику, — дорікнув він Толику. — За табличкою — не твій собака. Соромно, хлопчику. Тебе що, батьки так привчили говорити неправду? Який же ти будеш, коли виростеш? Ех-хе-хе! — Він витяг з кишені поводок і пристебнув до нашийника.

Толик схопив за поводок і крикнув:

Не чіпайте! Не дам!

Сірий одхилив його руку.

Я мушу одвести собаку за місцем призначення. А може, доведеться протокола скласти. (Він так і сказав "протокола"). Можливо, його хазяїна алкоголь заїв. (Так і вимовив — "алкоголь"). Якщо так, тоді треба собаку прибрати. Посада моя така — робити все по-чесному, по-людськи. Ось воно як. Знайду його квартиру, перевірю — чи правильно.

А табличці не довіряєте? — докірливо і майже плачучи спитав Толик.

Довіряю, хлопчики, цілком довіряю. Але... — Він підняв палець угору й повчально промовив, майже урочисто — Довіряй, але перевіряй! — І повів Біма.

Бім упирався, озирався на Толика, бачив, як той скривджено заплакав, одначе — що вдієш! — потім пішов-таки за Сірим, підібгавши хвоста й дивлячись у землю, сам на себе не схожий. Усім своїм виглядом він говорив: "Таке вже наше собаче життя, коли ніде немає хазяїна". Тут-бо ж усього й діла — вкусити б за стегно й тікати, але Бім — собака інтелігентний: веди, куди ведеш.

Ішли вони вулицею, на якій стояли нові будинки. Усі нові. Усі сірі й такі однакові, що навіть Бім міг би в них заблукати. В одному з будинків-близнят піднялися на третій поверх, при цьому Бім помітив, що й двері всі однакові.

Відчинила їм жінка у сірому платті:

Знову привів? Та господи боже мій!

Не гугняв! — суворо обірвав Сірий. Він зняв з Біма нашийник і показав — На, дивись. — Жінка розбирала, начепивши окуляри, а він вів далі:— Поняття немає. В усій республіці я — єдиний колекціопер собачих знаків. А ця ось табличка — рідкість! П'ятисотий знак!

Нічого не було зрозумілого для Біма, ну зовсім нічого, ні знайомих слів, ні зрозумілих жестів — нічогісінько.

От Сірий пішов з передпокою до кімнати з нашийником у руках. Звідти покликав:

Біме, до мене!

Бім подумав-подумав і обережно ввійшов. Роздивився кімнату, не підходячи до Сірого, а так — сидячи біля дверей. На чистій стіні висіли дошки, обшиті оксамитом, а на них рядами висіли собачі знаки: номерки, жетони, медалі сірі і медалі жовті, кілька гарних поводків і нашийників, кілька удосконалених намордників та інші предмети собачого вжитку, навіть капроновий зашморг для душіння. Безперечно, Бім не розумів його значення, і де тільки власник колекції роздобув його, неможливо було зрозуміти навіть і людині, а для Біма він був звичайною вірьовкою, та й усього.

Бім дивився уважно, як Сірий покрутив у руках його нашийник, плоскогубцями зняв табличку й "прикріпив посередині однієї з дощок на оксаміті; так само він зробив і з номерком, а потім почепив нашийника на Біма й сказав:

Ти — собака гарний.

Отак завжди говорив колись хазяїн, але тепер Бім не повірив. Він вийшов у передпокій і став біля дверей, кажучи: "Випускай! Мені тут нічого робити!"

Та випусти вже, — попросила жінка. — Нащо аж сюди припер його? Зняв би на вулиці.

Не можна було — пацани причепилися. І зараз не можна: побачать вони — без таблички, можуть донести куди слід... Отож нехай ночує до світанку. Лежати! — наказав він Бімові.

Бім ліг біля дверей: нічого не вдієш! І знов-таки: досить було йому завити вголос, почати гасати по квартирі, напасти на Сірого, і все! Випустили б. Але Бім уміє чекати. Та й стомився він, знесилів так, що навіть біля чужих дверей на якийсь час задрімав, хоч і тривожним сном.

То була перша ніч, коли Бім не прийшов додому, в свою квартиру. Він це відчув, коли прочумався від дрімоти, й не зразу збагнув, де це він. А збагнувши, затужив. Він же знову бачив уві сні Івана Івановича; кожного разу, як тільки засинав, бачив його, а прокинувшись, ще відчував тепло його рук, знайомих відтоді, як був цуценям. Де він, мій гарний і добрий друг? Де? Нестерпна туга. Самотність тяжка, і нікуди від неї пе дінешся. А тут ще Сірий чоловік хропе, мов заєць під хортом. І пахне від усіх цих оксамитних дощок померлими собаками. Тужно. І Бім заскавулів. Потім навіть двічі гавкнув, теж якось злегка підвиваючи, мовби гончак, коли він розбирає заячий слід по вчорашньому жируванні. І нарешті не витримав — завив протяжно.

"Ох-хо-хо-ой! Ой-ой, лю-юди-и, — плакав він. — Тяжко мені, ой тяжко без друга. Відпустіть ви мене, відпустіть шукати його. Ой-ой-ой, лю-юди-и-и, ой!"

Сірий схопився, ввімкнув світло й почав гамселити Біма палицею і сичати:

Мовчи, мовчи, виродку! Сусіди чують. На тобі! На тобі!

Бім ухилявся від ударів, інстинктивно оберігаючи голову, і стогнав, як людина: "Ох... Ах-х... Ах-хр-р... Ох..."

Але зла людина примудрилась-таки й садонула по голові. Бім на мить втратив свідомість, задриґавши лапами, та швидко отямився, відскочив від дверей, уперся спиною в куток і вищирив зуби. Вперше вищирив.

Сірий позадкував од Біма:

Ач який! Ще вкусить, чортяка… — І розчинив двері.

Але Бім не вірив навіть і в те, що двері справді відчинено, не вірив і тоді, коли Сірий говорив:

Іди, іди. Іди, Біме, гуляй. Іди, собачко, йди.

Не вірив він цьому ласкавому, вкрадливому тону, цим лестощам і запобіганню після биття. О, лестощі після биття — нове відкриття Біма в його житті. Тітка і Кирпатий — люди просто недобрі. А цей ось… цього Бім уже ненавидів. Ненавидів! Бім починав втрачати віру в людину. Так, саме так.

Бім витягнув шию, ощирив зуби і… пішов на Сірого, тихо, але рішуче, повільно, але впевнено. Сірий притиснувся до стіни:

Ти що?! Ти що?!

Жінка в нічній сорочці горлала на Сірого:

Доскакався! Вкуси-ить!

Бім побачив, що страшний дядько злякався його, що він страх як боїться його. Це зміцнило Бімову рішучість: він стрибнув, хапонув ворога, який був ухилився, за м'яке місце і вискочив у розчинені двері. Бім щодуху біг і відчував у роті смак людського м'яса від заду, який він

зненавидів усім єством. Ні, Бім не вважав себе нещасним і жалюгідним, навпаки, зараз він був хоробрий, а хоробрість завжди межує з гордістю і почуттям власної гідності — навіть у тхора.

В досвітньому тумані мчав Бім вулицею, хоч і в своєму нашийнику, але вже без номерка "24". Спершу він поспіхом подався не туди, тобто не в місто, а з міста (далі будинків не було). Він повернувся назад і потрапив у той самий лабіринт однакових будинків. Кружляв, кружляв, петляв, петляв, та й потрапив до того самого будинку, з якого вискочив. Тоді вже він кинувся в потрібному напрямку, чому допомогла цілком закономірна обставина, маловідома людям: учора, коли його вели тут, він вловив на одному розі вулиці розпис якогось співбрата, на іншому — другого; а тепер оце, пробігши від знайомого за такою ознакою рогу до наступного, він і взяв потрібний орієнтир. Воістину потрібне дуже добре чуття, щоб не тільки знайти тут будинок, але й вибратися звідси. Бім мав падзвичайне чуття і чудову кмітливість.

Уже завидна він прибіг до свого будинку, піднявся до своїх рідних дверей і подряпався. Відповіді не було. Ще подряпався — те саме: тиша. Головне, біля дверей не було слідів Івана Івановича. І ще дуже рано, щоб Степанівна почула в досвітньому сні Бімові позивні. Він посидів біля дверей ніби в задумі.

Боліло усе від побоїв, гупало в голові й страшенно нудило, зовсім сили не було. Але він пішов-таки. Шукати пішов свого друга. Та й хто ж, окрім Біма, шукатиме його?

Містом біг на вигляд понурий собака, але відданий, вірний і сміливий.

РОЗДІЛ 8

Випадок на стрілці

Збігали дні. Бім їх уже не помічав. Він регулярно обстежував місто і вивчав його в усіх деталях.

Тепер він ходив заздалегідь наміченим маршрутом; коли б люди здогадалися, то вони могли б перевіряти за Бімом свої годинники. Якщо він був біля парку — п'ята година ранку, біля вокзалу — шоста, біля заводу — пів на восьму, на проспекті — дванадцята, на лівобережжі — четверта година дня і так далі.

З'явились і нові знайомі серед людей. Бім відзначив, що більшість із них — добрі, але такі йшли вулицями мовчки, а погані завжди багато балакали. Знайшов і людей, що пахли мастилом та залізом (раніше він зустрічав їх поодинці). Ці щодня, десь о восьмій ранку, пливли суцільним потоком у ворота, потім у двері будки.

Тут вони були гамірливі, мов граки, отож добрати, вважай, нічого не можна було, а втім, це й не цікавило Біма. Він сідав осторонь від потоку й дивився, і чекав.

Гей, Чорне вухо! Привіт! — здоровкався кожного ранку хлопчина в синьому комбінезоні і викладав перед Бімом заздалегідь припасений згорток з їжею. — Живий-здоровий? Здрастуй. — І подавав Бімові свою добру людську лапу, грубу, але теплу.

Дехто мовчки простягав йому долоню, здоровкався й поспішав далі. Ніхто ні разу тут не скривдив Біма.

Тепер Бім потроху навчився розподіляти людей на сорти. Ось, наприклад, часто трапляється йому на дорозі дебела молодичка, ноги — пляшками, завжди така задоволена, бадьора, на обличчі щастя; але, зустрічаючись з Бімом, вона пирхала кішкою, плювалась, підіймала сумку з продуктами на рівень пишних грудей і щоразу твердила одне й те ж:

Фе, яка гидота! Невже не можна подушити всіх собак, щоб не псували нерви? Ось вам, будь ласка, "моя міліція мене береже". Ще б пак! Убережуть... А тут кожен пес серед білого дня запросто може стягти з тебе спідницю. А що міліція? Міліції ми — п'ята нога собаці.

Через те що вона часто повторювала одне й те саме, Бім, по своїй простоті собачій, вирішив, що молодичку так і звуть — П'ята Нога. Але він знав напевно: до цієї підходити не можна. Хоч він і не розумів її слів, окрім її ж клички, зате він чув і бачив, тому й узяв за правило: до таких — ні кроку, не зв'язуватись. Потім він якось почав (чуттям, чи що?) визначати, кого треба обходити й цуратися. Добрих була величезна більшість, злих — одиниці, але всі добрі боялися злих. А от Бім — ні, не боявся, але йому було теж не до них. Пізнання людей розширювалося й поглиблювалося, а з собачої точки зору він уже не здавався якимсь вилощеним дилетантом та ідеалістом, готовим крутити хвостом перед кожним перехожим. Бім за короткий час став худющим, але серйозним псом, і в нього була життєва мета — шукати й чекати.

І ось одного разу рано-вранці, перевіряючи запахи одного з тротуарів, він аж остовпів від радощів. Він зупинився, пирхнув і побіг, мов скажений собака, нічого не тямлячи й не бачачи попереду. Але так могло здатися збоку, а насправді він біг свіжим слідом: тут пройшла Даша! Вона оце тільки-тільки була тут.

Слід привів його до вокзалу. Пройти в приміщення просто неможливо було: люди, люди й люди без краю; навіть на вулиці, біля якогось віконця, вони торсали одне одного, кричали, пихтіли, горлали, наче гончаки наздогнали зайця й геть роздирають його, не слухаючись ні гараппика, ні рогу. В такій обстановці просто неможливо було вловити Дашин слід — слід пропав, тоді Бім оббіг навколо вокзалу й вийшов на перон. Тут люди стояли групами біля дверей довгих будиночків на колесах, не гарчали, не штовхались, а навпаки, обнімалися, цілувалися і навіть танцювали в одному місці, біля дверей будиночка. Нікому не було діла до Біма, через те він вільно снував човником під ногами і зосереджено вчитувався в перон.

І раптом біля одних з дверей війнуло Дашею. Бім потягся до порогів, але ланка з великим жетоном на грудях відігнала його. Проте Бім не здався: він почав пронюхувати вікна і вдивлятися в них. Потім помітив, що останніми ввійшли в будиночок дві жінки в білих халатах. Він кинувся було до них, але будиночки потихеньку поїхали. Бім кинувся до вікон. У його собачому розумі виникли зовсім, здавалось, правильні висновки: Даша там, люди у білих халатах там, отже, Іван Іванович також може бути там. Може! Чи не завезли його люди в білих халатах?

І Бім, бідолашний Бім, тепер уже нещасний Бім, спочатку легко біг урівні з будиночком, зазираючи у вікна. Отоді саме й побачила його Даша.

— Бім! Бі-ім!!! — закричала вона. — Любий Бім! Прийшов провести! Мій добрий Бім! Бі-ім! Бі-і…

Голос її все тихшав і тихшав. Будиночок зникав. А Бім, хоч як старався, хоч як напружував свої сили, все відставав і відставав.

Потім він біг якийсь час за останнім будиночком, аж поки той зовсім зник, біг і далі, тією ж дорогою, бо вона нікуди не звертала. Довго біг. І нарешті, ледве переводячи подих, упав між рейками, витягів и усі чотири лапи, задихаючись і тихенько скавулячи. Надії не лишалося ніякої, не хотілося нікуди йти, та він і не зміг би, нічого не хотілося, навіть жити не хотілося.

Коли собаки втрачають надію, вони вмирають природно — тихо, не ремствуючи, в стражданнях, не відомих світові. Не Бімова справа і не в його змозі зрозуміти, що якби не було надії зовсім, жодної краплини на землі, то всі люди теж померли б з відчаю. Для Біма все було простіше: дуже боляче всередині, а друга нема, та й усе. Як лебідь помирає, втративши кохану, — злітаючи вгору і кидаючись звідти каменем; як журавель, втративши рідну і єдину журавлиху, витягується пластом, розкинувши крила, і курличе, курличе, прохаючи в місяця смерті; так

тоді й Бім: лежав, бачив у маренні єдиного й незамінного друга і готовий був до всього, навіть не усвідомлюючи цієї готовності. Але він тепер мовчав. Нема на землі жодної людини, яка чула б, що помирає собака. Собаки помирають мовчки.

Ех, коли б Біму тепер кілька ковтків води! А так, напевне, він не встав би ніколи, якби…

Підійшла жінка. Вона була у ватяному піджаку і ватяних же штанях, запнута хусткою. Дужа, велика жінка. Очевидно, вона спершу подумала, що Бім уже мертвий, — нахилилася над ним, ставши навколішки, й прислухалась: Бім ще дихав. Він так ослаб, відколи попрощався з другом, що йому, звичайно, не можна було робити такого прогону, який він здійснив за поїздом, — це нерозсудливо. Та хіба має значення в таких випадках розум, навіть у людини!

Жінка взяла в долоні Бімову голову й трохи підняла:

Що з тобою, собачко? Чого ти, Чорне вухо? За ким же це ти так біг, горопахо?

У цієї грубуватої на вигляд жінки був теплий і спокійний голос. Вона спустилася під укіс, принесла в брезентовій рукавиці води, знову трохи підняла Бімову голову й піднесла рукавицю, змочивши йому носа. Бім лизнув воду. Потім, безсило помотавши головою, витягнув шию, лизнув ще раз. Й почав хлебтати. Жінка гладила його по спині. Вона зрозуміла все: хтось дуже близький поїхав назавжди, а це страшно, неймовірно тяжко — розлучатися назавжди, це все одно що ховати живого.

Вона бідкалася Бімові.

Ось я — теж… І батька, і чоловіка виряджала на війну… Бачиш, Чорне вухо, стара стала… а ніяк не забуду… Я теж бігла за поїздом… і теж упала… і просила собі смерті… Пий, мій хороший, пий, горопахо…

Бім випив з рукавиці майже всю воду. Тепер він глянув жінці у вічі й одразу ж повірив: добра людина. І лизав, лизав її грубі, потріскані руки, злизуючи краплинки, що падали з очей. Так удруге в житті Бім відчув смак людських сліз: вперше — хазяїнові горошинки, а тепер — оці, прозорі, блискучі на сонечку, густо просолені непоправним горем.

Жінка взяла його на руки й знесла з полотна залізниці під укіс:

Лежи, Чорне вухо. Лежи. Я прийду, — і пішла туди, де кілька жінок метушилися на коліях.

Бім дивився їй услід каламутними очима. Але потім насилу піднявся й, хитаючись, повільно побрів за нею. Та озирнулася, почекала його. Він приплентався й ліг перед нею.

Хазяїн покинув? — спитала вона. — Поїхав?

Бім зітхнув. І вона зрозуміла.

Підійшли вони до тієї групи людей, що працювали. Усі тут були жінки, одягнені так само, як і Добра людина, а збоку стояв і чоловік, у шапці на потилиці і з люлькою в зубах. Він сердито спитав:

За собакою подалася, Мотре? А хто працюватиме? Ех ти, Мотре, Мотре… Одне слово — Мотря. — І тицяв пальцем у її бік.

Бім уловив: Добра людина — це Мотря. Вона наказала йому лежати на узбіччі, а сама взяла якісь величезні обценьки і вчепилася ними в шпалу разом з іншими жінками.

Раз-два, нумо! — гаркнув чоловік. — Ще разок! Ще раз! — горлав він, якось аж гордо випнувши груди.

На кожен його вигук жінки відповідали дружними ривками так, що колода підкорялася й повзла за ними, затиснута з усіх боків обценьками. Від кожного такого ривка обличчя в жінок напружувалися, червоніли, а в однієї з них, худорлявої і кволої, навпаки, обличчя блідло й аж синіло. Цю Мотря відсторонила рукою і сказала їй так, як колись казав хазяїн Бімові, відгонячи його:

Відійди! Спочинь, а то богу душу віддаси. — Й до чоловіка — Ну, кричи, чи що, антихристе!

Раз-два, нумо! — гаркнув той і, поправивши шапку, почав виводити, неначе піднімаючи щось страшенно важке — Ой, жіночки, іще раз! Втік коханий на Кавказ! Не доїхав до Кавказу! Оженився там, зараза! Стійте! Кладіть струмент!

Слово "зараза" Бім уже чув од Кирпатого дядька: погане слово. Інших слів він не зрозумів.

А жінки відіслали вбік обценьки, взяли залізні клинці й почали забивати їх важкими та довгими молотками. Мотря легко, мовби граючись, забивала клин трьома ударами, а Квола, б'ючи, кожного разу охкала, стогнала:

Ах-ха! Ох-ха!

Давай, давай! — підганяв Зараза, набиваючи люльку. — Давай, давай, Онисько! — Він підійшов до жінки — Одтягуючи бий, одтягуючи на себе — легше піде.

Ониська — це Квола. Вона довше за інших вовтузилася з кожним клином і, зрештою, відстала від усіх. Дивна для жінок сталася тут подія і незрозуміла: Бім розслабленою ходою наблизився до Ониськи і теж, як Мотрі, полизав гіркі брезентові рукавиці. Усі перестали працювати і, вражені, дивилися на Біма.

Потім вони, за наказом Зарази, сіли усі під кущами обідати, кожна із свого вузлика. І нагодували Біма. Він їв. Тепер він уже брав їжу з рук добрих людей. Це було його порятунком.

Надвечір він занепокоївся: підходив до Мотрі, сідав, мляво перебирав передніми лапами, дивився їй в обличчя, знову відходив, лягав, та невдовзі знову підходив і знову відходив.

Хочеш піти, Чорне вухо, — догадалася Мотря. — Ну йди, йди собі, Чорне вухо. Куди ж я тебе подіну? Нікуди. Йди.

Бім попрощався й пішов, повільно, кроком, не по-собачому. Пішов уздовж залізниці назад. Колія є колія, вона вказує, куди йти, ніколи не зіб'єшся, якщо взяв правильний напрямок. Ось тільки все тіло нестерпно нило від учорашніх побоїв Сірого, важко було дихати на ходу, але — що вдієш! — іти треба, добре, що він підживився у чуйних жінок, та й стежка по брівці була гладенька й рівна. Поступово втягнувшись, він легенько-легенько й затрюхикав. Які ж бо живучі собаки і як швидко оклигують!

Якщо глянути отак збоку, нічого особливого в цьому не було: полотном залізниці біг хворий собака. Та й усе.

Ближче до міста з одного шляху стало два: ще пара залізних безперервних смуг потяглася поряд. Потім їх стало три. Недалеко від будочки несподівано закліпали по черзі два червоних ока: лівий, правий, лівий, правий — металися з одного боку в другий. Червоне для всіх звірів неприємне; вовк, наприклад, не може навіть перестрибнути лінію червоних прапорців, а лисиця, обкладена ними, лишається в кільці на дві-три доби й більше. Отож Бім вирішив обійти величезні червоні живі очі. Він зійшов на третю лінію рейок, зупинився, вдивляючись в оте мерехке червоне, ще не наважуючись іти далі. І раптом під ногами щось скреготнуло…

Бім аж завив од страшного болю, але ніяк не міг відірвати лапу від рейок: на стрілці лапа потрапила в могутні лещата. З Бімового виття й можна було зрозуміти лише одне: "Ой, боляче! Допоможі-і-іть!"

Людей поблизу не було. Люди не винні. Відгризти власну лапу, як це часом робить вовк у капкані, собака не може, він чекає допомоги, він сподівається на допомогу людини.

Та що це? Два величезних яскравих білих ока осяяли шлях і самого Біма, вони засліпили його, насуваючись повільно і невблаганно. Бім зібгався в клубок від болю й страху. І замовк у передчутті напасті. Але гуркітна істота з такими очима зупинилася кроків за тридцять, а в зону світла встрибнула з пітьми людина й підбігла до Біма. Потім, одразу ж, з'явилась і друга.

Як же ти вскочив, бідолахо? — спитав перший.

Що ж робити? — спитав у першого другий.

Від них пахло майже так само, як від шоферів, обидва були у кашкетах з великими медалями.

За зупинку нам попаде, хоч ми й поруч із станцією, — сказав перший.

Тепер усе одно, — озвався другий і пішов у будочку.

Наш бідолашний Бім з інтонації зрозумів (не із слів): це його рятівники. Він чув, як пронизливо задзеленчав у будочці дзвінок, а за хвилину лещата відпустили лапу. Але Бім не ворушився, він зацiпенів. Тоді його узяв чоловік і відніс за колію. Там Бім закрутився дзигою на місці, зализуючи розчавлені пальці. Одначе (які ж бо собаки спостережливі!) він чув гомін з вікон і дверей поїзда; тепер, не

засліплений світлом, він бачив поїзд із темряви збоку; різні голоси повторювали слова "собака" і "мисливський", слова дуже зрозумілі.

Бім був вдячний хорошим, добрим людям. Ось так. Десь хтось перевів стрілку тієї колії, якою довірливо йшов Бім. І отому "хтось" тепер байдуже, що якомусь собаці затисло ногу й він став тепер калікою. І хай як там уже було, але тепер він уже ніколи не піде залізницею: це він зрозумів так само, як зрозумів ще. в юності, що там, де біжать автомобілі, ходити не можна.

Бім пострибав на трьох ногах, змучений, покалічений. Він часто зупинявся і лизав занімілі й уже припухлі пальці хворої лапи, кров поступово перестала йти, а він усе лизав і лизав доти, доки кожен безформний палець став ідеально чистим. Це було дуже боляче, та іншого виходу не було; кожен собака це знає: боляче, але терпи, боляче, а ти лижи, боляче, але мовчи.

…До рідних дверей він пришкутильгав далеко за північ. Немає! Знов немає слідів Івана Івановича. Бім хотів подряпатися в двері, як і завжди, та, як виявилося, не зміг: з хворою ногою не можна не тільки стати на задні лапи, але навіть і сісти, — тільки стояти на трьох ногах або, розпластавшись, лежати. Тоді він тицьнувся носом у куток дверей і перевірив запахи всередині: хазяїна не було. Отже, виїхав зовсім. Так він стояв довго, немовби підтримуючи головою ослабле тіло. Потім підійшов до дверей Степанівни і голосно, коротко, розпачливо сказав:

Гав! (Я тут).

Степанівна вдарила руками об поли:

Ох ти ж боже мій! Та де ж це тебе отак? — Відімкнула двері, впустила й зайшла з ним у його квартиру. — Ой ти, собако, собако, нещасний собако, що ж мені тепер з тобою робити? І що скаже Іван Іванович?

Бім тільки ліг був посеред кімнати, витягнувши ноги, але… Як це так? "Іван Іванович"? Бім підняв голову, через силу повернув її до Степанівни й дивився, дивився на неї, не зводячи очей, він виразно зипитував: "Іван Іванович? Де?"

Степанівна не вміла поводитися з собаками, не знала, як годувати і доглядати, одначе вона вміла жаліти. Можливо, почуття жалю й допомогло їй тепер зрозуміти Біма, здогадатися, що слова "Іван Іванович" розбудили у хворого собаки проблиск надії.

Так, так, Іван Іванович, — потвердила вона. — Зажди-но: я зараз прийду. — Квапливо вийшовши, вона одразу ж і повернулася з листом у руках, піднесла його до Бімового носа — Оце бачиш? Листа прислав Іван Іванович.

Бім, бідолашний Бім, ледь не померлий і воскреслий, роздушений і врятований, хворий і без надії, Бім затремтів. Він тицьнувся носом у листа, потім провів ніздрями по краєчках: так, так, так… ось він мідно притиснув пальцями конверт там-тут… Коли Степанівна підняла конверт з підлоги й вийняла з нього листа, Бім із зусиллям устав і потягнувся до неї; тепер видобула з того самого конверта зовсім чистий аркуш паперу й поклала перед Бімом. Він закрутив хвостом: тут написано запах пальців Івана Івановича, так, це він зумисне тер пальцями.

Тобі ж оце прислав, — сказала Степанівна. — Так і пише: дайте Бімові цей чпстий аркуш. — Вона показувала на папір, примовляючи: — Іван Іванович… Іван Іванович…

Бім раптом розслаблено опустився па підлогу й витягнувся, поклавши голову на аркуш. З його очей покотилися сльози. Бім плакав уперше в житті. Це були сльози надії, щасливі сльози, скажу я вам, найкращі у світі сльози, не гірші за сльози від радісних зустрічей і щастя.

…Дай боже, любий читачу! Але вір мені: сетер уміє сміятися і плакати.

…Степанівна починала розуміти собаку, але розуміла й те, що вона не впорається сама, не потягне, не зможе. Довго вона сиділа коло Біма й думала про своє життя. І так їй захотілося в село, де вона народилася й виросла, так стало тужно у цих кам'яних клітках, де люди роками не знають одне одного, хоч живуть в одному будинку, навіть в одному під'їзді. Проте догадалась-таки дати Бімові води.

Ой, як треба було йому води! Він, трохи підвівшись, пив жадібно, ронячи краплиии на підлогу, а потім знову ліг на тому самому місці. Бім заплющив очі, здавалося, заснув.

Уже мало не вдосвіта Степанівна вийшла, так тихо, неначе боялася потривожити тяжко хвору людину.

А посеред кімнати лежав усього лиш самотній собака.

Скільки Бім проспав, він не знав: може, кілька годин, може, й добу. Прокинувся від страшного болю в нозі. Був день, бо світило сонце. Незважаючи на біль, він понюхав папірець. Запах хазяїна став слабшим і дальшим, та це було вже не так важливо. Головне в тому, що він є, десь є, і його треба шукати. Бім устав, напився з миски й заходив по квартирі на трьох ногах; було боляче, але він ходив, ходив, ходив з кімнати в прихожу й назад, кружляв по кімнаті. Інстинкт йому підказував: якщо відлежав один бік, якщо боляче, то треба ходити. Невдовзі призвичаївся переступати так, щоб не було боляче розчавленій лапі: її треба трошки піднімати вгору; а не тягти над підлогою — тоді менше болить. А коли Степанівна принесла їжу, він уже покрутив їй хвостом, а потім і попоїв. А чого, власне, й не попоїсти, якщо проблиснула надія і в собачій голові виникли два магічних слова — "шукати" і "чекати".

Проте хоч як він просився, хоч як вимагав, Степанівна не випускала його. (Сиди вдома, ти — хворий). Але нарешті вона й тут зрозуміла, що Бім — істота жива, що він теж мусить вийти за потребою. Вона, безумовно, не знала, що траплялися випадки, коли собаки вмирали від розриву кишечника або задихалися від затвердіння, якщо тих собак не випускали понад три дні. А такі випадки траплялися не раз.

Степанівна була просто по-людськи жаліслива й добра. Не більше. Вона причепила поводок до нашийника й пішла. А Бім зашкутильгав поряд. У дворі, в далекому кутку, стояли двоє: стара сива жінка і кривий худющий собака — ось яка вийшла картина.

Хлопчаки вискакували з під'їздів, поспішали до школи, але багато хто з них підбігав і запитував:

Бабусю, бабусю, чому Бім на трьох ногах?

Або так:

Бімко, боляче тобі?

Та до школи треба бігти: це велика відповідальність — ходити до школи, найперша відповідальність у житті — перед батьками, перед учителем, перед друзями. Тому вони не затримувались, бігли далі. Ця обставина виявилася дуже важливою і для Степанівни, і для Біма, хоч вони ні про що й не здогадувалися, а просто пішли собі додому, коли на це настав час. Біля під'їзду їх зустрів Павтнтович (Павло Титович Ридаєв) і звернувся до Степанівни:

Таке, значить, діло. Пес оцей — собака путній, і його треба берегти. Коли вже хазяїн дав доручення, то ось тобі порада: візьми на цеп. Неодмінно. Бо втече. Не встережеш. Вискочить у двері й — каюк.

Та хіба ж можна такого розумного пса на цеп? — не дуже впевнено заперечила Степанівна.

Що, і тебе треба виховувати? Зваж: без хазяїна й без цепу собака відчує волю. І — каюк.

Та він же озлиться, цепним стане.

Зрозумій же, темна ти людино! Озлиться — зате живий буде. На цеп, на цеп — ось тобі й уся моя інструкція. Задля добра кажу: на цеп!

Не підкоритися голові будкому Степанівна не могла, тому вона й купила ланцюжок за карбованець десять і на ньому виводила Біма в двір. Але вдома відчеплювала його від нашийника й кидала в куток. Хитра бабуся Степанівна — і кози ситі, і сіно ціле. А втім, їй самій довелося виходити з Бімом всього лиш два-три рази, оскільки несподівано навколо Бімового імені розгорнулися незвичайні події.

РОЗДІЛ 9

Маленький друг, невірні чутки, таємний донос на Біма та авторський відступ

У школі, розповідаючи про новини, діти на першій же перерві розповсюдили чутку: є в їхньому дворі собака — ходив на чотирьох ногах, а тепер на трьох, і худющий-прехудющий, а був не худющий, і він був гладенький, а тепер розкудланий, був веселий, а тепер понурий, і звуть його Бім; хазяїна повезли до Москви на операцію, а водить його тепер бабуся Степанівна.

Чутка дійшла до одного з учителів-методистів; той на чергових районних зборах працівників освіти розповів про це наступного дпя в цікавому виступі приблизно так: росте молоде покоління чудове, воно "прилучається до ідеї доброти, що включає в себе жалість, як таку, до

всього живого на Землі". Усе це він проілюстрував глибокою знову ж цікавістю однієї школи до якогось невідомого собаки з чорним вухом, чийого хазяїна надовго поклали на операцію.

Через три дні після того в усіх школах цього району міста говорили

дітям про жалість до тварин і розповідали, як гарно й тепло поставилися в школі номер ось такий до собаки. Але найбільш обережні, одначе, попереджали, що собака, в такому випадку, не повинен бути скаженим, чого й слід остерігатися. У школі, де вчився Толик, учителька розповіла про те ж саме, але просто й душевно.

Ну подумайте, діти, ви тільки подумайте! — говорила вона. — Якась жорстока людина одірвала собаці ногу (так трохи змінилася чутка вже поміж учителів: чутка є чутка!). Це негідно радянської людини! А нещасний собачка з чорним вухом тепер навіки каліка. — Вона знайшла у зошиті потрібну сторінку і вела далі: — Давайте, діти, напишемо твір, маленький і теплий, на вільну тему: "Я люблю тварин". Для вільного викладу й для того, щоб ви чого-небудь не наплутали, ось вам невеличкий план-запитальник.

І вона написала крейдою на дошці, зазираючи в зошит:

Як звуть вашого собаку?

Білий він, чорний чи який?

Гострі в нього вуха чи одвислі?

З хвостом він чи з обрубком?

Якої він породи, якщо це дома знають?

Ласкавий він чи злий?

Чи граєшся ти з ним, а якщо граєшся, то як?

Кусається він чи ні? Якщо кусає, то — кого?

Чи люблять його тато й мама?

За віщо ти любиш собаку?

Як ти ставишся до інших тварин (кури, гуси, вівці, олені, миші тощо)?

Чи бачив ти коли-пебудь лося?

Чому корову доять, а лося не доять (свійські тварини і дикі)?

Чи треба любити тварин?

Толик сидів як на голках, він не міг нічого писати. В загальній тиші він спитав, не витримавши:

Гайно Павлівно, а як звуть собаку з чорним вухом?

Вчителька зазирнула в блокнот і відповіла:

Бем.

Бім! — вигукнув Толик, розбурхавши цим вигуком увесь клас. — Відпустіть мене, Ганно Павлівпо. Будь ласка! Я піду шукати Біма, я його знаю — він дуже добрий. Будь ласка! — просив він жалібно, готовий від вдячпості цілувати руки Ганні Павлівні.

Толю! — суворо звернулась до нього Ганна Павлівна. — Ти заважаєш іншим працювати. Думай і пиши твір.

Толик сів. Він дивився на чистий аркуш зошита, а бачив Біма. Здавалося, він зосередився на вільній темі разом з усіма, але він написав тільки заголовок: "Я люблю тварин". Лише перед самим дзвінком він почав швидко-швидко складати відповіді. Навіть і після дзвінка він на якийсь час затримався, а Ганна Павлівна, як звичайно у таких випадках, сиділа за столом і терпляче ждала. Нарешті Толик, похмурий, невідомо чим незадоволепий, поклав перед Ганною Павлівною свій твір. І вийшов. Свою роботу, таким чином, він здав останнім, через те, як і завжди, Ганна Павлівна прочитала її найпершою (зверху лежить).

Толик докладно, навіть занадто докладно, відповів на всі запитання вільної теми. Його творіння містило навіть і поетичні спроби, хоч і з безсумнівним плагіатом з популярпої пісеньки, відомої кожному маляті, Загалом же все мало такий вигляд:

"Я ЛЮБЛЮ ТВАРИН

Його звуть Бім. Він білий з чорним вухом. Вуха одвислі. Хвіст справжній. Порода мисливська, не вівчарка. Ласкавий. Одного разу грався, але якийсь дядько-буркотун забрав, дурний і нікудишній дідуган. Не кусається. Мама і тато його любити не можуть, він чужий, з жовтою табличкою на шиї. За віщо люблю, не знаю, просто так. Курей, гусей, овець, оленів, мишей люблю, але мишей боюся. Лося поки що не бачив, вони в місті не живуть. Корову доять, щоб було молоко в магазинах і щоб виконувався план. ("Та він же дефективний!" — подумала Ганна Павлівна). Лося не доять тому, що в магазинах не буває лосячого молока і воно нікому не потрібне. Тварин любити треба, а собака найкращий друг людини. Я склав оце пісеньку:

І лось гарно, І олень гарно, І миша гарно, А собака краще.

Ще в мене були морські свинки, але мама сказала, що від них дуже смердить у квартирі, затуляй носа, і віддала чужій дівчинці. А Біма я все одно знайду, хай навіть ви мене й не відпустили. Все одно знайду, сказав, знайду і знайду. Хоч ви Ганна Павлівна, мені все одно".

У Ганни Павлівни очі на лоба полізли: "Він же з рамок геть вискочив! Він же казна про що думає. В тихому болоті..." Останню думку вона не захотіла додумувати, бо була педагогом, а просто, з почуттям обов'язку, поставила двійку.

Ось як воно виходить. Ганну Павлівну вважали за одну з найкращих учительок, діти її також начебто любили і слухалися, за винятком деяких, які, одначе, бувають у кожному класі. Виховання — річ складна, дуже складна, скажу я вам, тому, очевидно, Толик і написав ось такий, один із перших своїх, твір: просто від незбагненної кривди і, звичайно, несвідомо, якщо мати на увазі, що про морських свинок у Ганни Павлівни жодних запитань в темі не було. Може, коли підросте, він і зрозуміє свою помилку дитинства, але поки що йому цього не збагнути. Він навіть не прийшов у клас після перерви. А це вже — надзвичайна подія! Толик поїхав із свого нового району в інший, старий, в ту школу №... і врешті допитався у хлопців про все: коли вони бачили Біма і де він живе. Собі на радість, він довідався також, що ногу зовсім не відірвано, а вона тільки висить, і пішов з хлопцями у той будинок, до Біма.

Він натиснув кнопку дзвінка. Бім відповів запитанням: "Гав! (Хто там?)"

Це я — Толик! — гукнув гість. Потім почув, як Бім, притуливши носа до щілини, пирхав і втягував повітря. — Біме, це я — Толик.

Бім звискнув, загавкав. Так він кричав: "Здрастуй, Толику!"

І хлопчик його зрозумів, вперше зрозумів фразу із собачої мови.

Степанівна, почувши гавкіт і розмову людини з собакою, вийшла:

Тобі чого, хлопчику?

Я — до Біма.

Усе легко з'ясувалося. Вони увійшли вдвох.

Толик не пізнав Біма: живіт аж підтягло, скімшена шерсть, кособока хода, випнуті ребра — ні, це не Бім. Але очі, розумні і сповнені ласки, сказали: "Я — Бім". Толик присів навпочіпки і дав собаці волю. Бім обнюхував його, лизав піджачок, підборіддя, руки і нарешті поклав морду на носок Толикового черевика. Здавалося, він заспокоївся.

Усе розповіла Степанівна Толикові, незнайомому хлопчику, все, що знала про Біма і про Івана Іваповича, але не могла тільки пояснити, де і хто розчавив лапу.

Доля, — зітхнула вона. — У кожного собаки — своя доля.

Говорила вона з хлопчиком спокійно, хоча й з гіркотою, не хизуючись своєю старістю і не підкреслюючи свого великого життєвого досвіду, як рівна з рівпим.

А де табличка? — спитав Толик. — Була ж. Я читав.

Була. Тебе ж бо як звати?

Толик.

Толик — це добре... Була. Хтось зняв, мабуть. — Толик подумав: "Він зняв, Сірий дядько". Але все-таки вголос не сказав, бо ще не був упевнений у цьому. — І що я робитиму з ним, господи? — спитала

Степанівна, дивлячись на Біма, — І шкода, і що робити — не знаю. Витинара б йому.

Ветеринара, — поправив Толик, теж не відчуваючи своєї переваги, і відповів на запитання "що робити" — Я приходитиму кожного дня після школи, водитиму його. Можна?

Так знайшовся у Біма новий маленький друг. Він щодня після обіду їхав через усе місто до Біма, ходив з ним по двору, по вулицях, по парку і, на втіху всім хлоп'ятам, говорив гордо:

Собака — найкращий друг людини.

Думка в цих словах була зовсім інша, ніж у творі, написаному під враженням образи.

Але твердо вирішив Толик: знайти того Сірого дядька й одверто поговорити з ним. У своєму новому районі він став чатувати на нього. І зустрівся-таки віч-на-віч.

Дядечку, — спитав він, трохи піднявши козирок картуза і заклавши руки за спину, — навіщо ви зняли табличку з Біма?

Ти що — очманів, хлопчику? — відповів той запитапням4 на запитання.

Ви ж його повели з табличкою. Не тільки я бачив.

І відпустив з табличкою. Він же мене вкусив! Авжеж, відпустиш, коли кусається, як вовк.

Ви, дядечку, брешете: Бім — ласкавий пес.

Я? Я брешу, щеня?.. Де твої батьки? Де твої батьки? Говори! — присікався він.

Якоюсь мірою Сірий казав правду. Саме якоюсь мірою: він не брехав, що його Бім укусив, і мав повне право обурюватись, але він брехав, що нібито не знімав таблички з нашийника. Першопричиною всього він вважав те, що Бім укусив його, а не те, що сам зняв у нього табличку. Отож перестановка місцями причини і наслідку завжди вигідний метод доказу. Він був глибоко переконаний, що каже правду, але те, що він казав не всю правду, — це вже його не обходило. А хто знає, де вона, причина, і де наслідок: собака вкусив спочатку чи табличку раніше було знято? Це так і залишиться таємницею для всіх. Але Толик був глибоко переконаний у тому, що Бім укусити Сірого не міг, тому що він — людина, а не заєць якийсь чи лисиця. Тому він і повторив ще раз:-.

Ви дурите мене, дядечку. Це — соромно.

Тпр-русь! — гавкнув дядько. І пішов, кривуляючи і відставляючи зад убік (мабуть, добряче хапонув його Бім).

Дивно, як бувають праві обидві сторони, коли один говорить напівправду, а інший не знає другої половини правди.

Проте Сірий ішов і думав: "Піде з тими шмаркачами в міліцію, доповість, вони прийдуть, побачать колекцію... Е ні, ювілейний, п'ятисотий не віддам. За нього можна дати двадцять будь-яких інших знаків". І він вирішив: "Найкраща оборона — напад".

Вдома він написав заяву, а потім одніс її у ветеринарний пункт. Там прочитали:

"...Біг собака (безпородний сетер з чорним вухом), з розгону вкусив, вирвав з відповідного місця мого організму шматок м'яса й побіг далі... Біг він як скажений, опустивши і хвіст, і голову до землі, очі були налиті

кров-ю… Або його піймати і знищити, на що дати розпорядження бригаді ловців бродячих собак, або я буду скаржитися вище на ваш бюрократизм і бездушність у діяльності…" і т. д.

Ветлікар захвилювався:

Куди вкусив? Коли? Де? За яких обставин?

Сірий брехав, як справжній вигадник, тільки без анінайменшої уяви. Для лікаря ж усе було зрозуміло з особистого документа укушеного, а саме: укушепо бродячим собакою на вулиці! Він зняв телефонну трубку і викликав чергового пастерівського пункту.

Незабаром, за якихось кілька хвилин, приїхала на автомобілі жінка— лікар, спустила штани Сірого, подивилася, спитала:

Скільки днів Минуло?

Днів десять, — відповів невільний пацієнт.

Через чотири дні сказитесь, — категоричпо ствердила лікар. Та оскільки пацієнт нітрохи не схвилювався від такого вироку, у неї, мабуть, виникли якісь сумніви, чи що, і вона спитала. — А скільки місяців ви не купались?

З третьої суботи перед укусом. Боявся запорошити, щоб антонового вогню не схопити… Місце ж бо серйозне…

Втрутився ветлікар:

Місце у вас дійспо серйозне. Мовби телевізор. (Він був жартівником, цей симпатичний ветлікар).

Що ж ви наробили! — вигукнула жінка-лікар, ще раз придивившись до рани. — На пункт, на пункт, на пункт! Негайно уколи проти сказу… в живіт… протягом шести місяців.

Та ви що, осатаніли! — заревів Сірий дядько.

Нічого не осатаніли, — спокійно одрубав йому ветлікар. — Не підкоритесь — будемо силоміць діяти, через міліцію, вдома вас візьмуть, якщо ви така темиа людина.

Я? Темна людина?! — закричав Сірий. — Та ви знаєте, де я свого часу працював?!

Мені це байдуже, — відповіла лікар. — На пункт! — додала вона ще суворіше, ніж досі.

Тепер наклепник регулярно мав ходити на уколи в певні дні й години. Мало приємного, вскочив у халепу: пес — за зад, а лікарі — в живіт.

А далі було так.

Як уже вони зійшлися з тією Тіткою — невідомо, але якось зійшлися. Може, вони були знайомі давно (мабуть, так воно й було), але того дня вони зустрілися на вулиці. Такі вгадують одне одного, як кулик кулика, дурень дурня, а наклепник наклепника. Отож зійшлися і розговорилися. З'ясувалось, що він кривобочиться від укусу собаки з чорним вухом.

Та я ж його знаю! їй-богу, знаю! — схропнула Тітка. — І мене кусав.

Сірий же знав, що вона бреше, одначе сказав так:

Я особисто написав заяву, щоб його спіймали й знищили. Так підказує мені совість.

І правильно підказує! — з піднесенням підтримала Тітка.

А ви також напишіть... якщо, звичайно, ви чесна людина.

Я? Я не відступлю!

І вона того ж дня понесла заяву тудй ж, у ветеринарний пункт. У глибині душі Сірий думав (сам собі думав): "Якщо збрехала, то нехай-но й тебе лікарі — у животик!" Він не любив, коли йому говорили неправду, і пишався цим. Ну, Тітка також вскочила у халепу: горланила, лаялась, брехала, як то вже потрібно було їй, зокрема про те, що ранка була невеличка і вже загоїлась, тицяла пальцем у старий рубець на руці і ще кричала, що вона, як чесна радянська жінка, написала задля користі справи, а її за це карають у живіт.

Дивно, але чомусь її відпустили, записавши адресу, й сказали, мовляв, заїдемо завтра додому, щоб з'ясувати все.

Як там уже було, тільки Тітка зненавиділа Біма лютою ненавистю. Сірого — також, але трохи менше, хоч він і підвів її під монастир.

У зв'язку з такими двома заявами через два дні в обласній газеті з'явилося оголошення:

"Є підстава вважати: собака, безпородний сетер, вухо чорне, кусає перехожих. Усіх, хто знає його місцеперебування, а також тих, кого він укусив, просимо сповістити на адресу... для його спіймання, щоб зробити аналіз і запобігти можливим наслідкам. Громадяни! Бережіть своє здоров'я і здоров'я інших — не мовчіть..." і т. д.

В найближчі дні негайно посипалися листи читачів. В одному з них повідомлялося:

"...(такого ось числа і місяця цього року)... біг собака в бік вокзалу (безпородний сетер, вухо чорне), він не розбирав нічого і чухрав напрямки; так здорові духом собаки не бігають — напрямки чи навскоси через площу, а обминають перешкоди чи об'єкти, що трапляються на шляху. Хвіст був опущений вниз, і морда була справді опущена вниз. Вищезгаданий собака (безпородний сетер, чорне вухо), цілком небезпечний, може вкусити всякого громадянина Радянського Союзу і навіть іноземного туриста, які є, а через те треба його зловити й ліквідувати без будь-яких досліджень, про які згадано в оголошенні вашої шанованої нами газети".Л

Під петицією стояло дванадцять підписів.

Були й інші листи (усіх не згадаєш). Ну, наприклад, такий: "Точнісінько такий собака, але без чорного вуха, біг теж навпрямки..." Або: "Місто запруджене собаками, а який з них скажений, зрозуміти не можна ніяк". Або: "І зовсім той собака не скажений, ви самі скажені, витинари". Або: "Якщо облвиконком не може поставити на широку ногу організацію спланованого, розрахованого на роки, знищення собак, то куди ми йдемо, товаришу редактор? Де план? Де дійова критика і чому ви до неї не прислухаєтесь? Адже хлібини ми вміємо пекти, а ось оберегти здоров'я трудящого громадянина — кишка тонка. Я — чесна людина І ріжу завжди у ВІЧІ саму матінку-правду. 1 не боюсь я нікого, до речі.

А ви подумайте над цими моїми словами. У мене вже терпець увірвався: пишеш, а ніякого пуття".

Загалом, листів було так багато, що розгорнулася дискусія, після якої з'явилась редакційна стаття "Том у квартирі", де наводилися витяги з листа доцента пединституту. Той доцент був одвертим

собаконенависником. Чому це так, важко здогадатися, але виховне значення для дітей та юнацтва його висловлювання мало величезне: якщо вони зрозуміють його правильно, то з дитинства душитимуть собак, дбаючи про здоров'я трудящих, а на людину, яка тримає собаку вдома, колективно й дружно кричатимуть на вулицях: "Ледащо!" (таким словом обізвав доцент людей, що люблять собак), "Нетіпаха!" (теж творчість того самого доцента).

Як уже було сказано вище, усіх листів перелічити просто неможливо, але один усе-таки наведемо, останній. Він складався з двох рядків. Читач просто запитав: "А якщо на обох вухах чорне — бити?" То був читач— практик, далекий від абстрактного сприйняття світу. Проте цей лист не потрапив ні в статтю, ні взагалі на сторінки преси й навіть залишився без відповіді. Тільки подумати! Яка неповага до запитів людини, що пропонує свої послуги.

Є, є ще читач співчутливий, не перевівся, хвалити бога. Такий читач не промине можливості висловитись і затаврувати. Отак і в нашій пригоді: Біма шукали вже по всьому місту, зганьбили доброго собаку. А за віщо? Хай, хай він, скажімо, вкусив, — це правда, а обставини цього укусу й те, що він скажений, — це цілковита неправда. Дбайливий читач сплутав усе це разом не зі своєї вини: він не передбачив паклепу, а в нього хоч і короткі, та зате міцні ноги.

Але редактор своєчасно помітив, що дискусія ця — стихійна, викликана, очевидно, вкушеною людиною, дискусія зовсім не організована, а самопливна. І він учинив мудро — дав оголошення нонпареллю (тим шрифтом, якого ніколи не пропустить уважний читач): "Собака — Чорне вухо — спійманий. Редакція припиняє дискусію на цю тему. Рукописи не повертаються".

Редактор той був гуморист, чого "читач-борець" терпіти не може.

Але то була неправда: Біма ніхто не піймав. Просто Толик, довідавшись у школі про оголошення, знайшов надвечір квартиру ветлікаря, подзвонив, а коли, йому відчинили, сказав:

Я — від Чорного вуха, від Біма…

З'ясувалось питання негайно: наступного дня Толик поїхав до Біма й одвів його, триногого, на ветеринарний пункт до лікаря. Той оглянув, сказав:

Брехня уся ця дискусія. Собака не скажений, а хворий. Побитий і покалічений. Ех, люди! — якось непевно зітхнув він.

Зате оглянув хвору лапу, вислухав нутрощі, виписав мазь для ноги, дав мікстуру для вживання всередину й, виряджаючи друзів — хлопчика і собаку, спитав на прощання:

Тебе як же звуть, герою?

Толик.

Ти хороша людина, Толику. Молодець!

Бім, виходячи, теж подякував лікареві. Від нього пахтіло ліками, але він зовсім не був хворий, а навпаки, високий, мужній чоловік з добрими очима.

"Хороша людина, — сказав йому Бім хвостом і поглядом. — Дуже хороша ви людина!"

…Читачу-друже! Не той читач, що гадає, нібито без його наклепницьких листів собаки поїдять усіх громадян і громадянок, ні — не той. Інший — мій читачу, до тебе я звертаюсь. Пробач, що в лірично-

оптимістичній повісті про собаку я іноді напишу одну-дві сатиричні картинки. Не звинувачуй у порушенні законів творчості, бо в кожного письменника свої "закони". Не звинувачуй, любий, і в змішуванні жанрів, бо саме життя — змішування: добро і зло, щастя і нещастя, сміх і горе, правда і брехня живуть поруч, і так близько одне до одного, що іноді важко й розрізнити їх. Гірше було б мені, коли б ти раптом помітив у мене напівправду. Вона схожа на напівпорожню бочку. А різницю ж між напівпорожньою та напівповною бочкою зайве доводити.

Головне, я за те, щоб писати про все, а не лише про щось одне. Це просто шкідливо. Ти подумай! Якщо писати лише про добро, то для зла — це знахідка, блиск; якщо писати лише про щастя, то люди перестануть бачити нещасних і, зрештою, взагалі не помічатимуть їх; якщо писати лише про серйозно-прекрасне, то люди, перестануть сміятися над потворним.

А втім, як бачите, я ж бо й пишу лише про собаку. Підтвердять це подальші розділи цікавих і, до речі відзначу, не завжди веселих пригод з нашим добрим Бімом.

РОЗДІЛ 10

За гроші

Бім одужував завдяки старанням Толика і Степанівни. А тижнів через два почала загоюватися й лапа, хоч і лишилася розлапистою, широкою в порівнянні з іншими; Бім уже пробував на неї наступати, але поки що потрошку — тільки пробував. Розчесана Толиком шерсть надала Бімові цілком пристойного вигляду. А ось голова стала боліти не перестаючи: від ударів Сірого щось у ній неначе змістилося. Часом Бім відчував паморочення; тоді він зупинявся, здивовано ждав, що з ним буде, але потім, хвалити бога, миналося до наступпого приступу. Ось так і в людини, травмованої або приголомшеної несправедливістю, несподівано, не одразу, а через якийсь час, раптом задзвенить у вухах,

запаморочиться голова, не туди заскочить серце, й вона, похитуючись, зупиняється і жде в гіркому подиві, що ж це з нею буде; потім справді минається, а інколи навіть і не повторюється. Усе буває і все минається. Людина — також тварина, тільки чутливіша.

…Лише пізньої осені, вже як почалися постійні заморозки, Бім пішов на чотирьох ногах, одначе так-таки й накульгував — нога чомусь стала трохи коротша. Як бачимо, Бім лишився калікою, хоча з головою все начебто владналося. Справді-бо: все буває і все минається.

Це ще не біда б, але ж хазяїна нема та й нема. І аркуш листа давно вже нічим не пахне, а лежить в кутку, як звичайнісінький, ні на що не потрібний папір. Бім уже міг би знову шукати друга, але Толик не спускав з поводка, коли гуляв з ним. Толик усе ще боявся й того оголошення в газеті, і Сірого дядька, та й перехожі інколи запитували: "А чи не той це собака, скажений, з чорним вухом?" Толик не відповідав і швиденько йшов собі, озираючись. Він міг би сказати: "Ні, не той собака" — та й край. Але він не вмів брехати й приховувати своїх почуттів — страху, побоювання, сумніву тощо; навіть навпаки, усе це проявлялося щиро й одверто: брехню він називав брехнею, правду — правдою. Більше того, в ньому зароджувалося почуття гумору, як одного із способів вияву справедливості, справжнього гумору, при якому смішне говориться без будь-якої посмішки, хоча той, у кого з'явилося це почуття, може внутрішньо майже плакати. Першим проявом цього був отой твір, суті якого він сам ще не розумів. Він ще нічого не розумів як слід, він тільки невиразно починав про дещо здогадуватись.

Отже, хлопчик у спортивних осінніх штанцях і жовтих черевичках, у світло-коричиевому піджачку й осінньому ворсистому картузику щодня, надвечір, ішов з кривим собакою одним і тим маршрутом. Він завжди був такий чистенький і охайний, що кожен зустрічний думав: "Одразу видно — з культурної сім'ї хлопчик". До нього вже почали звикати близькі до його маршруту мешканці, а деякі з них запитували одне одного: "Чий же це такий гарний і смирний хлопчик?"

З онукою Степанівни, Люсею, білявенькою ровесницею, тихий і скромний Толик дуже подружився, хоча чомусь і соромився брати її на прогулянки. Зате у квартирі Івана Івановича вони, бувало, бавилися з Бімом, а той платив їм відданою любов'ю і невідступною увагою. Степанівна тут же сиділа, плела щось і раділа, дивлячись на дітей.

Одного разу вони розрівнювали Бімові очоси на ногах і підвісок на хвості, а Люся спитала:

Твій тато тут, у місті?

Тут. Тільки його вранці одвозять на роботу, а увечері привозять назад, зовсім уже пізно. Страшенно стомлюється! Каже, "нерви напружинилися до краю".

А мама?

Мамі завжди ніколи. Завжди. То праля приходить, то патирач підлоги, то кравчиня, то телефон дзвонить без кінця — ніколи їй спокою немає. Навіть на батьківські збори вибратися не може.

Важко, — зітхнувши, згодилася Люся щиросердо, з зажурою в очах. Вона ж бо й запитала Толика тільки тому, що завжди думала про своїх тата й маму. Тому й сказала: — А мої тато-мама далеко. Літаком полетіли. Ми з бабусею удвох... — І зовсім весело додала: — У нас два карбованці на день, он скільки!

Вистачає, хвалити бога, — підтримала Степанівна — Десять буханців білого хліба можна купити. Куди та-ам! А бувало ж, давно ото — згадаєш... Та що та-ам! Аж тужно: чоловікові чоботи, твого дідуся чоботи, Люсю, віддала за буханець...

А коли це було? — спитав Толик, здивовано звівши бровенята.

У громадянську війну. Давно. Вас і на світі не було. Боронь вас боже від такого.

Толик вражено дивився на Люсю і на Степанівну: для нього зовсім було незрозуміло, як де так, щоб тато й мама не жили з дітьми і щоб колись хліб купували за чоботи.

Степанівна глянула на нього й угадала його думки:

Та й поїхати нам не можна: квартиру ж бо треба берегти… бо заберуть… Тепер ось і цю треба берегти, поки приїде"! Іван Іванович. Аякже! Само собою: ми ж сосіди з Іваном Івановичем.

Бім придивився до Степанівни й здогадався: Іван Іванович є! Але де він? Шукати, треба шукати. І він почав проситися, щоб його випустили, та його бажання не задовольнили. Він ліг коло дверей і став чекати. Здавалося, ніхто з присутніх йому не потрібен. Чекати! — ось мета його існування. Чекати і чекати.

Толик помітив, що бабуся Степанівна говорить неправильно — "сосіди", але тепер, на відміну від першої зустрічі, змовчав, бо він уже поважав бабусю, хоч і не міг би сказати, за що, коли б його спитати про це. Так просто — Люсина лагідна бабуся. Ось Бім, любить же він Степанівну. Толик так і спитав:

Бімко, ти любиш бабусю Степанівну?

Бім не тільки знав імена усіх, не тільки знав, що без імені не існує жодної істоти, навіть звичайного шолудивого собаки, але він слухняно виконував, коли діти наказували, чиї капці треба принести. Він і тепер, по очах Толика і Степанівни, по її усмішці, зрозумів, що мова йде саме про неї, тому підійшов і поклав їй голову на коліна.

Степанівна раніше була байдужа до собак (собака, то й собака, велике там діло!), а Бім змусив її любити, змусив своєю добротою, довір'ям і вірністю своєму другові-людині.

Теплі і милі оці чотири істоти в чужій квартирі — три людини та один собака. У Степанівни на душі було також тепло й спокійно. Що ще треба на старості!

Потім, згодом, через багато років, Толик буде згадувати оці надвечірні години із ясно-бузковим вікном. Буде. Звичайно, буде, якщо його серце залишиться відкритим для людей і якщо п'явка недовір'я не присмокчеться до його серця… Але того разу він похопився:

Мені на дев'яту треба додому. О дев'ятій — спати, точно. Завтра я тобі, Люсю, принесу альбом для малювання і чеські кольорові олівці — в жодному магазині таких ні за гроші, ні за чоботи не купиш. Закордонні!

Справді?! — зраділа Люся.

А ти хоч татові сказав, куди ходиш? — спитала Степанівна.

Ні-і. А що?

Треба сказати. Аякже, Толику? Неодмінно.

Він же не питає. І мама не питає. Я на дев'яту завжди вдома.

Коли Толик ішов додому, Бім дуже, дуже просив, щоб випустили, та марні були благання. Його берегли й жаліли, не догадуючись, як він страждав і тужив за другом, хоч і любив їх.

Наступного дня Толик не прийшов. А Люся так ждала його з альбомом і олівцями, яких не буває в магазинах і які не купити за гроші. Так ждала! Вона й Бімові повторила кілька разів:

А Толика немає. Толик не йде.

Бім, звичайно ж, зрозумів, чого вона непокоїться, та й час, коли приходив Толик, уже минув, тому він разом з Люсею зазирав через вікно на вулицю і нетерпляче ждав його.

Але Толик не з'явився.

"Сказав батькові", — подумала Степанівна, а вголос вимовила:

Ось тобі й собака… Погано буде нам без Толика. Хто ж водитиме Біма?

У Люсі стислося серденько, воно віщувало щось лихе.

Погано, — тремтячим голосом згодилася вона.

Бім підійшов до неї, дивився на долоньки, що затулили личко, і стиха проскавулів (не треба, мовляв, Люсю, не треба). Він пам'ятав, як Іван Іванович, сидячи за столом і спершись ліктями, іноді так само затуляв долонями обличчя. Це було погано — Бім знав. Бім завжди у таких випадках підходив до нього, а хазяїн гладив йому голову й говорив: "Спасибі, Біме, "спасибі". Ось і Люся також: відняла долоньку від обличчя й погладила Біма по голові.

Ну от і все, Люсенько, от і все. Нащо й плакати? Толик прийде. Прийде, не турбуйся, дитинко. Толик прийде, — втішала бабуся.

Бім підшкутильгав до дверей, нібито хотів сказати: "Толик прийде. Ходімо пошукаємо його".

Проситься, — сказала Степанівна. — Я вже почала розуміти його. Та не водити не можна — живе ж бо...

Люся трохи підняла вгору підборіддя і, чого не було досі, промовила твердо:

Я поведу сама.

Степанівна раптом помітила: дорослішає дівчинка не щоднини, а щогодини. І їй також гірко стало, що Толик не прийшов.

...Дівчинка з собакою ішла вулицею. Назустріч — троє хлопчаків.

Дівчинко, дівчинко, — заторохтів один з пих, рудий Кононлястик, — собачка в тебе — чоловічого чи жіночого роду?

Дурень! — коротко відповіла Люся.

Усі троє оточили Люсю з Бімом, а вона ладна була заплакати від першого в її житті хамства. Але, побачивши, що шерсть у Біма на холці здибилася і він нахилив голову, раптом посміливішала й різко крикнула:

Ану, геть звідси!

Бім так гавкнув, так рвонувся, що всі троє так і сипонули врізнобіч. А Кононлястик, відбігши та образившись за свій власний страх, закигикав по-чаїному:

Е! Е! Дівчисько з псом! Е! Безсовісна! Е! Е!

Люся чимдуж побігла додому. Бім, звичайно, за нею. Вперше в житті він зустрів погану маленьку людину — Коноплястика.

Після такого випадку Біма знову почали випускати самого, як і раніше. Спочатку Люся виходила за ним і, стоячи за рогом, стежила, посвистуючи по-хлопчачому, щоб далеко не відходив. Потім Степанівна рано— вранці відпустила його самого. З цього разу й зовсім він гуляв сам, а ввечері повертався й охоче їв.

І треба ж такому трапитись! Якось на перехресті, на переході через трамвайну лінію, його хтось покликав:

Біме!

Він озирнувся. З дверей трамвая висунулася знайома вагоновод:

Біме, здрастуй!

Бім підбіг і подав лапу. Це ота сама добра жіика, яка возила Біма з хазяїном на полювання, до автобусної зупинки. Вона!

Чогось давно не видно хазяїна? Чи захворів Іван Іванович?

Бім здригнувся: вона знає, вона, можливо, до нього й їде!

А коли вагон рушив, він стрибнув туди через поріжки. Жінка-пасажир дико зойкнула, чоловік загорлав: "Ге-еть звідси!", дехто сміявся, співчуваючи Бімові. Вагоновод зупинила трамвай, вийшла з кабіни, заспокоїла пасажирів (Бім помітив це) й сказала Бімові:

Іди, Біме, іди. Не можна. — Злегенька підштовхпула його й додала: — Без хазяїна не можна. Без Івана Івановича.

Що ж вдієш: не можна, значить, не можна. Бім сів, посидів трошечки й затрюхикав у той бік, куди поїхав трамвай. Тут вони їздили з хазяїном, тут — це напевно, ось поворот біля вежі, ось постовий міліціонер, — тут!

Бім швидко біг трамвайною лінією, не перетинаючи її павіть на поворотах. Міліціонер засюрчав. Бім на ходу обернувся й побіг своїм шляхом далі. Він поважав міліціонерів: такі люди ніколи не кривдили його, ні разу; він пам'ятав і те, як його вперше приводили в міліцію, усе пам'ятав, розумний пес; звідти вони пішли з Дашею додому, і все було добре. До того ж він не раз бачив міліціонера з собакою — чорним таким, надто серйозним з першого погляду; з ним він навіть знайомився колись на тротуарі: Іван Іванович і міліціонер підпустили їх близепько й дали змогу досхочу наговоритися.

"Від нього пахне лісом", — сказав чорний собака, дивлячись на міліціонера.

Були вчора на полюванні,— підтвердив Іван Іванович.

"Який же ти чепурун!" — мовив Бім до чорного, завершуючи законну процедуру обнюхування.

"А як же інакше! Така робота", — крутив обрубком хвоста чорний.

Задля зміцнення дружби вони навіть розписалися на одному ж таки дереві, внизу.

Ні, міліціонер — людина гарна, він собак любить, тут Біма вже не обдуриш.

І він біг собі й біг помаленьку вздовж трамвайної лінії, але тільки збоку, бо пам'ятав, що наступати на залізні смуги не можна — причавлять ногу.

На кінцевому кільці він дав коло за ходом трамвая і застопорив біля зупинки. Посидів, подивився: люди навкруг усі добрі.

Так. Це вже чудово.

Звідси вони переходили з Іваном Івановичем вулицю — он до того місця з дощечкою на стовпі. Бім пішов туди не поспішаючи і сів поруч з невеличкою чергою, яка очікувала автобуса. Придивився: знову поганих людей не видно.

Коли підійшов автобус, черга заповзла в двері, а Бім потюпав останнім, як і годиться кожному скромному собаці.

Ти куди? — закричав шофер. Раптом він ще раз глянув на Біма й проспівав: — Стривай, стривай. Та ти знайомий мені.

Бім ураз зрозумів, що це — отой друг, який узяв папірець із хазяїнових рук. І закрутив хвостом.

Пам'ятає, собача душа! — вигукнув шофер. Потім подумав і покликав Біма в кабіну: — До мене!

Бім умостився там, притиснувшись до стіночки, щоб не заважати, сів, якийсь схвильований: адже саме цей шофер і віз їх отоді до лісу, на полювання.

Автобус хурчав і хурчав, їхав і їхав. Замовк він біля тієї зупинки, де Бім завжди виходив з Іваном Івановичем у ліс. Отут Бім і запалився! Він дряпався в двері, скавулів, просив слізно: "Випусти. Мені сюди й треба".

Сидіти! — суворо гримнув шофер.

Бім підкорився.

Автобус знову захурчав. Один з пасажирів підійшов до шофера й спитав, показуючи на Біма:

Твій собачка?

Мій, — відповів той.

Учений?

Не дуже… Але розумний. Бачиш? Дивися: лежати!

Бім ліг.

Може, продаси собачку? Мій помер, а я отару овець пасу.

Продам.

Скільки?

Четвертак.

Ого! — вимовив пасажир і відійшов, на ходу пом'явши Біма за вухо, примовляючи: — Гарний собака, гарний.

Бімові дуже знайомі ці добрі слова, хазяїнові слова. І він крутнув хвостом до чужого.

Бім тепер зовсім не знав, куди їде. Але, дивлячись у вітрове скло з кабіни, він примічав шлях, як і кожен собака, що вперше їде новим місцем: так уже ведеться в собак — ніколи не забувати дороги назад.

На одній із зупинок той Гарний чоловік, від якого пахло травою, вийшов з автобуса. Шофер також вийшов, залишивши Біма в кабіні. Бім

стежив за ними, не зводячи погляду. Ось шофер показав у Бімів бік, ось він узяв за плече Гарного чоловіка, а той, усміхнувшись, вийняв папірці й віддав їх, потім, перекинувши рюкзак через плече, зайшов до кабіни, зняв із себе пасок, причепив Біма за нашийник і сказав:

Ну, ходім. — А за кілька кроків від автобуса, обернувшись," спитав: — Як же звуть його?

Шофер запитливо подивився на Біма, потім на покупця і впевнено відповів:

Чорне вухо.

Але ж не твій собака? Признайся.

Мій, мій. Чорне вухо, справді.— І поїхав.

Отже, Біма було продано за гроші.

Він розумів, що відбувається не те, зовсім не те. Але чоловік, пропахлий травою, був явно добрий, і Бім пішов з ним поруч, сумний і збентежений.

Ішли, ішли вони мовчки, і раптом той чоловік звернувся безпосередньо до Біма:

Ні, ти не Чорне вухо: так собак не звуть. А знайдеться твій хазяїн — віддасть мої п'ятнадцять карбованців. Що там казати!

Бім дивився на нього, нахиливши голову набік, нібито хотів сказати: — не розумію тебе, людино.

А ти, брат, видно, собака розумний, гарний.

Ось і ще раз він сказав слова, які так часто повторював хазяїн. Тепер Бім закрутив хвостом, дякуючи за ласку.

Ну, коли таке діло, живи зі мною, — вирішив чоловік.

І вони пішли далі. Разів зо два Бім у дорозі пробував-таки впертися, натягував поводок і показував поглядом назад (відпусти, мовляв, мені — не туди).

Чоловік зупинявся, гладив пса, говорив:

Та що там уже... Що там уже.

Тут би — зовсім пусте: гризонув за пасок раз-другий і — навпіл. Але Бім знав: поводок для того, щоб за нього водили, щоб собака йшов не далі й не ближче, ніж це годиться. І перестав проситися.

Йшли вони спочатку лісом. Дерева були замисленими й мовчазними — голі, холодні, заспокоєні морозцем; трава у лісі пожухла, немічна й сплутана, застигла. Тужно Бімові, журливо.

Потім потяглась озимина, що килимом укрила землю, м'яка і весела. Трохи полегшало Бімові: простір, неймовірно багато неба, поруч веселе насвистування людини — це завжди було гарно при Івані Івановичу. Та коли дорога пішла по зябу — знову веселого мало: земля чорнясто-сіра з цятками крейди, а грудок на ній ніяких; вона здавалася мертвою, подекуди напівмертвою — розпилена, зношена земля.

Чоловік зійшов з дороги, потупав каблуком зяб і зітхнув.

Погано, брат, — сказав він Бімові.— Ще одна-дві чорні бурі, і кінець земельці. Погано, брат...

Слова "погано, брат" Бімові дуже добре знайомі від Івана Івановича, і він знав, що це означає зневір'я, тугу або "щось не так", а слова "чорна буря" він зрозумів, як "чорне вухо" в невідомій для нього передачі. Одначе те, що це стосується землі, Бімові збагнути було не під силу. Чоловік одразу здогадався про це:

Звичайно, ти — собака, і ти нічого не тямиш. А кому скажеш? Ось я тобі, чорновух, і бідкаюсь... Стривай-но!.. — Він глянув на Біма й додав: — А нехай-но ти будеш Чорновух. Це по-собачому — Чорповух. Само вихопилося, так тому й бути.

Ну й що? Ще не доходячи до села, Бім уже знав, що він тепер — Чорновух: чоловік багато разів ласкаво повторював:

Чорновух — це добре. — Або так: — Молодець, Чорновух, добре йдеш. — Або щось схоже на це, але неодмінно "Чорновух".

Отак, за гроші, люди продали справжнє Бімове ім'я. Добре хоч, Бім не знав цього, як не знав і того, що за ті папірці люди можуть продати честь, вірність і серце. Благо собаці, який не знає цього!

Але Бім мав тепер забути своє ім'я. Що вдієш — так, виходить, тому й бути. Тільки не забуде він свого друга, Івана Івановича. Хоч життя пішло інше, нічим не схоже на все, що було колись, та його забути він не міг.

РОЗДІЛ 11

Чорновух у селі

Село, куди привезли Біма, просто-таки здивувало його. Тут також жили люди, але все було не так, як там, де він народився і зріс. Будиночки маленькі — просто на землі, без великих сходів, без численних порогів, двері не клацають замками. Вночі, щоправда, двері

беруть на засув зсередини. Усі будиночки вкриті ребристими сірувато-білими листами. Вранці, завжди в один час, з кожного будиночка іде вгору дим, одначе вони не їдуть і не летять нікуди, а стоять собі рівненько рядами і димлять тихо та мирно, без скреготу.

Але найдивовижнішим для Біма (тепер Чорновуха) виявилось те, що вкупі з людьми тут жили різні тварини й птиця: корови, кури, гуси, вівці, свині, з якими він познайомився не відразу. У тварин, позаду кожного людського будиночка, були свої будиночки, вкриті то соломою, а то очеретом і обгороджені невисокою, з щілинами, стіною з переплетених дрючків і лозин. І ніхто нікого не займає — ні люди тварин і птицю, ні тварини людей, і ніхто ні в кого не стріляє з рушниці.

Першого дня Бімові постелили сіна в кутку сіней. Чоловік прив'язав його мотузком, добре нагодував і кудись пішов, одягши кирею. Решту дня Бім пробув на самоті, у цілковитій тиші й безгомінні. Надвечір він почув, як зашаруділи ратичками по землі вівці, як вони увійшли у двір, як промукала корова у хліві (щось просила). А незабаром прийшов і той чоловік, але тепер з хлопчиком у кирeї, у чоботях, на голові шапка, в руках гирлига. Обличчя було в нього таке ж брунатне, як у доброго чоловіка, а пахло від хлопчика вівцями.

Ну, Альошо, дивись на нового товариша, — сказав дорослий до хлопчика.

Вони підійшли до Біма впритул.

Татусю, а не вкусить?

Ні! Альошо, такі не кусаються... Ух ти, Чорновух... Чорновух — гарний собака. — І легенько поплескав його по боці.

Бім лежав і насторожено розглядав хлопчика. Той теж погладив:

Чорновух… Чорнову-ух… — І звернувся до дорослого: — Татусю, а якщо одв'язати — не втече?

Почекаємо йоки що. — Він пішов у двері, всередину будинку.

Бім устав, присів, подав хлопчикові лапу, чим і сказав: "Здрастуй.

Ти — гарний".

Татусю! — гукнув хлопчик. — Татусю, вийди-но!

Той вийшов.

Здрастуй, Чорновух! — простяг долоню хлопчик.

Бім ще раз поздоровкався. Чоловік і хлопець явно схвалювали його ввічливість. Ці перші хвилини знайомства були важливими для Біма: він дізнався, що того, хто привів його сюди, звуть Татусь, а хлопчика — Альоша. Навіть звичайні, нічим не примітні дворняги швидко засвоюють імена людей, а Бім… Та що казати! Ми вже знаємо, який це собака.

Потім, уже смерком, прийшла й жінка. Вона була дивно вдягнена: на голові дві хустки, ватянка на ній натягнута барабаном, штани такі ж самі, як у тієї доброї жінки на залізниці, що забивала костилі. Але від цієї пахло землею і буряком (солодкий такий корінь, від якого, бувало, й Бім не відмовлявся). Вона зайшла до хати, про щось там розмовляла з чоловіками, одразу ж протупотіла через сіни у двір з відром у руках. Тепер Бім з'ясував, не сходячи з місця: одні двері з сіней — на вулицю, другі — до тварин, треті — до хати. Але до них не дотягнешся — не пускає мотузок. Ось поки й усе, про що дізнався Бім.

Він знову ліг.

Пахне вівцями, аж смердить, з двору. Що таке вівці — Бім знав давно... Вони живуть, як гадалося раніше, отарою і ходять по полю й нічого пе роблять, тільки їдять та кричать. А біля них, бувало, завжди чоловік у кирeї і з довгою гирлигою; один ось такий колись підходив до Біма та Івана Івановича, коли вони відпочивали під стогом сіпа, тиснув хазяїнові руку; і ще з ним був великий кудлатий пес. Біма він зустрів войовниче. Спочатку з розгону пабігав на нього й страшенно гавкав, але Бім тоді ліг на спішу, піднявши лапи вгору, й сказав: "У чім річ? Хіба я в чомусь винен?"

Коректність, звичайно, перемогла грубість, а Кудлатий пес, обнюхавши Біма, полизав живіт, одійшов трохи і розписався на камені. Бім зробив так само. Загалом це означало: миру — мир. А поки Бімів хазяїн розмовляв з хазяїном Кудлатого, вони поганяли в квача, при цьому Бім виявився і прудкішим, і гнучкішим настільки, що заслужив неприховану повагу в нового знайомого. Коли вони прощалися (треба ж було йти за хазяїнами!), то понюхали камінь і перезирнулися так:

"Ти приходь коли-небудь сюди", — сказав Бім і поскакав далі.

"Ех, робота..." — сказав Кудлатий і поплентався до отари, похиливши голову.

Так було. Ось і тепер пахне вівцями. Бім не міг не згадати Івана Івановича, почувши запах, який стривожив пам'ять: у чужих сінях, у чужому домі, в напівсутінках, без людей йому стало тужно-тужно.

Потім він почув, як об залізо ритмічно дзижчали якісь цівочки: дззиг — дззиг! дззиг-дззиг! Бім не знав, що це таке — дззиг-дззиг! дззиг-дззиг! Незнайомі звуки замовкли, і в ту ж мить з двору, з тим самим відром, увійшла жінка. А з відра пахло молоком. Напрочуд гарно пахло! В місті такого запаху від молока Бім ні разу не чув, а це — інше, одначе молоко — це безперечно. У місті молоко не пахне людськими руками, різними приємними травами й зовсім не пахне коровою — ось що

дивовижпо. А тут усе це разом змішалося у неперевершені пахощі, що вражали своєю чарівною, якоюсь п'янкою гостротою. Не будемо сперечатись: вже коли людина іноді відрізняє молоко від "молока", то як же не помітити цього нашому Бімові, з його понаддальнім чуттям, як не здивуватися запаху, в якому людські руни змішані з квітами й травами. Саме через те він і схопився швидко та й покрутив хвостом до жінки. Але навряд чи могла вона зрозуміти Бімову радість.

За довгі чотири роки свого життя він, на жаль, так ні разу й не бачив, як доять корів. А молоко пахне все-таки коровою. Якась неясність так і залишалася в Біма, і він дечого не знав. А втім, хіба мало чого не знає кожен собака? І цього нічого соромитись. А коли якийсь пес і скаже, припустімо, що він усе знає, і певен у тому, що може повчати, як і що робити і куди бігти, то навіть курка йому не повірить; хоча він і дужчий від курки — не повірить. А такі собаки бувають, скажу я вам. Наприклад, скоч-тер'єр, візьміть ви його: він удає, нібито його голова-цеглина напхана різними ідеями (борода! довгі вуса і брови! філософ!), а на-

справді — дурний, комизиться, лає хазяїна день у день, як нервовохворий знай хитрує собі. А яке з того пуття? Та ніякого! Це так зовні. А всередині порохня або й навіть порожнеча.

Ні. Бім — зовсім інший: він щирий і прямий серцем. Якщо чогось не знає, такий і вигляд: чого не знаю, того не знаю. Якщо когось не любить, так і скаже: "Ти — погана людина. Іди собі звідси! Гав!" І загавкає часом так, що — ого-го!

А жінку, яка десь добуває таке божественне молоко, він не міг не поважати. Ось тому він усе дивився й дивився на ті двері, в які вона зайшла з відром.

Але хтось підійшов з вулиці й рішуче розчинив двері.

"Хто? — однозначно спитав Бім. — Гав!"

Прибулий кинувся із сіней назад. З хати вискочив Татусь, увімкнув у сінях світло й спитав:

Хто тут?

Я, бригадир, — відповів незнайомець.

Потім він увійшов у сіни, вони потисли один одному руки (виходить;, друзі — гавкати не слід) і підійшли до Біма.

Татусь присів навпочіпки, гладив Біма й казав:

А ти — молодець, Чорновух. Молодець — службу знаєш. Гарним пес. — Одв'язав його і впустив у кімнату.

Найважливіше: в кімнаті була й крива курка. Бім націлився на неї, зробив стойку, піднявши передню лапу, але якось невпевнено, а це означало, що він каже присутнім: "Що за птах? Щось не доводилось..."

Дивися, бригадире! — вигукнув Татусь. — Та він же золотий пес, Чорновух, — на всі руки!

Та оскільки курка — аніякої уваги на Біма, то він сів, так само скоса позираючи на неї, що на собачій мові вкладалося в короткі і дуже місткі слова: "Треба ж... Отакої... Оце ще мені!" І звернув погляд до присутніх.

І курей не займе! — захоплювався Альоша.

Бім уважно стежив за ним, дивлячись в обличчя.

А очі! Матусю, а очі! Неначе людські,— радів Альоша. — Чорновух, іди до мене... до мене!

Хіба Бім не відгукувався на щиру радість? Він підійшов до АльошІ й сів коло нього.

За столом почалася бесіда. Татусь відкоркував пляшку, Матуся подала їжу. Бригадир випив із склянки все. Татусь — теж. Матінка — теж. Альоша чомусь не випив, а їв шинку й хліб. Він кипув шматочок хліба на середину підлоги, але Бім не зрушив з місця (треба ж було сказатиг. "Візьми!").

Інтелігент, мабуть, — відзначив розчервонілий бригадир, — хліба не їсть.

Курка пришкутильгала й потягла той шматочок, призначений Бімові. Усі сміялися, а Бім уважно-уважно дивився на Альошу: який там сміх, коли немає взаєморозуміння навіть і в атмосфері дружби.

Стривай-но, Альошо, — сказав Татусь. Він поклав шматочок хліба иа підлогу, відігнав курку й звернувся безпосередньо до Біма: — Візьми, Чорновух. Візьми!

Бім залюбки проковтнув смачний шматочок хліба, хоча був і неголодний.

Бригадир поклав так само шматочок шинки.

Не можна! — попередив він.

Бім сидів. Курка бочком-бочком підкульгувала до шинки, але тільки-но хотіла схопити, Бім пирхнув на неї, мало не штовхнувши носом. Вона зашкандибала під ліжко. Одне слово, комедія, та й годі.

Чорновух, візьми! — дозволив бригадир.

Бім чемно з'їв і цей шматочок.

Все! — кричав Татусь. Він говорив голосно, а почервонівши, ще подобрішав. — Чорновух — диво надприродне! — І навіть обійняв його.

"Хороші люди", — подумав Бім. Ще йому сподобалися Татусеві вуса, м'які, шерстяні, це він відчув, коли той обіймав його.

А далі пішла така розмова, з якої Бім зрозумів тільки одне слово — "вівці", зате точнісінько визначив, що обидва чоловіки спочатку почала сперечатись.

Ну, Хрисане Андрійовичу, давай про діло. — Бригадир поклав руку Татусеві на плече. — Вівці хочуть їсти чи не хочуть?

Хочуть, — відповів Татусь. — Тільки мій строк закінчився, мені — до покрови, а покрова минула.

Вівці приватні, людські, а не колгоспні, і вони теж потребують годівлі. Мені вже колгоспники вуха протурчали: снігу нема, корм під ногами є, вівця повинна до снігу бути на паші. І правильно кажуть.

"Вівця — до снігу..." А я залізний? А Альошка тобі — залізний?

До снігу, Хрисане Андрійовичу, — твердив бригадир. — Платню призначимо подвійну. Зрозумів?

Не буду, — наполягав Татусь. — Жінка моя на буряках закисла — треба допомагати, а ти — "до снігу".

Проте вони ударили-таки по руках одне одного у цілковитій згоді й перестали повторювати "вівці до снігу". Потім бригадира провели на ганок усі втрьох, забувши про Біма.

Що ж, він також вийшов на ґанок, оббіг навкруг двору, постояв за тином, постояв, понюхав запахи овець, з якими зв'язаний один із спогадів про улюблену і єдину людину, і нерішуче присів.

Ніч. Осіння темна ніч на селі, тиха, ніби причаїлася від зими, хоча й готова її зустріти. Усе в цій ночі невідоме Бімові. Собаки взагалі не люблять мандрувати ночами (хіба що бродячі, ті, що цураються людей, що втратили віру в людину), а Бім… Що й казати! Бім поки що сумнівався. Та й Альоша — така хороша маленька людина.

Сумніви перервав Альошин голос. Він тривожно, голосно закричав:

Чорнову-ух!

Бім підбіг і зайшов за ним у сіни. Альоша поклав його на місце, підтикав сіно з боків, погладив і пішов спати.

Усе змовкло. Не чути ні трамвая, ні тролейбуса, ні гудків — нічого звичного.

Нове життя почалося.

Сьогодні Бім дізнався, що Татусь — ще й Хрисан Андрійович, ще він так само — Батько, а Матуся — ще й Петрівна, Альоша ж — так Альоша і є. Крім того, курку він не зневажав, але й не поважав: птиця, як розуміє собі собака, має неодмінно літати, а ця тільки ходить, тому й негідна поваги, бо безкрила й до того ж дефективна. Але от вівці: вони нагадують про Івана Івановича; від Альоші пахне вівцями також… Від Петрівни землею й буряком… А такі пахощі землі завжди хвилювали Біма. Може, й Іван Іванович сюди прийде…

Бім заснув, пригрівшись у духмяному сіні. В такому сіні, дух якого мимоволі викликає посмішку, навіть людина засинає негайно, і від пахощів свіжого сіна у неї виникає в очах блакитне світло перед сном. А Бім же був значно чутливішим від людини, тому кожен найтонший відтінок цього аромату заспокоював, приглушував його тугу.

Розбудило Біма півняче кукурікання. Колись він чув його не раз, але не так близько, а тут — просто за стіною, голосно, протяжно, гордо: "Ку-ку-рі-ку-у-у!" На це озвалися всі півні на селі. (Трохи пізніше Бім дізнається, що цей півень — заспівувач і що такі півні бувають сердиті). Бім сидів і слухав дивовижну музику; далі вона перекочувалась хвилями по селу — то ближче, то віддаленіше, залежно від того, до кого підходила черга, чи що, а останній, одинаком, прокричав якийсь немічний кукурікало: хрипло, коротко і негідно півня, що заслуговує на повагу. Потім, з часом, Бім зрозуміє, що саме такі півні — боягузи, тікають навіть від чужого півня, який вдирається у двірські володіння, хоча за всіма правилами курячого гуртожитку цей боягуз зобов'язаний захищати спокій підлеглих йому курей. А він тікає, гаспид. Зате саме такий півень безжалісний до чужих курчат — клює, надло таке, тим часом як кожен півень, якщо він не позбавлений почуття власної гідності, ніколи не клюне курчати, що забрело невідомо звідки. Такий ось і проспівав останнім, і тільки тоді, коли переконався, мабуть, що правильно угадав час. Люди назвали б такого півня-нікчему кон'юнктурником, але Бімові було просто смішно. До речі, Бім зовсім не уявляв, бо не мав досвіду, що ніхто ніколи не відлічує часу за кукуріканням отаких здохляків-напівпівнів.

Бім приліг і задрімав. Раптом знову прокотився по селу із краю в край спів. І Бім знову сів і знову залюбки слухав. Потім — втретє, ще дужче, голосистіше і навіть урочистіше. От здорово співають! От же здорово! А що вони чинили десь далеко, уявити важко! Бім поки що не знав, що це виводили хором на колгоспній птахофермі, за неписаними нотами, білі, мов піна, самовпевнені півні-красені, а цього разу — коли б його не замкнули в сінях — він неодмінно збігав би подивитись і послухати зблизька таке диво дивне. Але сіни були його кліткою.

В щілину дверей помалу, кволо вповзав сіренький осінній світанок. Бім устав, обстежив сіни: стоїть діжка з зерном, в одному кутку — засіка з качанами кукурудзи, в другому — круглі капустини. Оце й усе.

Вийшла з відром Петрівна. Бім її привітав. Вона — в двір, і Бім — у двір, слідом. Вона сіла під корову, Бім — недалечко. Цівочки задзвеніли об дійницю, а Бім почав перебирати передніми лапами від подиву: молоко! Корова стояла сумирно й ремиґала, без нічого в роті — ніби шепотіла й булькала симпатична жива цистерна з відкритими краниками.

Петрівна видоїла корову, покликала Біма ("Чорновух!"), налила йому в миску молока, сказала: "Не можна", трохи постояла, сказала: "Візьми", засміялась добрим сміхом і заквапилася до хати.

Ох, боже мій, яке ж це було молоко! Тепленьке, духмяне, тут тобі і травами пахне, і квітами, полем — усім разом, а ще (тепер уже без сумніву!), ще — руками самої Петрівни, а не просто людськими руками взагалі, як здалося Бімові учора, на віддалі. Бім вихлебтав усе, вилизав, зробив ранковий туалет і швиденько обстежив двір. Корова прийняла його з цілковитим довір'ям, навіть лизнула в голову, за що Бім доторкнувся язиком до її шерехатого, молочно-пахучого носа; вівці через загороду затупотіли на нього ратичками, ніби погрожуючи, але враз і заспокоїлись, бо переконалися, що в Біма немає ніяких агресивних намірів, свиня і двоє поросят спочатку не приділили Бімові уваги, а просто перехрюкиулись між собою іронічно й навіть не поворухнулися, хоча й лежали головами до Біма, біля граток. Так прийняли його чотириногі. А от кури — ці ні-ні! Власне, не самі кури, а червоний півень. Він, як тільки злетів із сідала, залопотів крилами і злісно забурчав: "Ко-ко-ко-ко-ко!" Та й кинувся на Біма шулікою. Червоний півень з червоним гребенем ударив грудьми і кігтями собаку. (Он які півні бувають!) Бім гаркнув на нього у відповідь і вдарив лапою з розмаху. І тут, тієї ж миті, півень, звісивши крила й пригнувшись, побіг у куток двору до курей, що зібрались стурбованою купкою співчутливих глядачів: тікав він від Біма абсолютно приниженим, а підскочив до них — уже героєм. Та ще й

закричав: "Ось як я його! Ось як, ось як!" Кури в один голос підкреслено вихваляли півня з усієї своєї курячої сили. І що ж ви думаєте? Бім пильно глянув на півня навіть з повагою. Що не кажіть, а Бім ще не

бачив, щоб птах напав так сміливо на собаку. А це все-таки щось та значить.

— Що тут за переполох? — спитав Хрисан Андрійович, виходячи з сіней у двір. І до курей: — Цитьте, ви! Собаки злякались, оглашенні. — Узяв Біма за нашийник, підвів до курей, постояв так з ним і відпустив.

Бім одійшов і відвернувся: та ну їх! Відтоді півень і кури не підходили до собаки, але й боятися особливо не боялись, а так — проскоче якась і — вбік з Бімової дороги. А йому що? Ходять кури, не літають, не плавають; знов же, ніхто у них не стріляє — значить, не птах, а так собі — сміхоподібпа істота. Півень — це, звичайно, щось: і на дах злетить, і попередить про наближення чужого ледве не раніше за Біма, та й керує гідно — сам черв'яка не з'їсть, а скличе підлеглих і, буває, розподілить навіть. Отже, півень цілком заслуговує свого звання.

Біма ще з тиждень не випускали з двору, і він, якось сам по собі, став тут за головного: ляже посеред двору й стежить очима. Курей він знав усіх уже четвертого дня, а коли перелетіла через тин чужа курка, він її так погнав, так погнав, що вона довго ще сокотала, то тікаючи кудись, то повертаючись і тупцюючи на одному місці, озираючись, налякана й цікава. Сміх, та й годі!

Порося, наприклад, саме запропонувало близьке знайомство: підійшло до Біма, хрюкнуло, злегенька штурхнуло його вологим п'ятачком у шию і дивилося дурненькими білобрисими оченятами. Бім лизнув його в п'ятачок. Поросяті неймовірно сподобалось: воно підплигнуло від задоволення й почало длубатися біля Біма, підриваючи під ним землю. Бім поблажливо перейшов на інше місце, а мале хрюкало знову до нього: пробелькотіло щось незрозуміле (свині та собаки не

розуміють одне одного так само, як іноземці) та й уляглося, притулившись до теплої шерстистої Бімової спини. Тому коли одного холодного дпя Бімові стало не по собі (двері в сіни зачинялися на день), то ніхто в дворі не здивувався з того, що Бім спав між поросятами на м'якій підстилці, зігрітий з обох боків. Проти такої дружби і поросяча мама не заперечувала, навіть навпаки, кожного разу, коли Бім заходив до їхнього житла, вона енергійно рохкала від припливу дружелюбності, але зовсім не від болю. До речі, таку особливість свинячої мови Бім легко запримітив, хоча далі від цього він у мовознавстві не просунувся й пізніше. Та це й не так важливо — знати мову. Собака й свиня — різні з усіх поглядів, але це не заважає їм жити в мирі й злагоді.

Годували Біма дуже добре, а крім того, й поросята — вже чималенькі, на половину Бімового зросту — не заперечували, якщо він інколи у них брав пробу з коритця. Кожного ранку йому давали близько літра молока, яке тут мали ні за що. Здавалося б, що ще потрібно собаці? Але двір є двір, клітка-табір, обгороджений тином та завжди зачиненими ворітьми і хвірткою. Не для мисливського собаки це: лежати, стерегти курей, виховувати поросят, — ні і ні, та ще з таким видатним чуттям, яке — про що ми вже давно знаємо — було в Біма.

Він уже звик до двору, до його населення, не дивувався з їхнього ситого життя. Та коли з лугу віяло вітром, Бім стурбовано ходив, ходив від тину до тину або ставав на задні лапи перед тим же тином, нібито хотів хоч трохи наблизитися до висоти, і дивився вгору, в небо, де літали голуби — легкі, вільні. Щось усередині смоктало, а він, певно, відчував, що при такому добрі і гарному ставленні не було чогось найголовнішого.

…Ех, голуби ви, голуби, нічого ж бо ви не знаєте про ситого собаку в неволі!

РОЗДІЛ 12

На польових просторах. Незвичайне полювання. Втеча

Бім відчув ще й те, що довір'я до нього нема, коли не випускають.

Кожного ранку Хрисан Андрійович з Альошею вигонили своїх овець

Із двору і йшли з ними на цілий день в киреях, з ґирлиґами. А Біма, хоч як він просився, залишали в дворі.

І ось одного разу Бім лежав, уткнувшись носом у тин, а вітер приносив вісті: луг є, десь недалеко є й ліс. Воля поруч! Побачив у щілинку — пробіг собака. Тоді йому стало не по собі. Він колупнув лапою землю під тином раз, другий, колупнув ще і заходився щосили: передніми копав і підгортав землю під себе, а задніми викидав далі — навіть понівеченою можна щось робити, хоча й не на повну силу.

Невідомо, що сталося б потім, але коли Бім уже майже закінчив підкоп, увійшли до двору вівці. Вони побачили, як земля аж бризкає з-попід тину, й шарпнулися назад у хвіртку, в якій стояв Альоша, що пригнав їх з пасовиська. Вівці збили Альошу з ніг і кинулись вподовж вулиці, мов навіжені. Альоша побіг за ними, а Бім не звертав уваги ні на що: копав і копав.

Але підійшов Хрисан Андрійович, узяв його за хвоста. Бім завмер у своїй норі, як неживий.

Затужив, Чорновух? — спитав Хрисан Андрійович, легенько посмикуючи за хвоста, тим і запрошуючи Біма назад.

Бім виліз. Що вдієш, коли тебе тягнуть за хвоста!

Що з тобою, Чорновух?! — здивувався Хрисан Андрійович і відсахнувся, сторопівши. — Чи не сказився ти?

Бімові очі налилися кров'ю, він нервово посіпувався, водячи носом з боку в бік, важко-важко дихав, ніби тільки-но закінчив напружене полювання. Він тривожно почав бігати двором і нарешті став дряпатися — в хвіртку, озираючись на Хрисана Андрійовича.

Той, стоячи посеред двору, глибоко замислився. Бім підійшов до нього, сів і говорив очима: "Мені треба туди, на простір. Пусти мене, пусти!" Він прохально витягся на животі і заскавулів так тихо й жалібно, що Хрисан Андрійович нагнувся і почав пестити його:

Ех, Чорновух, Чорновух... І собака прагне волі. Куди-и там! — Потім покликав Біма в сіни, поклав на сіно, прив'язав за мотузок і приніс миску з м'ясом.

От і все. Сумно. Сите життя без волі спротивіло Бімові.

До м'яса він не доторкнувся.

Альоша вийшов попестити свого тепер уже улюбленого Чорновуха, Татусь підкинув корові сіна, нагодував свиней, посипав зернопосліду курям, після чого усі сіли за стіл і поснідали. Бім того ранку не доторкнувся навіть до запашного молока, хоч Альоша і просив його, і умовляв. Потім, поки батьки поралися по господарству, Альоша приніс води й викидав з хліва гній і ще раз почав просити Біма попоїсти, тицяв його носа в миску, та ба, Чорновух став майже зовсім чужим. Уже закінчуючи збиратись на роботу, Хрисан Андрійович нагострив здоровенного ножа й засунув його над дверима.

Зійшло сонце. Петрівна закуталася в свою товсту одежину, запнулася хусткою, взяла торбину й того здоровенного ножа, що його нагострив Татусь, і пішла. За нею, вдягнувши киреї, вийшли на подвір'я Альоша з батьком і, чути було, вигнали овець на вулицю.

Невже залишили Біма самого та ще на прив'язі у напівтемних сінях? Бім не витримав — завив гірко й безнадійно.

І ось відчинилися двері з вулиці, зайшов Хрисан Андрійович, одв'язав Біма й вивів на ґанок, потім замкнув двері знадвору, попростував до гурту овець, коло яких стояв Альоша, передав йому з рук у руки Біма на мотузку, сам зайшов поперед овець і гукнув:

Пішли, пішли-и!

Вівці рушили за ним уздовж вулиці. З кожного двору до них приєднувалися то п'ятеро, то десятеро інших, отак у кінці села зібралась величенька отара. Попереду, як і досі, йшов Хрисан Андрійович, позаду Альоша з собакою.

День стояв морозяний, сухий, земля під ногами тверда, майже така сама, як асфальт у місті, тільки шкарубкіша; навіть густо запурхали сніжинки, затуливши на якусь мить і так холодне сонце, але одразу ж і перестали. Це була вже не осінь, однак ще й не зима, а просто той насторожений час, коли ось-ось настане біла зима, яку всі чекають, але яка приходить завжди несподівано.

Вівці бадьоро поцокували ратичками і мекали, протяжно перемовляючись по-своєму, по-овечому, чого, їй-право ж, зовсім неможливо було зрозуміти. Придивляючись, Бім помітив: попереду отари, п'ята в п'яту за Хрисаном Андрійовичем, ішов баран із закрученими рогами, а позад усіх, просто перед Альошею, кривенька маленька овечка. Альоша зрідка легенько підштовхував її гирлигою, щоб не відставала, і тоді кричав:

Татусю, постриваіі-но! Кривенька не тягне!

Той, не обертаючись, уповільнював ходу, а разом з ним і вся отара йшла помаліше.

Бім ішов на мотузку. Він бачив, як поважно ступав Татусь перед вівцями, як вони скорялися найменшому його рухові, як Альоша по-діловому, зосереджено стежив за вівцями, знаду і з боків. Ось одна з них відокремилася й, поскубуючи жовту травичку, подалася вбік від отари. Альоша побіг з Бімом і крикнув:

Куди пішла-а?! — І кинув перед нею свою гирлигу.

Вівця повернулася. Ліворуч одразу троє забажали проявити самостійність і побрели собі до зеленястої плями, однак Альоша так само побіг і так само поставив їх на своє місце. Бім дуже швидко збагнув, що жодна вівця не повинна відходити від гурту, а в наступній пробіжці з Альошею він уже гавкнув на ту вівцю, яка порушувала порядок і дисципліну. "Гав-гав-гав!" — так само незлобиво, як і Альоша, застеріг він порушницю, тобто: "Куди пішла-а?!"

Татусю! Чуєш? — гукнув Альоша.

Хрисан Андрійович обернувся й схвально прокричав:

Молодець, Чорновух!

На схилі яру він підняв над головою гирлигу й ще раз так само голосно прокричав:

Розпуска-ай! — А уповільнивши ходу, посувався тепер впоперек отари.

Альоша почав робити те саме, як і батько, але тут, позаду, він ішов квапливо, часом перебіжкою, притискаючи овець до Хрисана Андрійовича. І тоді отара потроху розходилася дедалі ширше і нарешті, не перестаючи поскубувати травичку, вишикувалася в одну лінію, не густіше, ніж у три-чотири вівці. Тепер Хрисан Андрійович зупинився обличчям до овець, окинув поглядом шеренгу, а поруч з ним

прилаштувався й баран-ватажок. Чабан витяг з торбини буханець хліба, відрізав шкоринку й віддав її чомусь тому баранові. Бім не міг знати, що баран-ватажок неодмінно повинен не тільки не боятися, а любити чабана, тому, через своє незнання, він просто бачив підтвердження того, що Татусь — людина добра, і все. А Татусь, коли на совість, був ще хитрий — баран ходив за ним інколи собакою і завжди озирався на голос. Не Бімові, звичайно, збагнути усю чабанову премудрість. А Хрисан Андрійович чудово знав, що дурний баран, відбившись з невеликою отарою, та ще коли без собаки, заведе отару хтозна-куди — тільки проґав, засни, стомлений чи розморений спекою. Ні, тут баран-ватажок був особливий, дресированый баран, тому й Біма він прийняв з дорогою душею.

Хрисан Андрійович закурив люлечку й сказав Альоші:

Ти не натискай, не натискай — тут паша добра.

…А що ти думаєш, любий мій читачу? Нагодувати вівцю пізньої осені — річ справді премудра: коли не вміючи, то через тиждень пів-отари здохне й на доброму кормі — затопчуть його, та й годі; а коли путньо, то й на посередньому випасі вівця буде сита й жирна. Умудряється ж Хрисан Андрійович нагодувати отару по пустищах, та по окрайках, та перед носом у тракторів, коли вони орють на зяб, а для цього потрібен неабиякий талант і покликання та любов до тварин. Величезна праця — пасти овець, а загалом і гарна праця, бо людина-пастух, часом навіть і не замислюючись над тим, почуває себе невід'ємною часточкою природи і її хазяїном і доброчинцем. Ось у чім сіль. Хай дарує вже читач, що я на якийсь час забув про нашого Біма й заговорив про людину на просторі пізньої осені.

Отже, вівці скубли коротеньку травицю й хрумкали так дружно, що все це зливалося в один суцільний звук, спокійний, рівний, умиротворений. Тепер Татусь і Альоша були близько один до одного і розмовляли вже тихо, не кричали, як раніше здалеку.

Альоша спитав:

Татусю, спустити Чорновуха?

Давай пробувати. Не повинен би втекти зараз: від волі не тікають. Спускай. Та спершу відстань, пограйся з ним — не полохай вівцю.

Альоша почекав, поки отара відійшла далі, одв'язав мотузок і весело гукнув:

Чорновух! Біжімо! — Тут він кинувся з гори в яр, гупаючи чобітьми й підплигуючи.

Бім зрадів неймовірно. Він також підплигував, намагаючись з розгону лизнути Альошу в щоку, відбігав убік і стрілою повертався в захваті від цілковитої волі; потім схопив якусь палицю, помчав до Альоші, сів перед ним. Альоша взяв ту палицю, відкинув убік і сказав:

— Подай, Чорновух!

Бім приніс її і віддав. Альоша ще раз кинув, але тепер не забрав її з Бімового рота, а пішов угору з яру до отари, наказавши:

— Чорновух, тримай. Неси!

Бім пішов за ним з ношею. Коли піднялися вгору, замість палиці Альоша вклав Бімові в рота свою шапку. Бім залюбки поніс і її. Альоша біг вистрибом і повторював:

— Неси, Чорновух. Неси, мій молодець. От добре. От добре.

Але до отари вони підійшли тихо. ("Не полохай вівцю"). Альоша скомандував:

Віддай Татусеві.

Хрисан Андрійович простягнув руку. Бім віддав. Його нова якість розкрилася для чабанів несподівано. Усі троє були у захваті.

А не більш як через тиждень Бім сам, своїм розумом дійшов, що в нього з'явився обов'язок: завертати неслухняних овець до отари, стежити за ними, коли вони розпущені в лінію, але не заперечувати, коли, увійшовши перед вечором у село, вони розходилися гурточками по домівках.

Бім познайомився з двома собаками, що стерегли величезну колгоспну отару, де було три чабани, і всі дорослі, і всі в киреях. Хоч отари колгоспу і колгоспників ніколи не зближувалися й не змішувалися, але на коротких осінніх тирлуваннях Альоша бігав до колгоспних чабанів, а Бім, разом з ним, до колгоспних собак. Гарні собаки: попелясті, шерстисті, великі, але смирні, спокійні; вони навіть і гралися з Бімом спокійно й поблажливо, а навкруг отари ходили тихо, пішки, а не так, як Бім — підстрибом або розпластаним галопом: з почуттям власної гідності собаки. Подобалися вони Бімові. І вівці теж гарні. Почалося вільне трудове життя й для Біма. Хоча вони, усі втрьох, поверталися стомлені й тому притихлі, але це була воля і довір'я одне до одного. Від такого життя не тікають і собаки.

Та одного разу, якось зненацька, посипав сніг, звихрився вітер, закружляв, захурделив. Хрисан Андрійович, Альоша та Бім збили овець у коло, постояли трохи, та й повели отару в село серед дня. На вівцях був білий сніг, на плечах у людей сніг, на землі сніг. Білий сніг скрізь, тільки сніг у полі — більш нічого. Лягла зима, звалилася з неба.

Чи то Хрисан Андрійович вирішив, що такому собаці, як Бім, не годиться спати з підсвинками або сидіти на мотузку, чи то чогось ще, але Бім тепер перейшов ночувати в дуже теплу будку, збиту в кутку тих самих сіней і напхану м'яким сіном.

А вечорами він заходив до хати як член сім'ї і лишався там, доки повечеряють.

Не може того бути, щоб — зима. Рано, — сказав якось Петрівні Хрисан Андрійович.

Слово "зима" повторювали вони в розмові часто, про щось непокоїлися; а втім, Бім знав: зима — це білий холодний сніг.

Того вечора Петрівна прийшла геть запорошена сніжком, мокра, з обвітреним і опухлим обличчям. Бім дивився, як вона, роздягнувшись, трусила руками й стогнала. Руки в неї були червонясті, потріскані, в землистих плямах, мовби в подушечках, схожих на подушечки Бімових пальців. Потім вона опускала руки в теплу воду, відмивала їх, довго-довго втирала мазь і охкала. А Хрисан Андрійович дивився на Петрівну і про щось начебто журився (чого Бім не міг не помітити на його обличчі).

А другого ранку він нагострив ножі, і всі четверо вийшли з дому: Петрівна, Хрисан Андрійович, Альоша та Бім. Спочатку йшли рівним білим полем, укритим неглибоким сніжком — на півлапи, не більш, отож іти було легко. Навкруги тихо, але холодно. Потім вони опинилися на полі, де рядами порозкидано купи — бурточки буряку, складеного ботвиною назовні й прикритого ботвиною ж зверху. Біля кожної купки сиділи жінки, вдягнені так само, як і Петрівна, й щось робили, мовчки й зосереджено.

Усі четверо підійшли до одного такого бурточка, сіли навкруг нього, і Бім почав уважно дивитися, що ж тут робиться. Петрівна взялася за ботвину, витягла буряк з купи, спритно повернула його коренем до себе і — чик! — ножем: ботвина одпала. Ще чик-чик — по голівці буряка: голівка чиста. І кинула вбік, поруч себе. Хрисан Андрійович усе зробив так самісінько, як вона. Альоша — також, навіть спритніше, ніж Татусь, І пішло! Чик-чик! — геть ботвина. Чик-чик! — чиста голівка. Торох! — буряк уже збоку, уже на новій, обчищеній купці.

Неподалік, біля такого самого бурточка буряку, сиділа жінка, одна, і робила те саме. Біля іншого — також, але вже двоє-троє разом. Отак по всьому полю: буряки куріньками, закутані жінки з потрісканими долонями й припухлими від холоду обличчями. Усі працювали або в легких брезентових рукавицях, або голими руками. Чик-чик! — немає ботвини. Чик-чик! — людина кидає ножа й хукає на долоні, тре їх одна об одну, і знову: чик-чик! — чиста голівка. Як заведені!

І холодно. Позираючи, як змахують ножами, Бім почав мерзнути, а тому струснувся й узявся обстежувати навколишню місцевість, не одбиваючись далеко. Зігрівся й повернувся назад до своїх, хоч по дорозі його запрошували й інші жінки (усі на селі вже знали, що таке Чорновух).

Потім до них підійшла та жінка, що сиділа й працювала одна-єдина, — молода, але дуже худа. Вона на щось скаржилася, сякалася на землю, потім сіла поруч з Петрівною і показувала їй свої долоні. Жінка побідкалася, закашлялась, притискаючи брезентовою рукавицею груди, й затихла. А звали її Наталя.

Петрівна — чик-чик! Хрисан Андрійович — чик-чик! Альоша — чик—чик! І хукають на руки, і труть щоки. Петрівна — чик-чик! І раптом — бульк!.. У тієї жінки-горопахи з очей упала на ботвину краплинка. Вона затулилася рукавом і пішла до себе, до своїх буряків.

Боронь боже, ще й ти не застудися, — сказала Петрівна до Альоші, підійшла, поправила йому теплу хустку під шапкою, підтикала на шиї, зняла з себе полотняний пасок і підперезала Альошин кожушок.

Бім також тицявся носом в Альошин кожух, допомагав Петрівні. Та Альоша, як зрозумів Бім, зовсім не так уже й змерз, як здавалося; навпаки, він був значно тепліший за Татуся і Петрівну (Бім же це відчував краще від людей).

Слухай-но, Альошо, — сказав Хрисан Андрійович, працюючи ножем за двох. (Бім нашорошив вуха). — Піди побігай з Чорновухом, погрійтеся трішки.

І ось Бім уже біжить попереду хлопчика по буряковому полю, закам'янілому від морозу. Пройшли вони поле впоперек, Альоші стало жарко, і він зняв шапку, розв'язав хустку, засунув її за пазуху, шапку надів, попіднімавши на ній вуха. Поруч з лісовою смугою, у густій жовтій траві, Бім ураз спинився, потягнув повітря, забігав човником і несподівано для Альоші завмер у стойці.

Альоша підбіг до нього:

Що тут, Чорновух?

Бім стояв нерухомо й ждав иаказу. Альоша збагнув-таки, в чім річ:

Лякай! Лякай!

Бім ждав магічного слова "Вперед". Але Альоша крикнув ще дужче:

Лякай!

Бім пішов на підводку й підняв на крило зграйку куріпок.

Недовго думаючи Альоша побіг назад з Бімом. Бім збагнув, що знов у них немає взаєморозуміння, — Альоша не знає слів Івана Івановича, одначе біг поруч. А той, захеканий і розшарілий, розповів батькам, як Чорновух знайшов куріпок і "сполохав" їх.

Мисливський собака Чорновух, учений, — схвалив Хрисан Андрійович. — Нам би рушницю, Альошко! Й на полювання. Га?

Рушниця? Полювання? Які знайомі та рідні слова для Біма! Він знає, що це означає.

Бім закрутив хвостом, почав лащитися до Альоші, до Хрисана Андрійовича, до Петрівни, він говорив їм на своїй мові виразно і ясно. Та його ніхто тут не зрозумів: ніхто не пішов по рушницю й ніхто не пішов на полювання і без рушниці. Бім сів за Альошиною спиною, притулившись до кожуха, і замислився — принаймні такий він мав вигляд.

Уже смерком вони повернулися додому, стомлені й змерзлі. А через кілька днів і зовсім перестали ходити на буряки — закінчили свою ділянку.

Тепер Петрівна нікуди не ходила й одверто раділа з цього. Вона цілі дні щось робила: чистила корову, прала білизну, мила підлогу, шаткувала капусту, колотила масло, топила піч, варила, шила на машинці, латала одежу, виносила корові цебро — всього не злічити. Бім стежив за її роботою.

За Альошею приходила чиста жінка з книжками, докоряла Петрівні (але не сердито, як відзначив Бім), обидві вони повторювали слова: "Альоша", "вівці", "буряки". На другий день, вранці, Альоша пішов з книжками й отак пропадав тепер щодня. Хрисан Андрійович вирушав у певну годину кудись з вилами, а коли повертався, від нього тхнуло гноєм.

Якось, коли всі зібралися й вечеряли, увійшов чоловік: високий, широкий, костистий, з великим обличчям, але з маленькими лисячими очицями і в лисячій шапці. Бім помітив, що Хрисан Андрійович глянув на прибулого без усмішки, а з-за столу не підвівся назустріч, як завжди, й руки не подав.

Здорові були, — байдуже сказав гість, не скидаючи шапку.

Драстуй, Климе, — відповів Хрисан Андрійович. — Сідай.

Той сів на лаву, скрутив здоровенну цигарку, роздивляючись Біма, й спитав:

То оце і є Чорновух? (Бім нашорошився). Пропаде собака без полювання. Або втече. Продай: дам двадцять п'ять.

Не на продаж, — сказав Хрисан Андрійович і тепер вийшов з-за столу, повечерявши.

Бім на відстані трьох кроків легко зрозумів: від гостя пахне зайцем. Він підійшов, обнюхав, крутнув хвостом і глянув в обличчя лисячої шапки, що й означало на Бімовій мові: "Розумію — мисливець".

Бачиш? — спитав Клим. — Відчуває Чорновух, з ким діло має. Продай, кажу.

Не продам, Климе, не продам. Діло минуле, — навіть Альоша не знав спершу, — послав я три карбованці в редакцію в обласну і дав оголошення: "Пристав собака мисливський, білий, з чорним вухом". Одержав відповідь: "Не оголошуйте, будь ласка. Нехай живе поки що у вас". В чім річ — не знаю, але відчуваю — собака цей неабиякий, берегти треба.

А ти занапастиш. Продай, — уже гніваючись, наполягав Кліїм.

Діла не буде, — відрізав Хрисан Андрійович. — Так — бери на полювання, а приводь того ж дня. Нехай Чорновух породу підтримує, як йому належить за статутом.

Отож не на продаж, — втрутився й Альоша.

Що ж, так то й так, — певдоволено буркнув Клим, злегка поторсав Біма по холці й пішов собі.

Після вечері, під ліхтар, Хрисан Андрійович заколов валашка й, підвісивши за задні ноги на розтопірці, зняв з нього кожушину, випотрошив, обмив тушку й залишив її в сараї до ранку.

Петрівна цілий вечір то вкладала яйця в кошик, то натоптувала масло в слоїки або заливала їх маслом топленим. Потім вона рядочком ставляла їх у базарні, з білої лози, кошики.

Оце тепер Бім вловив, що від усього цього (баранець без кожушини, яйця, масло, кошики) пахне міським базаром. Кому, як не йому, це знати! Усе місто від краю й до краю він вивчив, шукаючи Івана Івановича. І Бім захвилювався: базар, місто, кошики, своя власна квартира — усе сплелося в одно: Іван Іванович там.

Ніч він не склепив очей.

Рано вдосвіта Хрисан Андрійович загорнув уже тверду тушку в чисту мішковину, обмотав шпагатом і поклав її на плече. Петрівна почепила на коромисло два кошики, підпяла й поклала його на обидва плеча. Як Бім просився з ними! Він так же казав, настійно товкмачив їм: "Мені треба з вами. Я — туди. Візьміть".

Ніхто не зрозумів його переживань. Хрисан Андрійович ще й докинув, поправляючи й умощуючи тушку на плечі:

Притримай-но, Альошо, Чорновуха — коли б не побіг за нами.

Альоша узяв його за нашийник й притримав на ґанку. А Татусь та Матуся, кожне з важкою ношею, повільно попрямували до шосе, до автобусної зупинки. Бім проводив їх поглядом, не звертаючи уваги на Альошині ласку та умовляння, проводив, аж поки їх видно було.

Невдовзі надійшов Клим з рушницею та рюкзаком. Мисливської сумки й патронташа на ньому немає (недолік екіпіровки Бім негайно ж відзначив). Однак-таки — рушниця! — ось у чому головне. Бім довірливо потягнувся до мисливця і враз відчув, що в кишепю насипано патронів. Теж відхилення значне. Та головне — рушниця. За людиною з рушницею він піде куди завгодно. Надовго чи ні, а піде. Така вже вдача у лягавих собак, і Бім не був винятком: у нього на якийсь короткий час була затихла туга, що виникла ото останніми днями, — навіть так. По відношенню до рушниці Бім був звичайним мисливським собакою. Не треба його звинувачувати у відсутності логіки, істину він міг збагнути тільки практикою, хоч і був найрозумніший собака серед собак. Перед ним ще багато переживань лише від самого того, що він — собака. Не будемо звинувачувати.

Ходімо, Чорновух, на полювання, — сказав Клим.

Бім застрибав перед ним: "На полювання, на полювання!"

І Клим узяв його на ремінний поводок, а Альоша попередив:

Дядю Климе, коли Чорновух стане, витягнеться, замре, то тут і куріпки. Йому треба крикнути так: "Лякай!" Бо з місця не зійде.

Справді?

Авжеж! Я знаю, — поважно відповів Альоша. — Мені оце уроки тічити, а то б сам показав.

Ми також дещо кумекаємо. Не вперше, — запевнив Клим.

Отже, після великої перерви і багатьох переживань Бім пішов на полювання. Спочатку їм нічого й не траплялося, окрім нори смердючого тхора.

Рий, — сказав Клим.

Бім такого не розумів, відійшов убік і, здивований, сів.

Десь під полудень дуже потепліло. Сонячно, тонкий шар снігу розкис, під лапами вже хлюпало болото, очоси на Бімових ногах обмокли й забрьохалися, він став худим і змиршавілим, як і кожен мокрий лягавий. Але Бім шукав за всіма правилами — човником поперед Клима, впоперек і з перевірним заходом. В переліску Бім став на куріпок.

Клим крикнув:

Лякай!

Бім аж здригнувся від крику басом і враз підняв куріпок, без підводки (ой, яка ж помилка!), одначе постріл не пролунав. Бім обернувся. Мисливець засовував набій в одностволку, та — ніяк. Потім почав його виймати, теж — ніяк. Бім сів, не сходячи з місця, де підняв куріпок, і, не наближаючись, про всяк випадок, до мисливця, стежив за ним. А Клим почав лаятися так, як лаються увечері на тротуарі п'яні: хитаються і лаються один на одного або просто в темну ніч. А цей же й не хитався, однак лаявся.

Хоч Клим зрештою вийняв набій, поставив інший і закрив рушницю, але був злий і чимось нагадував Сірого.

Ну, шукай! — наказав він Бімові.— Чорновух, шукай!

Одвернувшись і виходячи навпроти вітру на човник, Бім удав: "Ну що ж, буду шукати".

Але щось таке апатичне з'явилося в кульгавій пробіжці, не та вже спритність, як до підняття куріпок. Клим вважав це за фізичну

немічність собаки, не розуміючи того, що в Біма оце саме означає початок сумнівів у людині: ось так, скоса, озиратися на неї, не зупиняючись і не наближаючись, тримаючись на значній відстані. Він начебто й не шукав, а лише стежив за мисливцем, та це тільки здавалося. Пристрасть нездоланна, пристрасть вічна, поки існують мисливські собаки, взяла своє. По суті, Бім ішов за рушницею, а зовсім не за Климом.

Несподівано він вловив запах зайця. На цих звірків Іван Іванович не полював з Бімом, хоча разів зо два-три Бім і робив по них стойку. Адже вони, оці зайці, анітрохи не тримають стойку: тільки зупинись, а він — драла. Наздоганяти його не можна — хазяїн не дозволяв. Щоправда, улітку вони сяк-так ще лежать і під стойкою, але Іван Іванович завжди кликав Біма назад; а одне зайченя завбільшки як долоня навіть відібрав з-під лапи й випустив на волю. Отож заєць — не птах. Проте Бім наставив носа на потік, що йшов від зайця, кинувся точно й зробив на стойку — мокрий, трохи кривобокий через покалічену лапу. Ні, вже не та стойка у каліки. Не та художня постава.

Ляка-ай! — загорлав Клим.

Зважмо, у м'яку погоду, до того ж у розгрузлій землі, заєць лежить міцно, а Бім поки що не зрушив з місця, нібито хотів сказати: неправильно ж кричиш.

Ляка-ай, чортяко кривий! — гаркнув Клим.

Підняв зайця Бім і приліг, як і слід перед пострілом.

Клим бабахнув, мов гармата. Заєць біг, але дедалі повільніше. Потім сів, потім сховався в борозні й зник з очей.

Клим кричав дико:

Ату, ату його! Ала-ала-ла-ла! Ату! — й біг у напрямку, де сховався заєць.

Бім, хоч і застрибав поруч з Климом, знав папевно, що все це робиться не за правилами: мисливець не повинен бігти собакою, Бім і сам знайде, якщо треба, — навіть зайця, коли б наказав Іван Іванович.

Клим зупинився, захекавшись, і несамовито горлав:

Шукай, телепню! Каліка чортова!.

Пішов Бім якось ображено. І раніше його запах зайця не дуже цікавив, а тут ще — позаду тупає ногами Телепень. Одначе слідом, слідом Бім дотягнув, став у стойці, дочекався остогидлого "Лякай" і розмахнувся, щоб підняти зайця. Але той ледве виповз із борозни й закривуляв, як хворий. Клим вистрілив, а заєць біг. Ще вистрілив, а заєць тихо-тихо кривуляв, на якусь мить ще й зупиняючись. Бім лежав, як і належить, незважаючи на болото, чекав наказу.

А Клим гарикав:

Ату, гаде! Ату його, телепню! — І показував на зайця.

Бім знову знайшов зачаєного підранка й знову зробив стойку. Третю! І знову Телепень промазав. І знову заєць побіг.

Так Клим і не зміг зрозуміти у своєму озлобленні, що Чорновух не привчений рвати підранків і душити їх, що це нижче гідності інтелігентного сетера, що сетер не може терпіти отаких мисливців, як він. Коли цього останнього вже разу заєць зник з очей (він пішов бадьоріше — очевидно, рана була відкритою), Клим знову розлютився: він підійшов упритул до Біма й часто повторював слова "так-перетак", злісно, з ненавистю: явно проклинав Біма.

Бім одвернувся, сидячи, збираючись уже відійти від рушниці. Й тоді Клим з розмаху ударив його щосили носком здоровенного чобота в груди знизу.

Бім охнув. Як людина, охнув.

"О-о-х! — протяжно скрикнув Бім і впав. — Ой, ой… — говорив тепер Бім людською мовою. — Ой… За що?!" І дивився болісним і страдницьким поглядом на людину, не розуміючи й жахаючись.

Потім він насилу звівся на чотири лапи, похитався ледь-ледь і звалився знову, ворушачи лапами.

Що ж я наробив! — схопився за голову Клим. — Тепер доведеться четвертак віддавати. Пропали гроші! — І затрюхикав швидко-швидко, немовби тікаючи від Бімового погляду.

Того дня Клим не повернувся в село, а десь прошвендяв до самої ночі. Опівночі, скрадаючись городами, заповз до своєї хати, що стояла край села.

А як же Бім? Де він?

Він залишився сам на вогкій холодній землі, один-однісінький на всьому білому світі. Всередині щось обірвалося від удару, й оце "щось" стало теплим, воно перехопило дихання, стисло груди, того він і втратив свідомість. Та ось він кашлянув і став блювати, зітхнув — дихати боляче. Ще раз ухопив повітря розкритим ротом і відкашлявся. Насилу підняв голову: поле гойдалося так, неначе Бім плив по хвилях у повінь. Він натужився, сів: поле гойдалося, сонце гойдалося, мов підвішене на вірьовці.

Сьогодні з Біма спитали більше, ніж він міг; від нього зажадали: ти мусиш, повинен зробити те, чого не можеш зробити проти своєї собачої

честі й совісті. За невиконання жорстоко й люто побили. А він, Бім, не дозволить душити підранка.

"За що-о-о… За що-о-о… — скавулів потихеньку Бім. — Де ти, мій добрий друже?.. Де-е? Де?.." — дедалі тихше й тихше бідкався Бім, а тоді й замовк.

На перший погляд здалося б, що лежить у відкритому сльотавому полі мертвий собака. Та це було не так.

Ось він потрошку підняв зад, сперся на ноги — не впав. Переступив раз — не впав. Постояв. Переступив удруге. І закривуляв по ріллі, тягнучи лапи, перекреслюючи свій власний слід.

…О великі мужність і довготерпіння собаче! Які сили створили вас такими могутніми і незламними, що навіть у передсмертну годину ви пересуваєте тіло вперед? Хоч помаленьку, та вперед. Вперед, туди, де, можливо, знайдеться довір'я і доброта до нещасного, забутого собаки з чистим серцем.

І Бім ішов. Ледве йшов, але йшов-таки. На губах виступила кров, а він ішов. Кашляв кров'ю, а йшов. Спотикався, припадаючи на коліна, і йшов. Немічно лягав на холодну землю, вставав і знову просувався іще вперед. Коло ручаю жадібпо напився води — трохи полегшало. Щось йому підказувало: не треба відходити від води. Він і справді добрався до найближчої скирти, насилу просунувся під звислу до землі солому й затих. Так собаки відлежуються од недуги, ховаючись від ока людей та звірини; цього навчила їх сама природа. Хвала її законному порядку та розумній доцільності!

Скільки Бім пролежав у забутті, він не знав, але, прийшовши до пам'яті, відчув гострий біль у грудях; голова запаморочилась, і він, відчувши нутром, що зараз щось скоїться з ним, виповз із соломи. Полежав просто неба. Відчув, як шерсть стала сухою. Сів. Осіння трава

тепер не гойдалася, скирта не гойдалася, сонце — також, і воно тепле, трошечки гріє. Бім доплентався до ручаю і знову пив, пив, пив. Відпочивав якусь мить і знову пив уже маленькими ковтками. Він помітив неподалік від ручаю степову осоку, дрібну й іще зелену, схожу на пирій (морози не скоро її беруть). Бім почав їсти осоку. Що йому підказувало про цю непоказну травичку, люди ніколи так і не дізнаються, але ж він знав: неодмінно треба їсти саме її. І їв. Потім трапилася вже присохла запізніла ромашка, а на ній прибиті осінню напівсухі квіточки. Він їв і ромашку. Ще повернувся до ручаю, напився й пішов до села. Ішов уперед і вперед.

Так-таки й добрів, коли вже смеркало. Ні, Бім не пішов у село. Де там! Туди побіг Клим… Ні, за ним він не піде. Клим знову може взяти за нашийника й тоді… Ні, такого не буде.

Бім примостився коло копиці, відлежався трошки. Почув поруч лопушиння, покуштував його — сухе, відгриз його врівні з землею й почав скубати корінь, вгризаючись углиб. Це він також знав, що лопух отой неодмінно треба їсти.

Великі та багатогранні лікувальні знання собаки. Відпустіть собаку на початку сказу в ліс: через два-три тижні він прийде геть виснажений, але здоровий. Захворів собака на шлунок — ведіть у ліс або в степ і поживіть із ним два-три дні: він вилікує себе травами. Саме в собаки й треба вчитися, як його лікувати. Природа закріпила такі багаті "знання" в собаки, що цим дивом люди ніколи не перестануть дивуватися.

…Ніч минула. Велика, осіння ніч, що ниє всередині.

Проспівали перші півні. Бім не чекав других і третіх, останніх, досвітніх. Він піднявся, але від болю в грудях ніяк не міг зрушити з місця. Проте через силу розім'явся — двічі лягав, потім знову вставав — та й побрів помаленьку.

Він притюпав до Хрисана Андрійовича, переліз через дві приступки на ґанок і приліг. У хаті було тихо.

Хто знає, може, він і не пішов би сьогодні звідси, але поруч, зовсім поруч, пройшов Клим, тихо, злодійкувато скрадаючись. Бім затремтів. Бім ладен був захищатися до останнього подиху. У Біма прокинулася гордість приреченого, коли тому нічого втрачати. Але Клим перехилився через балясину й напівпошепки сказав:

— Прийшов, Чорновух. — І квапливо, боягузливо потрюхикав назад, аж наче повеселів.

У Біма не було сили, щоб наздогнати й помститися за підступний жорстокий удар чоботом, гавкати він не міг, бо, окрім хрипу, з цієї спроби нічого не вийшло в покалічених грудях. Проте Бім не бажав і того, щоб Клим раптом прийшов і спробував забрати його. І ось він устав, тихо обійшов двір, принюхався до підсвинків, до корови, овець, трохи посидів і пішов собі з села. А як хотілося прилягти коло друзів-поросят!

…Проспівали треті півні. Світало.

В напрямку до шосе йшов собака. Голова опущена, хвіст мляво звисав, як у скаженого. Збоку він і міг би здатися скаженим, в останній стадії хвороби: ось-ось впаде, наштовхнувшись на перший-ліпший предмет, і тут же помре. Це був наш Бім, наш добрий і вірний Бім. Він ішов шукати свого хазяїна, Івана Івановича. Ішов тією самою старою дорогою, якою вели його сюди.

Від села до зупинки автобуса було кілометрів з п'ять-шість, але десь на півдорозі Бім знову знесилів, він ледве дотягнув до стогу сіна. Хтось, крадучи ночами, вискуб у стозі діру — туди Бім і заліз. Лежав там довго, майже цілий день, а перед заходом сонця вийшов із свого сховку. Хотілося пити, але води не було. Біль розламував груди, хоч дихати

стало легше, а голова не наморочилася, коли він рушив у дорогу. Тепер йому трапилася галявка безсмертника, він з'їв і ці квіточки — жовтенькі, сухі, з незмінним кольором від початку цвітіння й до самого дозрівання і потім, на цілу зиму аж до весни. Общипав і кущик ромашки, але в цієї голівки були вже дозрілі, в роті розсипалися й дерли в горлі, від чого ще дужче захотілося пити. Коли він переходив одну з польових доріг, трапилася калюжка від розталого снігу на колії. Так дорога зберегла для Біма водички. Він напився й помаленьку пішов далі.

Затемна він добрався нарешті до шосе. Посидів трошки, провів очима кілька автомобілів,із сліпучим світлом і вже знав: треба йти туди. Але ж не вночі! А що як — Клим? Або — Сірий дядько? Або — вовк?

Бім вирішив не відходити від автомобільної дороги і сховатися на ніч неподалік, де-небудь поруч. Він доплентався до автобусної зупинки, де був маленький будиночок без однієї стіни, але з широкими лавками всередині; там забився в куток, під лавку, й став чекати.

За ніч він не склепив очей, незважаючи на неймовірну кволість. То один, то другий проскакували мимо автомобілі — дорога жила і вночі. Автобус збавляв хід перед зупинкою, де лежав Бім, та, оскільки пасажирів не було, їхав далі.

Ніч була хоч і насторожена, і хвора, але тепла, хвалити бога, — осінь ще раз прогнала зиму.

Воно ж бо так, — невпевнено сказав Хрисан Андрійович, — а тільки ж Клим, бач, злодюга... І хоч би брав тільки колгоспне — воно там: нічиє, а то ж у колгоспників тягне. О, з цим зв'яжися — радий не будеш. Перпшй-ліпший його боїться. Нехай уже бере Чорновуха на полювання, дідько з ним, з Климом.

Як це — "нічиє"? — спитав Альоша. — Наше ж?

Воно, звісна річ, так… Обмовився… Це ти правильно — наше… Але як би це тобі до пуття сказати? Там — наше, а тут — своє. Ну, хоча б. отак: школа, приміром, наша і діти усі наші, а ти — мій. Або так: поля — наші, а садиба — своя… Отже, й худоба: є — наша, а є — своя. Зрозумів?

Авжеж! Як це не зрозуміти… А ти — "нічиє".

Це ти правильно: зовсім нічиє — не може того бути.

Батько завжди розмовляв з Альошею як з дорослим. Альоша відповідав тим же:

Отож і Клим: брав би з нашого, а не з мого.

Фактично так, — згодився батько. — Ми ж з тобою беремо: сінця, там чи бурячків для корови? Беремо. Потайки від голови колгоспу, а трошки беремо-таки. Та й він, голова, знає, і бригадир знає, усі знають. І від цього нікуди не подінешся: з нашого беремо. І беремо на совість, із торішніх стогів або визбируємо залишки буряків. А як же? Худобину годувати-напувати треба.

Фактично так, — потвердив тринадцятилітній господар, який уже може й пасти худобу, і порати "свою" худобинку, і колотити масло, допомагаючи матері, якщо вільний, звичайно, і чистити по морозу "наші" буряки, і копати "свою" картоплю.

А Хрисан Андрійович пояснював далі:

Як належить за статутом, так і робимо всі: там — наше, а тут — моє. Ось я одніс баранця у місто. А як же? Годувати-напувати народ треба — ми на це тут і живемо. І мати віднесла яйця. І масло. Усе за статутом, усе планово. Життя, Альошко, добре налагодилося, взуті, вдягнені не гірш за вчителя чи голову колгоспу, телевізор є і ще дещо, грошенята теж є

по потребі. А що працюємо багато, то, крім міцності, від цього нічого не буває. Тільки от горілки не слід пити, — повчав Хрисан Андрійович.

А сам п'єш, — резонно мовив Альоша. — Коли вже не треба — то й не треба. Яке в тім пуття!

Це ти правильно, — згодився батько. — Хіба що бригадира почастувати, то це ж не нами заведено... А Клим — що? Клим — злодюга. Як це так: піти до сусіда і вкрасти курку? Це ж усяку совість треба втратити. Куди-и там! Пропав чоловік.

Отак Альоша і Хрисан Андрійович, очікуючи Чорновуха, проговорили до одинадцятої вечора. Потім ходили довкола двору, зазирали до поросят, під ґанок (може, втік від Клима та й сховався). Нарешті Хрисан Андрійович пішов сам.

Наталя, Климова дружина, тиха й затуркана чоловіком, ота сама, що зронила сльозу на ботвину, з гіркотою сказала:

Не прийшов ще, бурлака. Заночував десь, антихрист. Або запив, гаспид. Ой, горенько моє! Так і знай, тепер узавтра прийде, швендя. А собаку він нікуди не подіне, знаю його. Приведе.

Хрисан Андрійович повернувся додому, розповів, що чув, і вони з Альошею полягали спати, пошепки перемовляючись, щоб не розбудити матір. Вони не чули, як приходив Чорновух на ґанок, як підкрадався й утік Клим, як пішов їхній добрий новий друг від лихої людини.

Вранці батько розбудив Альошу:

Вставай. На гайку свіжі сліди: прийшов Чорновух.

Удвох вони почали шукати, кликати, свистіти, але Чорновух уже не міг їх почути. Хрисан Андрійович майже бігом подався до Клим а, розбудив його.

Та привів, привів, — басив той хрипло й невдоволено. — Після півночі пришів, не хотів тебе будити… Хочеш, сліди свої покажу. А ти ось мене розбудив, розтривожив. Як думаєш: по-людськи ти робиш чи ні? Та й пес твій пе годиться для полювання. Нащо він мені здався — ніколи не братиму його.

Хрисан Андрійович не захотів сперечатися: з оцим тільки зв'яжися.

Вони обійшли з Альошею усе село, городи, були на колгоспному дворі (чи не в собак, бува, гостює Чорновух). Ні, ніхто не бачив Чорновуха. Пропав Чорновух.

Отож Клим побив його, — здогадався Хрисан Андрійович. — Забіг Чорновух.

А в Альоші серце краялося від жалю й горя. Він почав роздивлятися настил на ґанку: сліди вже висохли, але місце, де лежав Чорновух, лишилося помітним. Альоша нахилився і враз із криком кинувся до хати:

Татусю! Кров!

Той вибіг, придивився: там, де лежала голова Чорповуха, зосталися висохлі плямки від слини, змішаної з кров'ю.

Звір! — сказав Хрисан Андрійович. Подумав і застеріг Альошу: — Гляди не зв'язуйся з отим чоловіком — лиха наберешся. Ось що: ходімо-но Чорновуховим шляхом — тільки так він зробить.

Вони дісталися до автобусної зупинки, по дорозі кличучи й вишукуючи Чорновуха, довго там очікували та й повернулися додому.

Догадувалися, що коли йшов сюди, то тепер він уже далеко-далеко. Цього дня вони проходили неподалік від стогу, де відлежувався Бім, їхній Чорновух.

Увечері Альоша кілька разів виходив на ґанок, чекав, кликав. А потім повернувся в сіни, сів коло собачої будки, напханої сіном, і заплакав, одверто, по-дитячому, схлипуючи й розмазуючи рукавом песлухняні сльози.

Хрисан Андрійович почув. Вийшов у сіни, ввімкнув світло.

Е, та ти неначе той? — здивувався він.

Той, — відповів Альоша, здригаючись.

Батько провів шкарубкою, дерев'яною долонею по синовому волоссю й промовив:

Це добре, Альошо… Душа в тебе є, хлопчику…

Вийшла й Петрівна.

Шкода Чорновуха? — спитала вона.

Шкода, матусю!.. Шкода…

Ой, горе яке, батьку, — схлипнула вона. — Що ж тепер вдієш, Альошенько… Так тому й бути… Шкода…

…А в цей саме час Бім уже лежав під лавкою павільйончика автобусної зупинки.

Лежав і ждав. Ждав він тільки одного — коли розвидниться.

РОЗДІЛ 13

Лісова лікарня. Тато з мамою. Гроза в лісі

Тільки-но зайнявся світанок, Бім спробував підвестися, але це було нелегко, майже неможливо. Головне, важко розігнутися з бубличка: щось застигло тепер усередині й нібито склеїло там. Сяк-так, не по-собачому, він спочатку витяг одну задню ногу, мов курка з-під крила, потім — другу, вперся обома об стіну й виповз із-під лави. Трохи полежав і поповз із павільйону. Сів. Набряклим ногам полегшало. Терплячи біль і приглушуючи його легеньким скавулінням, якось у собі, він пішов — спочатку важко, черкаючи лапами об землю, потім усе впевненіше й впевненіше.

Спробував потрошку підтюпцем — так біль у грудях менший. І ось він поволі потрюхикав і потрюхикав уперед. Збоку, звичайно, здалося б, що собака і не біжить, і не йде, а перебирає ногами, майже не ворушачи тілом. Так Бімові легше. Він відчув, що йому взагалі полегшало від трав і від руху. І він дріботів та дріботів бровкою шосе.

Ішов лівим узбіччям, навпроти зустрічних автомобілів. Він, безперечно, не знав "Правил вуличного руху на дорогах СРСР", і ніякої логіки чи цілеспрямованості, як могло здатися зустрічним шоферам, у його законному русі не було — просто інстинкт підказував: цим узбіччям мене везли сюди, цим самим узбіччям піду й назад.

Люди, що мигтіли у віконцях автомобілів, неодмінно думали: "Розумний же який собака — додержується правил руху. Але хворий". Насправді ж тут ніякого особливого розуму й не потрібно було, аби підтвердити, що відповідна стаття правил задовольняє вимоги безпеки.

Довго дріботів Бім — може, три, може, чотири години (із зупинками та відлежуваннями — більше, звичайно). Швидкість його не

перевищувала швидкості пішохода, можливо, була ледь-ледь навіть більшою. І це вже добре!

Та ось він, несподівано для самого себе, впізнав ту самісіньку автобусну зупинку, на якій вони завжди виходили з Іваном Івановичем перед початком полювання: Впізнав!

Біля павільйону стояли люди, чекаючи автобуса. Бім затримав ходу, не доходячи до них, ї повернув ліворуч, на ту дорогу, якою часто ходив на полювання. Хтось засвистів йому вслід, хтось залюлюкав, хтось гукнув: "Скажений!" Бім не звертав уваги. Він навіть намагався прискорити ходу, пробуючи бігти чвалом, але це йому не вдалося, швидкості не додав, а тільки стало ще важче.

Головне — туди. Туди, де, можливо, був недавно або скоро буде Іван Іванович. Туди, вперед.

Бім трюхикав до лісу. На узліссі він зупинився, оглядівся й пішов у ліс. Недалечко одразу ж знайшов знайому галявинку і став біля пеньочка мов укопаний. Постояв, перевірив носом навкруг, не сходячи з місця, обійшов той пеньочок, обнюхуючи при самій землі. І раптом якось рішуче ліг біля пеньочка на опале листя: тут, ось тут завжди сидів Іван Іванович перед полюванням. Бім витягнув голову і терся, терся нею об жовте листя, на тому місці, де стояли колись ноги його друга, хоча всякі запахи давно вивітрились.

А день той був теплий-теплий!.. * * *

Буває пізньої осені, навіть і після заморозків, повернеться літо й зачепить осінь вогняним хвостиком. І осінь розтане, розніжиться й притихне, мовби ласкавий собака, якого гладить жінка. І тоді ліс запахне прощальним ароматом опалого листя, рубіновими плодами шипшини і бурштином барбарису, терпким і гострим, як перець, копитняком, ніким не займаним білим грибом, який уже розвалився,

просочився водою, але все ще запашний і нагадує про минулі погожі дні; і попливе лісом усміхнений добрий дух від сосни до берези, від берези до дуба, а той відповість могутніми пахощами сили, міцності лісової і вічності. У пахощах лісу є щось вічне і невигубне, особливо відчутне у теплі, м'які й лагідні прощальні, останні дні пізньої осені; вона вже пережила нудні дощі, злющі наскоки заморозків і набридливих голок інею, що обгорнули геть-чисто все: це вже відійшло, це вже у минулому. І ніби осінь, засинаючи, бачить сон про літо, а нам показує свої божественні видіння в усій величі одухотвореної краси і в животворних пахощах землі. Благо тому, хто зумів усе це увібрати в себе з дитинства і проніс через життя, не розхлюпавши ні краплини з дарованого природою джерела порятунку душі!

У такі дні в лісі серце стає всепрощенним, але й вимогливим до себе. Умиротворений, ти зливаєшся з природою. У ці урочисті хвилини осінніх сновидінь так хочеться, щоб не було неправди і зла на землі. І в тиші пізньої осені, овіяний її ніжною дрімотою, в дні недовгого забуття наступної зими, ти починаєш розуміти: тільки правда, тільки честь, тільки чисте сумління, і про все це — слово. Слово до маленьких людей, які будуть потім дорослими, слово до дорослих, які не забули, що були колись дітьми.

Може, тому я й пишу про долю собаки, про його вірність, честь і відданість. Про того самого собаку, який лежав цього теплого-теплого осіннього дня у лісі біля пеньочка. І тужив.

* * *

Отже, одного щасливого дня природи в лісі лежав нещасний собака Бім. А день був — боже ж ти мій! — теплий-теплий!

Проте земля була холодною. Тому Бім згорнувся біля пеньочка, наче біля ніг хазяїна, відпочив трохи та й пішов помалу лісом, щось вишукуючи. Захотілося їсти. Коло недавно спиляного осокора він почав

гризти соковиту його кору, смачну, улюблену їжу лосів. Чи догадувався Бім, що й ця кора — цілюща для нього?

А втім, людям, може, й невтямки, що найтонше чуття собак, певно, відрізняє корисні запахи від шкідливих. Адже не захотів же Бім їсти отруйний копитняк, а біля кореня валер'яни зупинився. Чому собаки й коти люблять її запах? Теж невідомо. Але Бім сяк-так длубнув раз і вдруге м'яку, пухово-листяну землю, відгриз корінець і з'їв. І ще з'їв. Корінь валер'яни майже на поверхні — дістати його неважко. З'їв він стільки, скільки треба, анітрохи не більше, покружляв на місці, ніби витоптуючи й готуючи собі ямку для лежання, але місце не сподобалось (теж невідомо чому). Зробив невеличке коло, потім звузив його, натрапив, на старий фронтовий окопчик, засипаний до країв листям, опустився: туди й знову закружляв на місці. Уже він обтоптав собі глибоку й м'яку постіль, але, мабуть, не хотів лягати, мовби перемагаючи сон; однак якось відразу й упав у постіль і тут же, негайно, заснув міцним сном.

Валер'яна взяла своє.. Купирем зветься в Тамбовській області. Але в жодній області і губернії здорові собаки не їли й не їдять корінь купиря, хіба що потреться який мордою об нього, а от хворі їдять. Бім у цьому розумінні був не гірший за інших собак, хоча й інтелігент. От він і з'їв. Отож дуже прошу вас, тихше. Тихше. У цій ямці спить наш добрий Бім.

Уже третю добу нічого не їв Бім, окрім трав, і не спав від болю й настороженості. А зараз він так міцно спав, як взагалі давно вже не спав. У ямці було тепло й тихо. Ліс, по-осінньому примовклий, оберігав спокій хворого Біма, лікував його травами й цілющим повітрям. Спасибі тобі, ліс!

Проснувся Бім уже надвечір. Вийшов нагору. Йти хоч було й важко, та вже легше, значно легше, ніж уранці. Всередині відпустило. Тільки от сили все ще не було. Він сходив до рідного пеньочка, посидів трохи й повернувся до свого лігва. Знов посидів. І знову перевірив нюхом, оглядівся: все було спокійно. І знову влігся у теплу, затишну глибоку

ямку. Певно, Бімові снився гарний сон. Навіть безперечно снився, бо легенько, ледь-ледь, він покручував хвостом.

Так він проспав цілу ніч. І не змерз.

На світанку його розбудив тихий шерех, він трохи підвів голову, прислухався: хтось борсається в листі. Виліз Бім, прочитав носом ледь помітні у безвітряній тиші мікроскопічні струмені повітря й визначив точно: вальдшнеп!

Непереборна пристрасть мисливця напружшшла кволе тіло і пригасила давкий біль усередині. Вальдшнеп був десь кроків за п'ять, не більш. Він розгрібав лапками листя, просував носа у м'яку землю, абсолютно точно націлюючи його в отвір ходу черв'яка-росовика, витягав того черв'яка й з'їдав охоче. Крило птаха тяглося по землі (так залишаються поранені птахи від горе-мисливців, живуть до зими, а потім або стають здобиччю лисиці, або гинуть, якщо умудряються вціліти до великих морозів).

Бім переставив лапу — вальдшнеп не почув, захоплепий роботою. Переставив другу — не чує, працює. Вальдшнепові теж не можна втрачати часу: з теплом черв'як підлазить до поверхні або навіть залягає прямо під щільним шаром листя. Бім підкрався ось так, з-за дерева, і завмер у стойці. Ніхто не крикнув йому: "Вперед!", він сам зрушив з місця, хотів стрибнути на птаха й притиснути його лапами, але стрибка не вийшло: просто впав і схопив вальдшнепа зубами. Потримав, лежачи на боці, перевернувся на живіт і... з'їв дичину. Всю. Залишилося саме пір'я. Навіть дзьоб, зовсім м'який, як визначив Бім, теж увесь з'їв.

Як же так сталося, що, дресирований, намуштрований досвідченою рукою мисливця, Бім порушив честь — з'їв дичину? Ото ж бо й воно, я й сам про це думаю. Сталося так тому, що й собака хоче жити. Інше щось навряд чи можна придумати.

Сили в нього побільшало, ось у чому суть. Захотілося пити. Бім знайшов калюжку, яких у кожному гостинному лісі безліч, і вгамував спрагу. Вертаючись назад, намацав нюхом мишу: з'їв, доповнивши першу порцію. І почав шукати трави. Насамперед зірвав уже напівсухі стеблинки дикого часнику, виплюнув їх, зате виколупав його голівку. З'їв, зморщившись (адже, що не кажіть, часник). Брів лісом і знаходив, що йому потрібно. Бог його знає, звідки йому стало відомо, що в часнику — дві чи три десятих процента йоду? Ніхто не відповість на це запитання. Можна тільки здогадуватись, що в тяжкі, майже передсмертні години, два дні тому, йому як одкровення прийшов досвід його далеких предків, досвід, запрограмований ще з минулих багатьох віків, ще з часів Мойсея. І це було теж чудо природи!

Лікувався Бім ще п'ять днів. Годувався, чим бог допоможе, але лікувався наполегливо. Спав у обжитій ямці, що стала на якийсь час його притулком. Одного разу натрапив навіть на сонне зайченя, але посмакувати ним не пощастило: воно скочило й чимдуж дременуло. Бім і не намагався гнатися за ним. Не наздогнати й здоровому сетеру, а тут — нічого й думати. Він провів його поглядом, облизнувся, та й годі. Одначе ліс не кривдив Біма, він сяк-так прогодувався, погано, звичайно, але прогодувався. Хоч і схуд, охляв від хвороби й недоїдання, але трави зробили своє — Бім не тільки залишився жити, але міг рушити далі в дорогу, шукати людину-друга. І знову це сталося без особливого розуму, а тільки від самого серця, відданості й вірності.

Перевіряючи знову галявинку з пеньочком, Бім приліг, устав, ще приліг і ще встав. Мабуть, він вирішив-таки, що Івана Івановича тут не дочекатись. Повернувся до ямки, від неї знову ж — до пеньочка; там і тут затримувався на мить і знову повертався. Велике нетерпіння таїлося в такому біганні туди-сюди; неспокій усе посилювався. Нарешті він усе-таки пробіг повз пеньочок не зупинившись і підтюпцем попрямував до шосе. Було це в надвечір'я, коли сонце збиралося сідати за обрій.

* * *

У місто Бім прийшов пізно ввечері. В місті було видно, не так, як уночі в лісі, але саме це й непокоїло Біма. Такого з ним не було ніколи. Він ішов обережно і водночас квапливо, наскільки дозволяло здоров'я, прямуючи, звичайно, додому — до хазяїна, до Степанівни, до Люсі, до Толика: всі вони, мабуть, там. Та несподівано для самого себе, ще на околиці, в новому районі, серед тих будинків-близнят, Бім вирішив обійти небезпечне місце, щоб поминути будинок Сірого. Зробив коло, звернув у бічну вулицю й уперся в паркан. Почав був його обходити і враз завмер біля хвіртки: Толиків слід! Хлопчик, якого так полюбив Бім і який так полюбив Біма, пройшов тут. Ось тільки-но, тільки-но пройшов. Хвіртка була замкнута, але Бім, не задумуючись, підліз під неї пластом і пішов по сліду маленького друга. Ну ось же, ось зараз пройшов! Це був малюсінький парк-сад, посеред якого стояв невеликий двоповерховий будинок. Туди й новів слід.

Бім підійшов до дверей, у які ввійшов Толик зовсім недавно. Привчений ще цуценям ставитися до кожних дверей з довірою, він почав дряпатися і в ці. Відповіді не було. Бімові було невтямки, що таку його поведінку саме біля цих дверей можна було назвати зухвальством наївності. Але він ще раз подряпався, вже дужче.

З-за дверей голос жінки:

Хто тут?

"Я, — відповів Бім, — Гав!"

А це що таке? Толику! Хтось до тебе з собакою. Чого це ще?

"Я, я! — сказав Бім. — Гав. Гав!"

Бім! Бім! — закричав Толик і відчинив двері.— Бім, любий Бім, Бімко! — І обійняв його.

Бім лизав руки хлопчикові, курточку, тапки і невідривно дивився йому у вічі. Скільки було надії, віри й любові в погляді собаки, який зазнав стільки злигоднів!

Мамо, мамо, ти подивися, які в нього очі. Людські! Бімко, розумний Бімко, знайшов сам. Мамо, сам знайшов мене…

Але мама не зронила й слова, поки друзі раділи своїй зустрічі. Та коли захоплення вляглося, вона запитала:

— Це — той самий?

— Так, — відповів Толик. — Це Бім. Він хороший.

— Зараз же прожени.

— Мамо!

— Зараз же!

Толик притиснув Біма до себе:

— Не треба, мамо. Прошу тебе! — І заплакав.

Пролунав мелодійний дзвінок. Увійшов чоловік. Він добрим, але стомленим голосом спитав:

— Що це у вас тут за галас? Ти плачеш, Толику? — Він скинув пальто, роззувся, надів капці й, підійшовши до хлопчика з собакою, сказав: — Ну, чого ти, дурнику? — І погладив Толика по голові, посіпав за вушко й Біма — Чи ти ба! Собачка. Дивись-но, який собачка… худий.

— Тату… тату, він — хороший, Бім. Не треба.

Мама тепер уже закричала:

— Отак завжди! Я одне кажу йому, а ти — інше. Теж мені виховання! Скалічиш дитину! — Вона перейшла на "ви": — Кусатимете лікті, Семене Петровичу, та буде пізно.

— Постривай, постривай, не кричи. Спокійно. — І повів її у віддалену кімнату, де вона кричала ще голосніше, а він її умовляв.

З усього цього Бім зрозумів, що Мама проти Біма, а Тато — "за" і що він зараз залишиться у Толика. Слова розуміти не потрібно було б навіть людині, вона все зрозуміла б навіть тоді, якби їй наглухо заткнули вуха. А тут усе-таки собака з відкритими вухами й розумними очима. Як тут не зрозуміти! І справді, Толик повів Біма до своєї окремої кімнати (там пахло виключно самим Толиком).

Ні Бім, ні Толик не чули дальшої розмови Мами й Тата.

А там відбувалося ось що:

Навіщо ж ти при Толику отакі слова говориш: "Скалічиш дитину" і всяке таке? Це ж згубно для нього.

А це не згубно: явно хворий собака, бродячий — та в нашу зразкову чистоту! Ти що — з глузду з'їхав? Та він Же казна-яку хворобу міг припести йому. Не дозволю! Зараз же вижени пса!

Ех, мати, мати! — зітхнув Семен Петрович. — Анітрохи не уявляєш ти, що таке тактика.

Проваліться ви зі своєю тактикою, Семене Петровичу!

Ну от, знов за своє... Треба ж підійти з розумом: і Толика не травмувати, і пса позбутися, — Потім щось прошепотів їй і закінчив: — Отак і зробимо: позбудемося.

Так би зразу й казав, — заспокоювалася Мама.

Не міг я сказати цього при Толику... А ти, дурненька, завела: "Проваліться з тактикою". — Він погладив її по щоці (тобто помирилися).

Вони увійшли до Толика, Мама сказала:

Ну, нехай живе, чи що....її.

— Звичайно, нехай, — підтримав Тато.

Толик зрадів. Він вдячно дивився на Маму і Тата, він розповідав про Біма й показував усе, що той уміє.

Це була щаслива сім'я, де всі тепер були задоволені життям.

— Але одна умова, Толику: Бім спатиме в передпокої і ні в якому разі не з тобою, — закінчив Тато.

Нехай, нехай, — згодився Толик. — Він же дуже охайний, Бім. Я добре знаю.

Бім запримітив, звичайно, що Тато — добрий, спокійний, впевнений і стриманий. А коли, трохи згодом, Толик провів Біма по кімнатах, знайомлячи з квартирою, то й тоді Бім побачив, що Тато їсть один, з газетою в руках, і теж — спокійно і впевнено. Гарний чоловік — Тато, він же й Семен Петрович.

Допізна прокрутився Толик коло Біма: розчесав його, нагодував трошки (більше не дозволяв Тато: "Голодному собаці багато не можна, пропаде ще"), випросив у Мами підстилочку (зовсім новеньку!), вмостив у кутку передпокою і сказав:

Ось твоє місце, Біме. На місце!

Бім слухняно ліг. Він усе зрозумів: тут він поки що житиме. Всередині в нього потепліло від ласки й уваги маленької людинки.

Час уже спати, Толику. Час. Уже пів на одинадцяту. Іди лягай, — умовляв Тато.

Толик пішов і ліг. Засинаючи, він думав: "Завтра піду до Степанівни й скажу, нехай у мене живе Бім, поки повернеться Іван Іванович..." І ще згадав таке: коли він розповів, що ходить до Степанівни і там є Люся, а він водить Біма, то мама зчинила галас, а тато сказав Толикові: "Більше туди не підеш"; а коли Толик плакав, то тато наприкінці сказав мамі: "Ми забули з тобою, що таке тактика". І гладив Толика по голові, кажучи: "Що тепер вдієш? Треба тобі вирости, великою людиною стати, а не собачником і не по бабусях різних там ходити. Нічого не вдієш!" А тепер ось Бім житиме у нього, і "по бабусях" ходити не треба... Він тільки один разочок піде до Степанівни, щоб сказати їй про все... і до Люсі... Вона хороша дівчинка, Люся... А Бім, певно, спить. Хороший Бім.

На цій Думці Толик заснув спокійним, радісним, світлим сном.

...Глибокої ночі Бім почув кроки. Він розплющив очі, не підводячи голови, й дивився. Тато тихо підійшов до телефону, постояв, прислухався, потім узяв трубку й напівпошепки сказав усього два слова:

Машину... Зараз.

Значення цих слів Бім, звичайно, не зрозумів. Але помітив, що Тато тривожно дивився на Толикові двері, кинув неспокійний погляд на Біма, пішов у кухню, вийшов звідти навшпиньках, з вірьовкою і якимсь вузликом. Бім збагнув: щось не те, щось у Татові змінилося — він сам на себе не схожий. Внутрішнє чуття підказувало — треба загавкати, треба тікати до Толика! Бім, поза всякими сумнівами, зробив би саме так, але Тато підійшов і почав гладити Біма (отже, все гаразд), потім прив'язав вірьовку до нашийника, одягнув пальто, тихо-тихо відчинив двері й вивів Біма.

Біля під'їзду стояв і джерготів живий автомобіль.

І ось їде Бім на задньому сидінні. Попереду чоловік за кермом, поруч з ним Семен Петрович. Із вузлика, який поклали поряд з Бімом, пахне м'ясом. На шиї вірьовка. Люди мовчать. Бім також. Ніч. Темна, темна ніч. Небо затягло хмарами — воно чорне, як чавун у хаті Хрисана Андрійовича, непроглядне. Такої ночі неможливо собаці стежити за дорогою з автомобіля й примічати зворотний шлях. І куди везуть, Бім теж не знав. Собаче діло — що? Везуть, і все. Тільки от вірьовка навіщо? Неспокій вкрай охопив Біма, коли під'їхали до лісу й зупинилися.

Семен Петрович повів Біма на вірьовці в глибину лісу, захопивши з собою рушницю. Ішли, вниз, у яр, освітлюючи просіку ліхтариком. Стежка вперлася в невеличку галявину, оточену величезними дубами. Тут Семен Петрович прив'язав Біма до дерева за вірьовку, розгорнув вузлик, вийняв з нього миску з м'ясом і поставив перед Бімом, не вимовивши й слова. І пішов пазад. Але, трохи відійшовши, обернувся, засліпив Біма ліхтариком і сказав:

— Ну, бувай. Ось так.

Бім проводив поглядом слабнуче світло ліхтарика й мовчав — у подиві, в нерозумінні й гіркій кривді. Він нічого, анічогісінько не міг

збагнути. І, схвильований, тремтів, хоч було тепло й аж задушно, незвично для осені.

Автомобіль поїхав. "Туди поїхав", — визначив Бім по звуку, що дедалі тихшав і тихшав, а потім і зовсім заглух; звук'той мовби проклав Бімові напрямок — куди йти в разі чого.

Ліс мовчав.

Темної-темної осінньої ночі сидів у лісі собака під могутніми деревами, прив'язаний на вірьовці.

І треба ж трапитися такому саме цієї ж ночі! Рідко, дуже рідко так буває, але трапилося: наприкінці листопада, при такому незвичайному потеплінні, десь далеко-далеко прогримів грім.

Спочатку Бім сидів і слухав ліс; перевіряючи навкруг, наскільки вистачало чуття. Для собаки неважко визначити — який це ліс; якщо він хоч раз побував у ньому! Бім невдовзі зрозумів, що він зараз там, де колись був з хазяїном на облаві. Той самий ліс. Але вовком поки що ніде поблизу не пахло. Бім притиснувся до дерева боком,і ввібрався в безпросвітню темряву, злився з нею, самотній, беззахисний, покинутий людиною, якій він не зробив ніякого зла.

Внутрішньо, десь у самих глибинах істоти, інстинктом, Бім зрозумів, що до Толика тепер іти не треба, що він тепер піде до своїх рідних дверей, тільки туди і більш нікуди. І так йому захотілося туди, що він, забувши про вірьовку, з останніх сил рвонувся й упав: біль у грудях пройняв усе тіло й підкосив його. Тепер він лежав нерухомо, витягши усі чотири лапи. Але це тривало недовго, він знову підвівся й знову сів біля дерева, мовби змирившись із своєю долею.

У чорній ночі ще раз прогуркотів грім, тепер уже ближче, і прокотився безлистим лісом обважніло й широко. Знявся вітер, гілля

дерев занило, як від передчуття біди, стовбури, які слабші, захиталися, і нарешті усе злилося в єдиний тривожний чорний шум, у якому виразно виділявся стогін напівсухої осики; вона ритмічно скрипіла й скрипіла десь біля кореня, уже напівзламана і зношена; її глухий тужний стогін лякав Біма більше, аніж увесь шум лісу.

А ліс шумів, шумів і шумів. А вітер щодалі розтулювався повним і єдиним володарем у безпросвітній пітьмі, розгулювався так, що застогнали й дуби. Бімові здалося, що хтось чорний-пречорний, величезний розпластався над могутніми дубами, над безнадійною, конаючою старого осикою, над ним, загубленим у цій суворості, псом; і оцей чорний бив полами чорного плаща по верховіттях лісу, обхоплював дерева й хитав їх у дикому танці, шаманив, пересмикуючись і звиваючись, волаючи і завиваючи у стоголосій дикості.

Бімові стало так моторошно, що біль у тілі на якийсь час відступив, забувся. Він вдавився у стовбур дерева, влип. Вітер почав кидати на ліс холодом, від чого різко, й мерзлякувато потягло низом яру, враз наскрізь пронизавши Біма. Так завжди пізнє потепління несподівано змінюється похолоданням. Бім пересунувся на другий бік стовбура, од вітру, і так, щоб проти вітру стежити чуттям, а за вітром — очима. Але попереду було безпросвітно темно. Бім тремтів.

Раптом, мовби вогняним вузьким ножем, блискавка розітнула чорноту, на мить осявши невгамовно виючий ліс, а слідом за нею щось гахнуло вгорі, вдарило, задеренчало чимось розбитим, упало вниз і покотилося по лісу врізнобіч. Блискавка і грім неначе злякали шаманд, і він почав тікати, тікати, а потім і зовсім затих; і тоді застукотіли згори краплини. Дощ був короткий, сильний, холодний. Потім і він перестав.

Ліс тепер потихеньку бурчав, струшуючись і випростуючись, немов після бою. Але раптом осика скрипнула, затріщала, чіпляючись за інші дерева, прощаючись із сусідами, моторошно зашуміла й повалилася на землю, ламаючи своє гілля у тужливій передсмертній безнадії: витримала останній бій і впала. Осика стояла близько від Біма, йому

тривожно було чути смерть дерева і страшно від того, що осика падала, як спершу йому здавалося, просто на нього; він у цю мить позадкував від свого фатального дуба, натягнувши вірьовку, але… вірьовка є вірьовка.

Бім сидів до світанку, змерзлий, хворий, змучений. Перед ним стояла миска з м'ясом — до нього він так і не доторкнувся.

Перед самим світанком далеко завив вовк. Один провив: більше вовків до чергового переклику у лісі не виявилося. То був найхитріший вовк, що врятувався тоді від облави. Бім здибив шерсть на холці, заклацав зубами і слухав, слухав, хапав чуттям повітря, глибоко втягуючи. Він приготувався до зустрічі, анітрохи не догадуючись, що в ньому є хоробрість самозахисту, яку можна назвати героїзмом відчаю (адже вкусив же він Сірого дядька, мало не збивши його з ніг!). Але вовк цього разу не прийшов. Вітру вже не було, отже, здалеку звір не почує Біма, а той час, коли вовки могли забрести на його ділянку, очевидно, ще не настав. Проте Бім у напруженому чеканні, непомітно для самого себе, вже натягнув вірьовку, від чого нашийник почав душити аж до хрипоти. Тоді Бім позадкував до дерева, притиснувся задом до стовбура, перехопив кутніми зубами вірьовку й… перегриз. Як ножем відтяв!

Сталося!

Бім вільний, хоч і самотній у дрімучому лісі.

Так, зрештою, кожен собака й робить, хоч у різних порід це відбувається по-різному: цепні сторожові — ті перегризають вірьовку негайно, бо ж вони люблять тільки міцні ланцюги; моська хоч і не перегризає, але, бувши прив'язаною на вірьовці, починає битися, крутитися, скавуліти й може навіть задушитися; гінчаки довго думають, але перегризають; інтелігентний собака, що працює по красній дичині, просидить багато днів, очікуючи хазяїна, але вірьовку перегризе тільки

у хвилини небезпеки або у відчаї, коли стане ясно, що ніхто вже не прийде на допомогу. Отак і Бім: настав час, і він зробив те, що мало бути.

Бім відійшов від дерева обережно, озираючись, прислухаючись до лісу. Зненацька неподалік заскрекотіла сорока. "Хтось тут є, хтось тут є! Хтось тут є, хтось тут є, хтось тут є!" І Бім негайно, з першого ж сорочиного застереження, спинився в заростях молодого дубняка, який щільно розрісся довкруг старого товстенного дуба-віковика. Болю вже майже не відчував, він пішов кудись у глибину. Бім приліг на листя, витягнувши шию й притиснувши голову до землі. Сорока прокричала близько — Бім побачив її на високому дереві. Він, звичайно, побіг би звідси, не гаючи й хвилини, але сорока застерігала про небезпеку з того боку, куди Бімові треба було йти. По тілу пробігало тремтіння, водночас він був і рішучий, завдячуючи сороці за своєчасне попередження про ворога. Спасибі тобі, сороко! Тільки хижі тварини лають цього птаха, чудового вісника, вродженого з телеграфом на хвості, добровільного слугу мирних мешканців лісу. Коли б не сорока, населення, яке бігає та літає, остаточно було б позбавлене інформації про життя лісу.

Вовчиця вийшла на край галявини й зупинилася. Передня нога в неї крива (отож колись вона була поранена людиною). Накульгуючи, вона переступила кілька кроків, повернула голову точно до Біма і з розгону… кинулася в його бік. Але промахнулася — перешкодила крива нога. Бім вислизнув од неї в останню мить, відскочивши вбік. Звір, обернувшись і мовби підстрибнувши на трьох ногах, кинувся знову на Біма. Одначе той дзигою відкотився за дуба й відчув спиною отвір, дупло. І враз, коли вовчиця вдруге промахнулася, в одну мить проліз у дупло, вищирив зуби, несамовито загарчав і так почав гавкати, як ніколи в житті не гавкав, — як гінчак на сліду, як лайка коло барлогу, без передиху. Бімів голос задзвенів по лісу одним-єдиним словом, зрозумілим кожному: "Біда-а! Біда-а!" А ліс підхопив і допомагав луною: "Біда-а! Біда-а!!!" Спасибі тобі, лісе!

І покотилася від сороки до сороки, швидше за телеграф, тривожна звістка: "Хтось когось їсть, хтось когось їсть, хтось когось, хтось когось..." Лісник на кордоні визначив, що й собачий несамовитий гавкіт, і незвичний сорочачий неспокій — не на добро. Він узяв рушницю, зарядив картеччю й пішов у глибину лісу. Чоловік ішов сміливо, бо ліс був йому майже домівкою, а лісові мешканці знали його в обличчя. Та й він знав багатьох з них, знав і вовчицю, але чомусь не вбивав її. "Чи не затесався хтось із молодих мисливців на законну власну територію вовчиці, чи не злякався часом її й чи не виліз на дерево, покинувши собаку на розтерзання?" — подумав він, поспішаючи. Гавкіт лунав здалеку, в самісінькому кінці Вовчого яру, але враз урвався. "Готовий!" — вирішив він і тепер пішов уже тихше, хоч і в тому самому напрямку. Ех, а треба було б поспішити. Поспішити б!

Що ж там сталося біля дуба вікового?

Вовчиця була "терта"; вона відійшла від дупла, щоб Бім замовк, знала, що разом із собачим гавкотом завжди з'являється людина з рушницею. Бім тому й замовк, що вовчиця вже не кидалася на нього. Через якийсь час вона пересунулася ближче й сіла, не зводячи з Біма очей. Отак двоє собак дивилися один на одного око в око: собака дикий, далекий Бімів родич і ворог людини, і собака інтелігентний, який не може жити без доброти людини; вовк ненавидить усіх людей, а Бім любив би всіх їх, якби вони все ж були добрими до нього; собака — друг людини і собака — ворог людини дивилися один одному у вічі.

Вовчиця розуміла, що в дупло вона не зможе пролізти, але все-таки підійшла до нього, потяглася мордою. Бім позадкував у глибину, ощиривши зуби, одначе вже не гавкав: до нього вже не доберешся — він у своїй фортеці.

Скільки часу отак тривало б, невідомо. Та ось вовчиця повела носом навколо, різко повернулася від дупла й, пригнувшись, як перед небезпекою, крок за кроком почала просуватися до галявинки, до того

дуба, за який був прив'язаний Бім. Ішла вона з якимсь жахом, опустивши хвіст-поліно.

Розпалена жагою полювання за Бімом, вона пропустила це місце, бо нічний дощ дуже змив запахи, а тепер, як тільки трохи обвітрилося, вона їх виявила: вірьовка на дереві, миска з м'ясом. О, вона вже знала, що це означає: тут була людина! Людиною пахне вірьовка, залізом пахне округла річ, а сліди також її, людини, м'ясо оте — обман, підступність, капкан. Вовчиця на мить зупинилася, відскочила вбік і помчала, як від великої напасті. Так вовк тікає від капкана, поставленого невміло, — не замаскованого зовні й по запаху.

Тікала від Біма остання у лісі, хоробра й горда вовчиця.

...Єдина істота на землі, яку ненавидить вовк, це — людина. Ходять по землі останні вовки, і ти, людино, уб'єш їх, цих волелюбних санітарів лісу і поля, які очищають землю від нечисті, падалі, хвороб і регулюють життя так, щоб залишалося тільки здорове потомство. Ходять останні вовки... Ходять для того, щоб знищувати коростявих лисиць, оберігаючи від зарази інших, ходять для того, щоб ослаблі від ехінокока зайці не поширювали хворобу в лісах і полях і не наплоджували потомства кволого й немічного; ходять для того, щоб у ті роки, коли страшен-

но розплоджуються миші, які несуть туляремію, всіляко знищувати їх. Ходять останні вовки по землі.

Коли вони тужливо й надсадно виють уночі, твоя душа, людино, чомусь здригається від цього одвертого й щирого сповіщення на всю округу: "Я-а-а є-є! Я є!" І ти ж бо знаєш, людино, що вовчиця не займе маленького цуценятка-сисунця собаки, а прийме його, мов рідне дитя; і не займе немовлятка, а перетягне у лігво й підштовхуватиме його до сосків. Скільки їх, таких випадків, коли вовк із людини-немовляти вигодовував людину-вовка! Шакали так не можуть. Навіть собаки не можуть. А чи займе вовк вівцю у своєму рідному районі, де він живе?

Ніколи. Але ти все одно боїшся вовка, людино. Отак ненависть, затуманюючи розум (на відміну від тварин!), інколи може так заповнити істоту, що корисне здасться шкідливим, а шкідливе — корисним.

Та останні вовки поки що ходять по землі.

Один з них утік від ненависного й небезпечного запаху людини, але не від Біма. Ми не знаємо, чим би закінчилася їхня зустріч і скільки б просиділа вовчиця біля дупла. Можливо, вони й знюхалися б (адже вона була самотньою вовчицею, а Бім — самець). Не будемо говорити про те, чого не сталося, тільки нагадаємо, що люди ж бо не раз бачили собаку у вовчій зграї. Але Біма така доля обминула.

Коли втекла вовчиця, у надірваних грудях у Біма, сам по собі, виник страшенний біль. Бім став задихатися, тому й виповз із дупла, та й упав тут же — що вже буде! І знов-таки він не захотів їсти м'яса навіть і після того, як знову відлежався й зміг підвестися. Лишалося одне: йти вперед, скільки стане сили.

І Бім пішов. Довго й важко здирався він крутим, величезним, з кілометр, підйомом. Десь на половині цього схилу він наткнувся на слід вовчиці, перейти його не наважився (адже вона звідси й ішла!), тому повернув у густий непролазний терпик і… побачив вовка. Побачив просто попереду себе, мертвого. Це був той, що вислизнув з облави, смертельно поранений, біля якого усе ще кружляла вовчиця, час од часу оповіщаючи округу своєю страшною для людини тугою. Мертвий вовк. Шерсть з нього сповзла клаптями. Зосталася лише частина розталого й осілого звіра. Тільки кігті стали довгими-довгими, зловісно-чистими й страшними. Бім побачив: навіть у мертвого, зотлілого вовка кігті лишаються. І вони лякають.

Бім квапливо, наскільки було сили, боком-боком вийшов назад на ту саму стежку, обминувши слід, що сполохнув його. Нарешті він піднявся нагору, зупинився на тому місці, де вчора був автомобіль, оглядівся й

пішов саме туди, куди треба, — додому. І знову сили залишали його, знову він відлежувався то в скирті, то в сосновій глиці, знову шукав трави на шляху, їв їх.

По шосе біг худий кульгавий собака. Вперед біг, тільки вперед, повільно, важко, але вперед, до тих дверей, що мають доброту, біля яких Бімові хотілося лягти й чекати, чекати хазяїна, чекати довір'я і звичайнісінької, простої людської ласки.

…А що ж Толик? Як він там, після того як прокинувся вранці?

Він, ще не вдягнувшись, у спідній білизні, побіг до Біма і раптом закричав:

Мамо! Де Бі-ім?! Де!!!

Мама заспокоїла:

Бім захотів по-маленькому, тато випустив його, а він не повернувся. Утік. Тато його кликав, кликав, а він утік.

Тату! — заплакав Толик. — Неправда! Неправда! — Він упав на ліжечко, хлопчик у спідній білизні, і крпчав з докором, з благанням, з надією на те, що це не так: — Неправда, неправда, неправда!

Тепер узявся втішати Семен Петрович:

Прийде він, прийде… А не прийде, то самі розшукаємо й заберемо його до себе. Неодмінно заберемо. Знайдемо — собака не голка.

Толик перестав плакати і пильно дивився в одну точку. Потім він глянув на батька й матір, витираючи сльози, й упевнено сказав:

Все одно знайду.

Він так упевнено вимовив ці слова, що батько з матір'ю з побоюванням перезирнулися, кажучи одне одному очима: "У хлопчика власна думка".

З того дня Толик став мовчазним удома і в школі, відлюдним, настороженим до близьких.

Він шукав Біма. Часто можна було бачити в місті, як чепурненький хлопчик, із щасливої культурної сім'ї, зупиняв перехожого, вибравши його тільки по обличчю, і запитував:

— Дядечку, ви не бачили собаку з чорним вухом?

РОЗДІЛ 14 Шлях до рідних дверей. Три хитрі вигадки

Коли Бім підходив до міста, ноги майже не слухалися його. Адже він знову ж був голодний. Та й що можна було з'їсти біля шосе? Нічого. Хіба що викинуте лушпиння з кавуна, але це — не їжа, а лише видимість. Такому собаці треба м'ясо, добрий куліш, борщ із хлібом (все що лишається від столу), одне слово, все, що їсть звичайна людина. А Бім прожив майже два тижні надголодь. При його хворих грудях, розбитих чоботом, таке голодування — повільна загибель. А якщо до цього додати, що в боротьбі з вовчицею він дуже забив розчавлену стрілкою задню лапу й шкандибав на трьох ногах, то можна собі уявити, який вигляд мав Бім, коли він входив у своє рідне місто.

Та світ не без добрих людей. На самісінькій околиці він зупинився біля невеличкої хатинки з одними дверима й одним віконцем. Навкруг хатини лежали купи цегли, каміння, кам'яних плит, дощок, колод, скла та всякої всячини, а поруч, з другого боку, стояла половина нового величезного будинку, але без вікон і дверей і без даху. Вітер гуляв у провалах вікон, шипів по ярусах каміння та цегли, співав у штабелях

дощок і завивав у верхотурі будівельного крана — і скрізь у нього різний голос. У такій картині нічого дивного для Біма не було (скрізь будували й будували без краю), а правду кажучи, він не раз звертався за час мандрів до будівельників з проханням: "Дайте, люди добрі, попоїсти". Ті розуміли його мову — підгодовували. Якось жартун з їхньої компанії в обідню перерву вилив у консервну бляшанку ложку горілки й запропонував Бімові:

Ану, хильни-но, песику, за здоров'я тих, хто тут не краде.

Бім образився й одвернувся.

От бач! — вигукнув жартун. — Нема за кого тобі пити, розумнику. Це справді так.

Усі довкола страшенно сміялися і називали жартуна-хлопця Шурком. Зате той самий Шурко відчикрижив ножем шматок ковбаси — справжньої, магазинної, а не із смітника! — й поклав перед Бімом:

За правду тобі, Чорне вухо. Візьми, мудрецю.

І знову сміялися люди в замащепих комбінезонах. А Шурко додав, очевидно, щось найсмішніше:

А то, брат, за цю ніч знову дошки всохли на одну третину.

І ще сміялися, хоч хлопець той і не всміхнувся.

Бім зрозумів Шуркові слова по-своєму: по-перше, горілка собаці — погано, а якщо ти її не п'єш, то тобі дадуть ковбаси; по-друге, усі ці хлопці, що пахнуть цеглою, дошками, цементом, — хороші. Бімові так і здалося, ніби Шурко саме про це й говорив весь час.

Згадавши таке, підтверджене знайомими з минулого запахами, тобто за правом пам'яті, Бім, украй знесилений, приліг біля дверей тієї маленької хатки, біля сторожки.

Було ще зовсім рано. Окрім вітру, навкруг нікого не було. Через якийсь час у сторожці хтось кашлянув і забурмотів сам до себе. Бім трохи підвівся й, знов-таки за тим самим правом, подряпався в двері. Вони відчинилися, звичайно, як і завжди. На порозі з'явився чоловік з бородою, одне вухо шапки опущене вниз, друге стирчить догори, плащ туго натягнутий на кожуха: особа, що вселяла Бімові цілковите довір'я.

Еге, та тут же начебто гість? Ох і підтягло ж тебе, справді, бездомнику нещасний. Ну заходь, чи що.

Бім увійшов у сторожку й мовчки ліг, майже впав біля порога. Сторож відкраяв шматок хліба, кинув у відерце, розмочив водичкою і підставив Бімові. Той із вдячністю з'їв, після чого поклав голову на лапи й дивився на дідуся.

І пішла у них розмова про життя.

Нудно сторожеві, хоч би де він стеріг, а тут — жива істота дивиться на нього враженим, людським, змученим, одверто страдницьким поглядом, який аж за душу бере.

Погане твоє життя, Чорне вухо, одразу видно... Воно — що ж, — спитав він найперш, — чи твоя черга на ордер ще не прийшла? Чи — що ж?.. Я, брат, теж ось: черга приходить і проходить, Михей зостається. Скільки їх, будинків оцих, понабудовували, а я все з цією будкою перебираюся з одного місця на друге. Ти ось побіжиш, приміром, і спробуй-но ти написати мені листа: нікуди. Без адреси п'ятий рік: "БМУ-12, Михею". І вся тобі писанина. Не пакет, а саме приниження. Пити-їсти — будь ласка, скільки хоч; взутися-одягнутися — будь ласка, хоч галсника навішуй та капелюха на лоба; а от жити поки що ніде,

розумієш. Куди ж ти подінешся! Тимчасові труднощі... А звуть мене — Михей, Михей я, — тицяв він себе пальцем у груди й трохи відпивав із шийки пляшки (робив він це кожного разу, як тільки закінчувався заряд розповіді).

Бім твердо зрозумів Михеїв монолог по-своєму, по-собачому, тобто по вигляду, по інтонації, по доброті й простоті: хороша людина Михей. А втім, не так уже й важливо розуміти слова (воно навіть і не потрібно розуміти собаці), а важливо зрозуміти людину. Бім зрозумів це й ту ж мить задрімав, пропускаючи повз вуха дальшу розмову. Проте з поваги до співрозмовника він то заплющував очі, то розплющував, долаючи сон.

А Михей вів своє тим самим тоном:

Ти ось заснув, та й край. А мені не можна. Наскочить контроль: "Де Михей? Немає. Звільнити Михея. Неодмінно". Ото ж бо й воно. Спробуй лишень не бути на посту або заснути — враз же тобі в носа: "Де Михей? Немає. Звільнити Михея!" Та й край.

Крізь дрімоту Бім тільки й розбирав слова: "Михей... Михей... Михей. Та й край".

А Михей ковтнув ще разів зо два, втер вуса, посолив хлібця, понюхав і почав його їсти, водночас звертаючись до Біма:

А я й так скажу, Чорновушко, собаці навіть краще викласти душу? тут тобі ніяких суперек — він нікому не скаже, а самому полегшає... Ось я, Михей, — охорона. З рушницею. Тепер питання: а якщо краде не один? Що Михей зробить? Нічого він не зробить. Та й усе... Закон, кажуть. Закон — добре: піймав — п'ять років йому, с-сучому синові! Еге-е! Його ж ще треба піймати, ось у чім заковика. Як піймати? Ото ж бо й воно. Ось ти — собака. Насадовлю я в кошика зайців, двадцять штук, і випущу їх одразу всіх, а тебе примушу ловити. Вони шаснуть врізнобіч — та й край. Ну, піймаєш ти одного. А інші? Дадуть драла! — Михей так

розгонисто засміявся, що Бім аж голову підняв, — хоч бери та й сам усміхайся.

Одначе Бімові не до того.

Двері відчинилися. Зайшов чоловік, теж сторож, і сказав:

Зміна. Лягай, Михею, спати.

Той добрався до лежака й одразу ж заснув. А Зміна сів за стіл на Михеєве місце, посидів трохи й помітив Біма:

А це ще що за путало? — спитав він у Біма, очевидно, звернувши увагу на його великі очі.

Бім сів, як того велить чемність, стомлено крутнув хвостом ("Хворий я, мовляв. Хазяїна шукаю"). Зміна нічого не зрозумів, як і багато людей не розуміють собак, а замість відповіді відчинив двері й підштовхнув Біма ногою:

Забирайся звідси, мацапуро.

Бім вийшов, переконаний: Зміна — людина паршива. Але йти далі він не міг: наївшись тетері в Михея, він чомусь ще більше знесилів, а сон так і валив його з ніг. Переборюючи сон, Бім забрів на новобудову, зарився в купку стружок, від яких пахло сосною, і міцно-міцно заснув.

За день його ніхто не потривожив. Так він і пролежав до вечора, в сутінках обстежив нижній поверх, знайшов на вікні майже півбуханки хліба? більшу частину з'їв (наситився), меншу виніс із будинку й закопав у пухку землю біля траншеї; усе це він зробив дуже добре, як і належить: хоч і сили не було, а собачого правила "ховай шматок по чорний день" дотримуватись треба. Тепер він відчув, що може бігти — далі. І рушив до своїх рідних дверей.

До рідних дверей, до тих самих, знайомих з перших днів життя, до дверей, за якими довір'я, наївна свята правда, жалість, дружба й співчуття були такі природні, до абсолютної простоти, що самі ці поняття зайве було й визначати. Та й навіщо Бімові визначати усе це? Він, по-перше, не зміг би цього зробити, як представник собачих, а по-друге, якби він і спробував піднестися до неосяжної для нього висоти розуму

Гомо, він загинув би уже від того, що його наївність люди вважали б зухвалістю незвичайною і навіть злочинною. І справді, Бім тоді неодмінно кусав би падлюку, боягуза — також, брехуна — не замислюючись, бюрократа він з'їдав би по частинах і т. д., і кусав би свідомо, виконуючи обов'язок, а не так, як він укусив Сірого, уже після того, як той жорстоко побив по голові. Ні, ті двері, куди йшов Бім, були часточкою його істоти, вони — його життя. І—все. Так, жоден собака в світі не вважає звичайну відданість чимось винятковим. Але люди придумали підносити почуття собаки як подвиг тільки тому, що не всім їм і не так уже часто властиві почуття відданості другові та вірності обов'язку настільки, щоб не було коренем життя, природною основою самого існування, коли благородство душі — сам по собі зрозумілий стан.

Двері, до яких ішов Бім, — це двері його друга, а отже, його, Бімові, двері. Він ішов до дверей довір'я і життя. Бім хотів би дійти до них і або дочекатися друга, або померти: шукати його в місті Бім не мав уже сили. Він міг лише чекати. Лише чекати.

Але що ми можемо вдіяти, коли й цієї ночі Бім так-таки й не дійшов до своєї домівки?

Треба було насамперед обминути район Сірого, а для цього неодмінно пройти повз Толиків будинок. Так воно й вийшло. Бім опинився біля хвіртки маленького друга й не міг, просто не міг пройти її, як чужу. Він приліг під високим муром, згорнувшись напівкалачиком і

вивернувши голову вбік; чи то поранений собака, чи то вмираючий, а чи зовсім мертвий — міг би подумати кожен перехожий.

Ні й ні, Бім уже не піде до дверей цього будинку. Він лише відпочине під муром від болю й туги, а потім піде додому. А може… може, зійде сюди сам Толик… Хіба ми маємо право звинувачувати Біма

у відсутності логіки, якщо вона йому недоступна? І він лежав у тужній собачій позі без будь-якої логіки.

Був темний вечір.

Під'їхав автомобіль. Він вихопив із темряви частину муру, потім обмацав увесь мур і вирячив просто на Біма два сліпучих ока. Бім підняв голову й дивився, майже зімкнувши повіки. Автомобіль побурчав, побурчав потихеньку, і з нього хтось вийшов. Через дим неможливо було розчути запах людини, що прямувала до Біма, та коли людина потрапила у світло очей автомобіля, Бім сів: до нього йшов Семен Петрович. Він підійшов, переконався в тому, що це дійсно Бім, і сказав:

Вибрався. Чи ти ба!..

Вийшов з автомобіля й другий чоловік (той, що віз Біма перед грозою до вовчиці), подивився на собаку й по-доброму сказав:

Розумний псина. Цей не пропаде.

Семен Петрович пішов на Біма, розстібаючи ремінь.

Бімко, Бімко… Ти хороший, Бімко… До мене, до мене…

Е ні-і! Бім не вірив, Бім втратив довір'я, і він не піде до цього чоловіка, хоча б він і захотів узяти його з добрими намірами. Можливо,

Семен Петрович і думав повернути Біма Толикові, зрозумівши, як переживає син, та дзуськи!

Бім побіг. Саме не пішов, а побіг від Семена Петровича вздовж муру освітленою дорогою.

І де сили взялися?!

Семен Петрович — за ним. Другий чоловік — навперейми. Бім вислизнув із світла в темряву, спустився поповзом у траншею і тут уже пішов повільно, ледве переставляючи лапи.

Але попрямував Бім не в той бік, куди під світлом біг до траншеї, а в протилежний.

І знов у хвилину небезпеки Бімові прийшло одкровення предків: плутаний слід! Так роблять зайці, лисиці, вовки та інші звірі — звичайна хитра вигадка номер один під час переслідування. Лисиця і вовк у таких випадках назад можуть іти слід у слід так майстерно, що тільки досвідчений мисливець, та й то згодом, збагне по кігтиках, що його обдурили; хитрість номер два — це петля (пішов ліворуч, прийшов праворуч) або стрибок убік; хитрість номер три — відлежування: заплутавши слід, відлежуватися в глухому місці і слухати (якщо пройшли, лежати, якщо йдуть напрямки, то все почати спочатку, плутати). Усі цз три хитрі вигадки звірів добре знають справжні мисливці, але Семен Петрович ніколи не був мисливцем, хоч і мав рушницю й навіть виїздив на відкриття сезону щороку.

Власне, так: Семен Петрович побіг в один бік, уже освітлюючи свій шлях ліхтариком, а Бім — у другий, та ще під прикриттям рятівної траншеї.

Та ось канава закінчилася — Бім уперся в торцеву стіну, збоку якої висів ківш екскаватора. Виявилося, йому не вилізти із пастки:

спуститися ж він зміг, а от вилізти нагору нема сили: з боків — стіни, попереду — стіна. Якби він був здоровий, на чотирьох ногах, тоді інша річ, а тепер він може тільки вийти — не виплигнути, не вискочити, а лише вийти.

Посидів, посидів наш Бім, подивився вгору на ківш, так-сяк трохи піднявся на задню лапу, спираючись об стіну передніми, глянув на одвал землі й знову сів. Здавалося, він думав, але він просто слухав: чи немає погоні. Потім він так само трохи піднявся на протилежну стіну без одвалу й помітив, що ліхтарик снував на одному місці, коливаючись з одного боку в другий, а потім і згас. Побачив він і те, як автомобіль поїхав назад й почав наближатися до нього, але десь збоку. Бім притиснувся в куток канави й слухав, здригаючись. Автомобіль проїхав мимо, десь зовсім поряд.

Поблизу усе затихло.

А далі чути: не дуже гучно покрякують коротко автомобілі, скрегоче трамвай — усі звуки знайомі, нестрашні.

Темної осінньої холодної ночі сидів у канаві собака. І ніхто в світі не допомояїє йому зараз. А йому треба, дуже треба йти до своїх дверей. Бім спробував підплигнути, але впав. Куди там! І пішов він назад по своєму ж таки сліду, тихо, обережно, прислухаючись і водночас час од часу обмацуючи стіни. В одному місці земля трохи обсипалася. Бім став на неї, піднявся на задню лапу — тепер передні дістали до відвалу.

І Бім почав гребти землю згори вниз, від себе; що більше він працював, то вищим ставав обсип.

Бім відпочивав і брався знову. Аж нарешті він зміг обпертися грудьми об край канави, але землю з одвалу дістати вже не міг.

Тоді він спустився вниз своєю гіркою, полежав.

Так хотілося завити, покликати хазяїна або Толика, завити дико, на все місто! Та Бім змушений мовчати — адже він сплутав слід і причаївся. Раптом він рішуче встав, позадкував від накопаної ним гірки й, забувши про біль, зметнув усім тілом, мовби ганчіркою, підскочив на гірці на обидві задні ноги й упав на самісінький край канави, у те заглиблення, яке сам же вирив, спускаючи землю вниз.

Як він зміг подолати неймовірний біль і кволість? Хто його зна. Як, наприклад, вовк відгризає собі лапу, затиснуту капканом? Ніхто не скаже, як це так — своїми ж зубами перегризти свою ж лапу. Адже можна лише гадати, що вовк робить це з інстинктивного поривання до свободи, а Бім забув самого себе через нестримне поривання до дверей доброти й довір'я.

Хтозна, як там уже було, але Бім виліз із пастки й лежав у тій ямці нагорі.

Ніч була холодна. Місто спало, камінно-залізне, стиха скрегітне і вночі, навіть уві сні. Бім довго ще слухав і слухав. Хоч і змерзнувши, він пішов-таки.

По дорозі він забрів у відчинений під'їзд одного з будинків, і лише тому, що треба було неодмінно прилягти, хоча б на короткий час, — такий кволий він став. Лягати просто на вулиці не можна, загинеш (він не раз бачив роздавлених автомобілем собак). Та й холодно на асфальті.

А там, у під'їзді, він притиснувся до теплого радіатора й заснув.

У чужому під'їзді, пізньої ночі спав чужий собака.

Буває.

Не кривдіть такого собаку.

РОЗДІЛ 15

Біля останніх дверей. Таємниця залізного фургона

Прокинувся Бім ще вдосвіта. Не хотілося йти від теплого, такого гостинного місця, де ніхто не потривожив його сон. Йому здалося, що він посильнішав, — спробував стати на ноги, але одразу це не вийшло. Тоді він сів. Це вдалося, одначе запаморочилась голова (так само, як тоді в полі після удару в груди): стіни хитнулися в один бік, поручні сходів задвигтіли, а пороги східців злилися в суцільну гірку й заколивалися гармошкою, лампочка гойднулася разом зі стелею.

Бім сидів і ждав, що ж із ним будб далі, сидів тепер, опустивши голову.

Паморочення припинилося так само враз, як і почалося. І Бім поповз на животі по тих порогах униз. Двері під'їзду, як виявилося, були відчинені. Бім виповз, полежав трохи на свіжому холоді й таки звівся на ноги. Уже десь на грані цілковитої непритомності й тому не відчуваючи болю, він, скоряючись невідомій людям внутрішній собачій волі, пішов хитаючись, мовби чумний.

Навряд чи дійшов би він до своєї домівки, коли б не натрапив на смітник, де порпалася маленька собачка. Бім підійшов і сів. Собачка, шерстиста й нечупарна, обнюхала його, помахала хвостом.

"Ти куди?" — спитала таким чином Кудлатка.

Бім одразу впізнав Кудлатку — з нею він познайомився на лузі того дня, коли вона гризла очеретяний корінець. Тому відповів довірливо й сумно, самими очима: "Погано мені, подружко".

Собачка вернулася на смітник, мовби запрошуючи гостя, там обернулася до Біма й закрутила хвостом, що й означало: "Тут дещо є. Йди-но сюди".

І що ж ви думаєте? Того-сього, по шматочку, по скоринці, по голівці оселедця — Бім наївся-таки. Сили потроху поверталися, а невдовзі, облизавшись і подякувавши Кудлатці, пішов далі, пішов набагато міцніше.

Ні, смітник у скрутну хвилину життя — велике діло! З цього часу Бім почав би з повагою ставитися до таких місць, якби...

Важко про це розповісти.

Сірого досвітнього ранку, коли залишки вчорашньої сльоти осіли на землю легким прозоро-синім серпанком, Бім нарешті добрався до своєї домівки... Ось вона! Ось і вікно, звідки разом з Іваном Івановичем, бувало, вони дивилися, як сходить сонце. Чи не вийде він до вікна й зараз? Бім сів з протилежного боку вулиці й дивився, дивився, дивився тепер з радістю і надією. Йому стало так гарно. Пішов через вулицю, хоч і пе поспішаючи, але вже піднявши голову, аж наче всміхаючись, нібито ось— ось зустріне незабутнього друга. Це була хвилина сподіваного щастя. Та й хто з живих істот не був щасливішим у хвилини чекання, ніж у хвилини самого вже щастя?

Отак серед вулиці, перед рідною домівкою, уже недалеко від тих самих дверей, Бім був щасливий від надії, що знову зажевріла в нього.

І враз він побачив страшне: з арки будинку вийшла Тітка! Бім сів, розширивши очі від жаху, все тіло затіпалося. Тітка кинула в нього цеглиною. Бім квапливо відійшов назад на протилежний тротуар.

В таку ранню годину людей на вулиці не було, навіть двірники ще не виходили з мітлами. Лише одна Тітка та Бім дивилися одне на одного.

Вона явно вирішила — стояти і не пускати, вона навіть ноги поставила ширше, для міцності, й утвердилася статуєю посеред арки, впершись кулаками в боки; на Біма вона дивилася пихато, зневажливо, нищівно й гордовито, з усвідомленням почуття власної гідності, переваги й правоти. А Бім був безпорадний, зате в нього лишалися цілком надійними тільки зуби, теж страшні — якщо в передсмертній хватці. Він це знав, він цього не забув, бо аж якось пригнувся й трохи підняв верхню губу, оголивши передні зуби. Людина і собака дивилися одне на одного невідривно. Хвилини здалися Бімові довгими.

…Поки людина і тварина, не зводячи очей, пильно стежили за кожним рухом одне одного, звернемося до самої Тітки, хоч ми її вже трохи й знаємо з попередніх пригод із Бімом. Тітка була зовсім вільна жінка: вільна від експлуатації капіталіста, від якогось віддаленого поняття про обов'язок перед соціалізмом, вільна від праці. Проте вона лишилась-таки рабою шлунка, не помічаючи ярма цього рабства. Крім того, у неї хоч які, але були обов'язки. Вона вставала, наприклад, раніш од усіх мешканців багатолюдного будинку, ще вдосвіта. Найпершим своїм обов'язком вона вважала таке: простежити, хто з чужих вийшов на світанку з того чи іншого під'їзду; в кого горить світло у вікні в той час, коли усі вдосвіта міцно сплять; хто поїхав по рибу або на полювання і — з ким; хто перший, ще в темряві, пронесе щось на смітник. Потім вона подивиться й збагне, що ж сталося, подлубавшись у смітнику: якщо пляшки, — значить, від жінки ховав старе дране пальто, — значить, скупердяй беріг удома непотрібну ганчірку; протухле м'ясо викинули, — значить, господиня роззява, і так далі. А якщо дівчина прийде додому вдосвіта, то це для Тітки було вже вершиною тріумфу. Собак та їх власників вона ненавиділа, а підстерігати за ними було, мабуть, чи не найважливіше для Тітки. При цьому вона кидала їм услід найдобірнішу лайку, запас якої був у неї невичерпним, що свідчило про велику пам'ять та ерудицію.

Усе це, власне, було потрібне для щоденної інформації, коли вона разом з кількома, також вільними, жінками довго сидітиме на дбайливо пофарбованих лавках і доповідатиме про те, хто є хто; і тут уже ніхто не

буде забутий і нічого не буде забуто. Талант! І такий недрукований бюлетень вона випускала регулярно. Оце вона вважала своїм другим обов'язком перед суспільством. Така обізнаність стосувалась навіть і міжнародних подій (сама чула: війна — ось-ось, крупів треба запасати, солі); чутка йшла далі при співчутливому сприянні таких, як вона сама, але вже з посиланням на "такого-от", а він — доцент, брехати не буде, сам "слухав".

До всього цього, як уже відомо, Тітка називала себе не інакше, як "радянська жінка", пишалася цим, цілком упевнена, що це так, що її дрімуча совість є нічим іншим, як зразком для наслідування. Коли б у неї було дитя — яка ж бо виросла б людина!

Але два дні на тиждень у неї були вихідними: в суботу вона щось купувала на базарі в колгоспників, а в понеділок все оте куплене продавала. Тому, не маючи курей, городу, неводів, вона продавала яйця, самих курей, помідори, свіжу рибу і всяку всячину, потрібну для життя людини. Завдяки цьому, третьому обов'язку (у вихідні дні!) Тітка мала ощадну книжку й жила заможно, а тому ніколи й ніде не працювала. Існувала ж вона у квартирі з вигодами, що відповідали її високій культурі (два шифоньєри, три дзеркала, картина з базару "Дівчина і лебідь", великий глиняний орел і вічні квіти із стружок, холодильник, телевізор). Усе в неї було, що треба, і нічого не було, чого не треба…

Отже, Тітка стояла в центрі арки, і обминути її Бім не міг. Тікати б йому краще, тікати, та несила відійти від рідної домівки. Він чекатиме з ощиреними зубами, поки не піде ворог, чекатиме, нехай хоч скільки на це піде часу. Хто — кого!

Та ось у сіруватій холодній імлі завиднівся одинокий автофургон і несподівано зупинився поміж Тіткою та Бімом. Фургон був темно-сірий, оббитий жерстю, без вікон. З нього вийшло двоє і попрямували до Тітки. Бім уважно спостерігав, не сходячи з місця.

Чий собака? — спитав вусатий, показуючи на Біма.

Мій, — пихато відповіла Тітка, не замислюючись.

А чого ж не ведеш далі? — спитав другий, молодий хлопець.

Спробуй поведи. Бачиш, кінець вірьовки на шиї — перегриз. І кусає кожного. Сказився, наволоч. Зовсім сказився.

Прив'яжи, — сказав вусатий, — бо заберемо.

Я сама писала заяву. І ходила, і просила — заберіть. Де там! Бюрократ на бюрократі! — Вона вже кричала: — Душу вимотали бюрократи.

Давай, — звернувся вусатий до безвусого.

Той узяв з автомобіля малокаліберну, а вусатий витяг із тримача, збоку фургона, довгу жердку з обручем на кінці і сіткою, неначе сачок, щоб ловити метеликів завбільшки як вівця. Першим підійшов той, що з рушницею, а за ним другий, наготувавши сачок.

Бім побачив рушницю. Бім закрутив хвостом, кажучи цим жестом: "Рушниця! Рушниця! Знаю рушницю!"

Лащиться, — сказав хлопець. — Ніякий він не скажений. Заходь.

Вусатий вийшов уперед. Бім почув, що від нього пахне собакою.

"Ну, звичайно ж, ви — хороші люди!" — неначе говорив він.

Та раптом усередині фургона тужливо проскімлив собака, безнадійно й гірко. Бім усе зрозумів: обман! Навіть рушниця — обман.

Усе — обман! Він рвонувся вбік, але… пізно: обруч сачка накрив його. Бім підскочив угору й опинився в сітці, тепер перекинутій ним самим через край обруча…

Бім гриз вірьовки, скреготів зубами, несамовито хрипів і гарячково намагався вирватися. Він швидко витратив на це останні сили й невдовзі затих. Собаколови просунули сачок у двері автофургона й витрусили Біма додолу.

Двері зачинилися.

Вусатий звернувся до враз повеселілої Тітки:

Чого вишкірилася? Не вмієш собак держати, то й не мучила б. Сама наїла жаб'ячу морду, а собаку довела — страшно дивитися: на собаку не схожа.

(Він був спостережливим: опущені куточки великих губів, плаский ніс і вирячені Тітчині очі нагадували справді "жаб'ячу морду"),

Мене, радянську жінку, ти, смердючий собачник, ображаєш, гад такий! — І завела, і завела, не соромлячись власних виразів, як і завжди.

Слова, які не можна писати на папері, вискакували з неї легко й вільно, якось навіть плавно і широко, бо вони, цілком очевидно, були запрограмовані: натисни кнопку, і ось вони, тут як тут.

— Чого розперезалася? — крикнув їй хлопець. — Бо ось накрию підсакою та в залізний ящик. Таких, як ти, треба б щороку хоч на тиждень садовити в такий фургон. — Він і справді схопив жердину з обручем і рішуче попрямував до неї.

Тітка побігла писати скаргу за образу. І написала її на ім'я голови міськради, при цьому звинувачувала його анітрохи не менше, ніж

собаколовів. Вона ні за що й ні перед ким не відповідала в суспільстві, зате з усіх вимагала відповідальності. Це також було частиною її обов'язків, як і кожного паразита суспільства.

…Сонце сходило того ранку велике й жовте, по-передзимовому холодне й невеселе. Воно відмахнулося від ранкового серпанку так неохоче й так мляво, що подекуди сизуватий туманець так і завис над містом легкою рваною завісою: на одній вулиці видно, на другій — тьмяно й сіро.

Темно-сірий, обшитий жерстю автофургон виїхав за місто й повернув, у двір будинку, що стояв самотньо, обгороджений високим парканом. Над воротями вивіска: "Вхід стороннім заборонено — небезпечно для здоров'я". То був карантин, куди привозили скажених собак і спалювали дотла, сюди ж потрапляли й зловлені бродячі пси, як можливі переносники епідемій, — цих не спалювали, а відправляли для науки або здирали шкуру; інших тварин з інфекційними хворобами тут же й лікували, якщо це потрібно було; коневі, наприклад, давали ліки аж до останньої хвилини життя, а знищували його тільки при одній-єдиній умові — при захворюванні на сап. Дуже рідкісна тепер ця хвороба, бо коней лишилися одиниці, хворіти на сап нікому.

Ті двоє чоловіків, що зловили Біма, були простими різноробами цього двору. І зовсім вони не погані люди. Навіть більше, вони завжди ризикували, бо могли заразитися тяжкою недугою, їх міг і покусати скажений собака. Вони ж час од часу очищали місто від бродячих псів або забирали собаку за особистою заявою власника.

Цей обов'язок вони вважали неприємним і важким, хоч за кожного зловленого собаку одержували, окрім основного заробітку, додаткову платню.

Бім не чув, як приїхав залізний фургон у двір, як вийшли ті двоє, з кабіни й пішли кудись: він був непритомний.

Опам'ятався наш Бім через дві-три години. Біля нього сиділа та сама, давно знайома, Кудлатка, з якою він зустрівся удосвіта на смітнику. Зараз вона лизала Бімові ніс і вуха...

Дивовижна істота — собака! Ось у матері помирає одне з цуценят, а вона лиже йому носика, лиже вушка, лиже безперервно, довго-довго, масажує животик. Бува, цуценя й оживає. А масаж-бо й взагалі вважається у собак неодмінною умовою догляду за новонародженими цуценятами. Дивовижно усе це і вражаюче.

Кудлатка облизувала Біма також з незбагненної для нас інтуїції природи. Очевидно, вона мала вже якийсь досвід у своїх поневіряннях, а можливо, не вперше потрапила й сюди. Невідомо.

Тонкий-тонкий промінчик сонця пробився в щілинку у дверях і впав на Біма. Він трошечки підвів голову. В залізній тюрмі їх було лише двоє: він і Кудлатка. Долаючи біль у грудях, Бім спробував змінити положення тіла, але з першої спроби не вийшло. Проте вдруге він підгорнув під себе всі чотири лани, піднявши бік з холодного заліза, на якому лежав. Кудлатка теж змерзла, притулилася ближче до нього й згорнулася калачиком. Удвох стало трохи тепліше.

Дві собаки, лежачи в залізній тюрмі, чекали своєї долі.

Бім весь час дивився й дивився на двері, на тонюсіпький сонячний промінчик, єдиний вісник із світлого. Та ось десь неподалік пролунав різкий постріл. Бім стрепенувся. О, який знайомий йому цей звук! Він нагадав про хазяїна, Івана Івановича, це — полювання, це — ліс, це — воля, це — і заклик, якщо собака заблукав або надто захопився слідом птаха чи зайця. Де взялися сили в Біма після пострілу, коли він устав і, похитуючись, підійшов до дверей, приклав носа до щілинки і втягував повітря з волі? Але він уже стояв на ногах, здавалося, він воскрес. І почав ходити маятником по фургону з кутка в куток. Потім знову до дверей, знову нюхав крізь щілину й нарешті вловив по запахах: у дворі

щось тривожне. І знову ходив, ходив, чиркаючи кігтями по жерсті, розігріваючись і немовби готуючись до чогось, розминаючись.

Скільки так минуло часу, важко сказати. Але Бім… почав дряпатися в двері.

Ці двері зовсім не нагадували ті інші, які знав Бім: вони оббиті жерстю, подекуди вже з гострими рваними плямами. Але це були двері, тепер єдині двері, крізь які можна було проситися, щоб допомогли й вирятували.

Настала ніч. Холодна, морозяна.

Кудлатка завила.

А Бім дряпався. Він гриз зубами клапті жерсті й знову дряпався, уже лежачи. Кликав. Просив.

На ранок у фургоні стало тихо: Кудлатка не вила, Бім також притих, хіба що зрідка візьме та й шкребне лапою по залізу. Він геть знеміг і знесилів, а може, й змирився, втративши надію й покірно чекаючи своєї долі,— ми не знаємо. Поки що це лишалося таємницею залізного фургона.

РОЗДІЛ 16

Зустрічі під час розшуку. Бімові сліди на землі. Чотири постріли

В неділю у місті значно більше людей, ніж у звичайні дні: ідуть, їдуть, біжать, купують, продають набиваються в поїзди, автобуси, трамваї, як оселедці в бочку, поспішають з міста, мов очманілі. Посеред дня штовханина трошки затихає, а ввечері знову: ті повертаються із сіл та лісів до міста, а ті виїздять з міста до себе, в села та ліси.

Не дивно тому, що однієї неділі і Хрисан Андрійович приїхав до міста разом з Альошею. Обидва домовилися, що Альоша спробує пошукати Чорновуха, поки батько спродає на базарі продукти. Хрисан Андрійович і раніше брав з собою сина й дозволяв погуляти по місту, ніколи не побоюючись (номер трамвая знає, "свою" автобусну зупинку знає, а щоб наколобродити десь — нізащо). В таких випадках Альоша одержував на руки три карбованці й міг купити собі що завгодно і поїхати куди захоче в місті — хоч у кіно, хоч у цирк. А цього разу Хрисан Андрійович поклав сам в Альошину "внутрішню кишеню" п'ятнадцять карбованців і сказав:

Якщо випадком трапиться Чорновух, а не віддаватимуть — не жалій десятки. Не віддають — клади дванадцять. Не погодяться — віддавай усі п'ятнадцять. А якщо й тоді не буде згоди, пиши собі адресу і — до мене: сам поїду. Допізна не ходи: на четверту годину до автобуса, день став короткий — поночі поїдемо. Та питай про Чорновуха культурно: "Запитати можна, товаришу?" А вже потім викладай: так, мовляв, і так — із села ми, чабани, і без собаки нам ніяк не можна, а пропав. Утік, мовляв, у місто. Добрих людей багато: ти питай, знай своє.

...Містом ішов серйозний міцненький хлопчик і зрідка звертався до зустрічних, до тих, хто, на його думку, заслуговує на довір'я:

Запитати можна, товаришу? Ми, щоб ви знали, чабани...

Гладких зустрічав неймовірно багато, особливо жінок, але поминав їх (мабуть, не працюють, того й страшенно гладкі). Але якраз гладкий ото товариш, почувши хлопчикове запитання, не до нього — до іншого, зупинився й порадив піти на вокзал (там, мовляв, за день уся молодь пройде крізь ворота — вже хтось та знає). А хлопчаків Альоша не поминав жодного.

Саме в цей час і Толик вийшов з дому на чергові розшуки Біма. Він шукав наполегливо уже три дні, але — після уроків, а сьогодні вирішив почати зранку: неділя — до школи не йти.

Ішов містом чистенький хлопчик із культурної сім'ї, ішов, вдивляючись в обличчя, ніби вивчаючи перехожих, і питав, вибравши когось:

Дядечку, скажіть, будь ласка, чи не бачили ви собаку з чорним вухом?.. Білий, з жовтими цятками?.. Ні, не бачили. Шкода. Пробачте.

Толик уже одного разу був у Степанівни, незважаючи на заборону батьків, уже віддав Люсі чеські олівці, яких не буває в жодному магазині, і альбом для малювання, уже розповів, що Бім у нього був, ночував, а потім зник; довідався він від Степанівни й про те, що Іван Іванович, якого він ніколи в житті не бачив, надіслав листа — скоро приїде. Сьогодні Толик надвечір неодмінно зайде ще раз — чи нема якихось новин про Біма, до того ж Люся обіцяла йому подарувати свою картину "Наш Бім".

На одній з вулиць, поблизу від вокзалу, до Толика підійшов хлопчик років тринадцяти, засмаглий, міцний, у новому костюмчику, пошитому по-дорослому, й сказав:

Запитати можна, товаришу?

Таке звертання, як до дорослого, Толикові сподобалося, і він охоче відповів:

Можна. — Спитав і собі:— А що ти хотів?

Чабани ми. А собака пропав — у місто пішов. Часом не бачив? Білий, з жовтими цяточками, а вухо чорпе-чорне. І нога…

Як звуть собаку? — скрикнув Толик.

Чорновух, — відповів Альоша.

Бім, — сказав Толик. — Він!

Неважко уявити, як хлопчики порозумілись: Толик довідався, коли й де куплено Біма, коли він пішов з села; Альоша зрозумів, що приходив до Толика саме Чорновух, а не хтось інший. Усе сходилось: Бім був десь у місті. Обидва вони навіть і не подумали про те, кому з них буде Бім, якщо знайдуть. Головне, шукати, швидше шукати.

Спершу станемо біля вокзалу, — запропонував Альоша. — Один чоловік мені порадив.

Людей тут тьма, хтось уже неодмінно бачив Біма, — погодився й Толик.

Наївність такого розшуку була очевидною, але не Альоші і не Толику. Вони просто відчули дух товариськості, об'єдналися одним бажанням, однією любов'ю до Біма, вони вірили, ось у чому й основа їхньої поведінки.

А уява вже малювала, що Бім і сам може потрапити їм на очі.

А потім зайдемо до твоєї Степанівни, — вже на ходу вирішив Альоша, — її він не помине. Фактично він туди й іде, обов'язково туди. Бо йому інакше не можна: домівка.

Зайдемо, — погодився Толик.

Йому явно подобався Альоша своєю неквапливою мовою і водночас наївністю й простотою. Такі знайомства залишаються на все життя. І добре тому хлопчикові, якому вулиця подарує доброго товариша, а не пройдисвіта.

Хлоп'ята вже розпитали не менш як сотню людей і все вибирали тих, кого слід запитувати.

Того ж ранку в загальну вокзальну метушню, спираючись на палицю, вийшов із вагона швидкого поїзда сивий чоловік у коричневому пальті. Пройшовши вокзал, він зупинився й розглядівся навкруг. Так людина, яка надовго розлучалася з рідними місцями і повернулася назад, дивиться — чи все на місці, чи не змінилося щось. У цю мить до нього й підійшли два незнайомі хлопчики. Один з них, справді сільський, сказав:

Запитати можна, товаришу?

Сивий, трохи схиливши голову набік і ховаючи посмішку, відповів:

Звичайно, можна, товаришу.

Другий, явно міський, продовжив запитання:

Скажіть, будь ласка, ви не бачили собаку з чорним вухом, білий, з ця…

Сивий стис плече хлопчикові і з неприхованим хвилюванням вигукнув:

Бім?!

Так, Бім. Бачили? Де?

Усі троє сіли на лавці у привокзальному скверику. І всі троє довіряли одне одному без будь-яких сумнівів, хоча хлопчаки абсолютно не знали цього старого чоловіка, не знали, що це й був Іван Іванович, Бімів хазяїн, навіть не одразу б і здогадалися, коли б він сам не сказав про себе.

Та, мабуть, і знайомі не враз пізнали б його. Він трохи згорбився, обличчя схудло, зморщок стало більше (операція близько від серця — не

курорт), але очі лишилися такими самими — уважними, зосередженими, спрямованими немовби всередину людини. Лише по цих густо-карих очах і можна було б визначити, що цей чоловік був чорнявим. А тепер він став геть білим, як сніг.

Толик розказав усе, що знав про Біма, навіть і те, що він кривий та хворий. Альоша коротко й до пуття повів про життя Чорновуха в селі. Хлоп'ятам усе подобалося в Івані Івановичу: розмовляє він з ними, як з дорослими, іноді поклавши долоню на плече співрозмовника, подобалося й те, як він слухає, не перебиваючи, і те, що він білий-білий, і ім'я та по батькові у нього гарні, а головне, він любить їх, незнайомих хлопчаків, — це вже одразу видно. Інакше до чого б він сказав на закінчення:

Хороші ви хлопці. Будемо друзями… А тепер — до мене. З усього видно, Бім уже прийшов додому.

Дорогою він обереяшо розпитував хлопчаків і легко зрозумів, хто вони, звідки, з яких родин, хто що робить, кому й що подобається.

Вівці пасеш — це добре, Альошо. І вчишся в школі? Важко, мабуть?

Вівцю, її нагодувати — вміти треба, — відповідав, як і батько, Альоша. — Діло важке. Розпустити отару фронтом, не толочити корм під ногами — це не раз плюнути, накрутишся так, що ноги гудуть. І знову ж таки: вставай удосвіта. Клопітно. З собакою добре — допомагає краще за людину, якщо вона нічогісінько не тямить у цьому ділі. А без собаки нам ніяк не можна. Чабани ми. Куди ж подінешся?

А ти, Толику, що робиш? — спитав Іван Іванович.

Я? — здивувався Толик. — Я вчуся в школі.

Худоба якась у вас є дома? — спитав Альоша в Толика.

Худоби нема ніякої,— відповів той. — Морські свинки були — мама заборонила… Смердить від них.

Ти приїзди до мене — покажу: Любка в нас — золота корова, під пузо лізь, і ногою не поворухне. Шапку лиже теж… і долоні. Півень у нас — усім півням півень, заводіякою зветься, перший кукурікає удосвіта, а інші вже — за ним. Такі півні рідко трапляються… А от собаки нема. Був — помер. Чорновух був — утік. — Альоша зітхнув. — Шкода. Такий ласкавий…

Іван Іванович подзвонив до Степанівни. Вона вийшла разом з Люсею і заговорила:

Ой, Іване Івановичу! І як я тепер відповідатиму? Нема Біма. Ось був у Толика три дні тому, а додому не прийшов.

Не прийшов, — замислено повторив Іван Іванович. Але, підбадьорюючи хлопчиків, додав: — Знайдемо, неодмінно знайдемо.

Степанівна віддала ключі хазяїну, і всі п'ятеро увійшли до нього. В кімнаті було все так само, як залишив Іван Іванович: та ж сама стіна книжок, яка тепер здивувала Альошу, той самий письмовий стіл, навіть стало чистіше (турботи Степанівни), але порожньо-порожньо — не було Біма. На його лежаку — чистий аркуш паперу, лист Івана Івановича: Степанівна зберегла навіть і це. Іван Іванович став спиною до гостей і пильно дивився у вікно. Степанівні здалося, що він тихенько простогнав.

Полежали б, Іване Івановичу, з дороги, — порадила вона.

Той приліг на ліжко, полежав, дивлячись у стелю. Усі мовчали, тільки Степанівна намагалася заговорити йому біль:

Виходить, операція пройшла добре? Якщо вже сам приїхав, то все буде як слід.

Все добре, Степанівно, все добре. Спасибі вам, люба, за все. Дай боже, щоб рідні так ставилися одне до одного, як ви до чужих.

Отакої! Про що тут говорити! Дрібне це. Не велике діло — допомогти сусідові. Аби тільки все на добро. (Степанівна аж якось соромилась, коли її хвалили).

За кілька хвилин Іван Іванович підвівся, глянув на хлопчиків і сказав:

Такий план, хлоп'ятка: ви шукатимете тут, у нашому районі, Питайте сміливіше — Бім повинен бути десь недалеко. А я... — Він трохи подумав. — Я поїду в одне місце... чи не пристав він до сторожових собак... десь.

Коли виходили, Люся передала Толикові картину "Наш Бім". Толик — показав її Альоші, а той здивувався:

Сама?

Сама, — відповіла Люся.

Ти художниця?

Ні-і,— засміялась Люся. — Я в п'ятий перейшла.

На картинці Бім був дуже схожий: чорне вухо, чорна нога, жовтенькі цяточки по білому і великі очі; тільки одне вухо, мабуть, довше за друге, та це байдуже.

Отож Альоша і Толик пішли знову на розшуки. Вони так само обирали перехожого по обличчю (тепер уже довго радячись), так само однаково запитували й пояснювали Бімові прикмети.

А Іван Іванович, ще на ліжку, вирішив: швидше на карантинну дільницю! Попередити собаколовів, розповісти прикмети, дати грошей, щоб сповістили, коли побачать. А може, Бім уже там. Пішов він від Толика в ніч проти четверга... три дні. Швидше, швидше!

Він узяв таксі й незабаром був біля воріт карантинної дільниці.

Крім сторожа, нікого не було (вихідний). А він на запитання Івана Івановича охоче й багатослівно відповідав:

У четвер і в п'ятницю собак не ловили, а вчорашні є — сидять У фургоні. Скільки їх, лихий їх знає, не відаю, але є. Завтра прийде лікар і скаже: якого — в науку, якому укол, щоб заснув і — на шкуру, а буває, закопують із шкурою. На те й лікарі. Аякже! Буває, і палять дотла.

А мисливські потрапляють? — спитав Іван Іванович.

Рідко. Цих не нищать і в науку не віддають на розтерзання, а спочатку почекають хазяїна або дзвонять до Спілки мисливців — так і так, мовляв, розберіться. Аякже! На те й лікарі. Один такий там є, мисливський, — Іван казав, білий, запаршивлений, бездоглядний, сама хазяйка здала. Аякже! Може, в неї чоловік помер.

"Він чи не він?" — думав Іван Іванович і почав просити:

Пропустіть до фургона, будь ласка. Шукаю свого собаку, чудового. Може, він сидить там. Пустіть.

Сторож був невблаганний:

Чудових не садовлять. Садовлять шкідливих, щоб не розповсюджували зарази, — безапеляційно сказав він і переконано. І тут же обличчя його змінилося: він задер підборіддя й махнув рукою, немовби відсовуючи прохача від воріт, а той стояв за ними засмучений і

безсилий щось зробити. Навіть сторож не хотів обминути спокусу показати свою владу, тому й сказав суворо — Бачиш? "Вхід заборонено". Читай і розумій, — показав він на рамку під склом, де золотими літерами було написано: "Вхід заборонено — небезпечно для здоров'я".

Іван Іванович уже втратив надію пройти в двір, одначе сказав:

Ех ти! Чоловіче, чоловіче!.. Операція була. Од війни осколок носив ось тут. Приїхав, а Бім пропав.

Як так? Більш як двадцять років носив осколок? Ось тут? — Сторож несподівано став самим собою, таким, як був на початку зустрічі. — Ти дивись! Розкажи кому — не повірить. Отож-бо ти... — Він не договорив фрази й примирливо запросив, відтягуючи засув: — Заходь. Та тільки нікому не кажи.

Іван Іванович відпустив таксі, сподіваючись, що він поведе Біма на повідку, й пішов до фургона. Ішов він справді з величезною надією: якщо Бім тут, то він зараз його побачить, приголубить, а якщо Біма немає, то, значить, він теж живий, знайдеться.

Біме, мій любий Бімко... Хлопчик... Дурнику мій, Бімко, — шепотів він, ідучи двором.

І ось сторож розчинив двері фургона.

Іван Іванович сахнувся й закам'янів...

Бім лежав носом до дверей. Губи і ясна порвані гострими краями жерсті. Кігті передніх лап налилися кров'ю.

Він дряпався в останні двері довго-довго. Дряпався до останнього подиху. І як мало він просив! Волі і довір'я — більш нічого.

Кудлатка, забившись у куток, завила.

Іван Іванович поклав руку на голову Біма — вірного, відданого, люблячого друга.

Закружляв ріденький сніжок. Дві сніжинки впали Бімові на носа й… не розтанули.

…А тим часом Альоша й Толик, ще міцніше здружившись, ішли містом. Питали вони, питали та й потрапили на ту ветеринарну дільницю, куди Толик колись водив Біма.

Там вони довідалися в чергового, що ніяких собак тут нема й що коли собака пропав, то його треба шукати насамперед на карантинній дільниці, бо там собаколови.

Наші два хлопчики були зовсім не тими, що можуть написати адресу: "На село дідусеві". Тому вони через годину, не пізніше, поспішали від автобусної зупинки пустирем на карантинний двір.

Назустріч їм вийшов з воріт Іван Іванович. Побачивши хлопців, він заквапився, а підійшовши, спитав:

І ви сюди?

Порадили нам, — сказав Альоша.

Тут нема Біма? — спитав Толик.

Не було його тут? — перепитав Альоша.

Нема, хлоп'ятка... Біма тут нема... і не було. — Іван Іванович намагався приховати тягар на душі і біль у серці; це в його стані було дуже й дуже важко.

І тоді Толик, звівши густі чорпі брівки і зібравши гармошку на лобі, сказав:

Іване Івановичу... не обманюйте нас... будь ласка.

Біма тут нема, хлоп'ятка, — повторив Іван Іванович уже твердіше й упевненіше. — Шукати його треба. Шукати.

Сніг порошив.

Тихий сніг.

Білий сніг.

Холодний сніг прикривав землю до наступного початку життя, який повторюється щороку, до весни.

Сивий як сніг чоловік ішов білим пустирем. Поруч з ним, узявшись за руки, два хлопчики ішли шукати свого спільного друга. І в них булз надія.

І неправда буває святою, як правда. Так людина, що помирає, говорить своїм близьким. "Мені вже стало зовсім добре". Так мати співає безнадійно хворій дитині веселу пісеньку й усміхається.

А життя йде. Іде тому, що є надія, без якої відчай убив би життя.

Цілий день хлопчики шукали Біма. А ввечері, як уже смеркло, Толик провів Альошу на трамваї до "нашої" автобусної зупинки.

А це ось — мій татусь, — познайомив Толика Альоша.

Хрисан Андрійович подав Толикові руку.

Зрозуміло: друга, виходить, знайшов. А ти ж як, до Альоші в гості? Просимо, будь ласка.

За Толика відповів Альоша:

Він потім приїде. І я приїду… до Івана Івановича. Ми будемо ще шукати.

Ну гаразд. Нехай так. Вдома розкажеш усе як слід, а зараз — о-ондечки он! — іде наш автобус.

Перед посадкою Альоша віддав татусеві п'ятнадцять карбованців.

Усі цілі. Не знадобилися.

Теж зрозуміло, — засмучено сказав батько.

Толик помахав услід автобусу. Було й сумно розлучатися з новим другом, і радісно від того, що він є. Тепер Толик житиме, сподіваючись, що скоро знову зустрінеться з Альошею. А це ж бо Бім залишив такий чіткий слід на землі.

Вдома Толик впевнено сказав татові:

Бім десь у місті. Неодмінно знайдемо. Ми знайдемо.

Хто це — "ми"?

Альоша, Іван Іванович і я… Знайдемо, ось побачиш.

Хто — Альоша? Хто — Іван Іванович? — запитала мама.

Альоша — хлопчик із села, батько в нього — дядечко Хрисан, а Іван Іванович — не знаю хто… добрий він… Бімів хазяїн.

А навіщо ж тобі Бім, якщо знайшовся хазяїн? — спитав тато.

Толик не міг відповісти, він не розумів запитання — надто несподіваним і складним воно здалося йому.

Не знаю, — тихо вимовив він.

А пізно ввечері, коли Толик спав і бачив уві сні, як Альошипа корова лизала його шапку, тато і мама сперечалися в дальній кімнаті.

Бездоглядним росте в тебе син, — з докором говорив тато.

А ти де? — відрізала мама.

Я на службі.

А я ще гірше, ніж на службі. Ти пішов з дому, і все. А мені… мені сама чистота в печінках сидить.

Хоч би хто хоч би де служив — у кожного є обов'язки, які він мусить виконувати чесно. Я кажу про інше: хто ж виховуватиме Толика? Ти чи я? Чи обоє? Тоді нам треба знайти спільну мову.

Напевно, не ти і не я.

А хто? — наполягав тато.

Уся надія на школу, — відповіла мама уже спокійніше.

І вулиця? — добивався тато.

Хоча б і вулиця. А що в цьому? Усі діти на вулиці.

А чесність, я питаю, чесність хто виховуватиме? — підвищив тепер голос тато.

На ось, читай. А втім, я сама. Слухай. — Мама читала, вихоплюючи окремі фрази з газети: — "Організованість, невсипущий нагляд, суворий облік, вимогливість — ось чим виховується в людях чесність"... "Чесну людину треба піднімати на щит"... Чуєш: на щит! Та ну вас до дідька! — Мама впала на канапку долілиць.

Тато вже не хотів загострювати суперечку, він любив маму, і вона його любила, а мирився він завжди першим. Та й довгих незгод у них майже не бувало. І цього разу він примирливо сказав:

Що ж, доведеться розібратися. Спробую я знайти Біма. Спробую. Хазяїн знайшовся, сюди Толик уже не притягне собаку, а якщо ми з тобою знайдемо його, то наш авторитет зросте в Толиних очах.

Ні, не ті слова сказав він, що крутилися на думці, не ті. Того вечора Семен Петрович уже не був спокійним і впевненим: син підростав і йшов повз батька; а він, рідний батько, не помітив цього в щоденних клопотах. Семен Петрович думав. Семен Петрович згадав, як бачив одного разу біля пивної на березі річки юнака, ще безвусого: він стояв біля стіни, похитуючись, не тримаючись на ногах, і кричав, і надривно плакав... Страшно стало від такої згадки. Семен Петрович з жахом уявив біля пивної свого Толика років через п'ять, і від цього здавило в грудях. Він підійшов до дружини, сів біля неї і спитав тихо, примирливо й для неї несподівано:

А може, купимо Толикові гарного собачку?.. Або випросимо Біма в хазяїна, га? Добре заплатимо. Як ти гадаєш?

Ох, не знаю, Семене, не знаю. Давай купимо, чи що.

Звичайно, Семен Петрович не зважив на маленьку обставину, що дружба й довір'я не купуються й не продаються. Не знав він і того, що Біма вже не знайдеш, якби він і захотів. Але Бім, наш добрий Бім, залишив слід і в душі Толикового тата. Можливо, це був докір сумління. Від нього ніхто й ніколи не втече, якщо він не схожий на ідеально пряму лозину: таку можна зігнути в дугу і, відпустивши при бажанні, випрямити, як вам завгодно. Та Бім тривожив Семена Петровича і вночі.

А тієї ночі Бім лежав усе ще там же, у фургоні, оббитому жерстю. Завтра ж Толиків тато організує розшуки Біма. Чи знайде він, чи збагне таємницю залізного фургона, чи зрозуміє всю силу і непереможність Бімових поривань до світла і волі, до дружби і довір'я?

Ні, цього не сталося з найпростішої причини. Вранці другого дня, в понеділок, Іван Іванович узяв рушницю в чохлі й поїхав на карантинну дільницю. Там зустрівся з тими двома собаколовами, з гіркотою і болем довідався від них, що зловили вони Біма коло самого будинку. Обидва обурювалися тією Тіткою і на всі заставки лаяли її. Тяжко було Іванові Івановичу від того, що загинув Бім через злочинницький наклеп. Він не звинувачував цих двох робітників, що виконували свій обов'язок, одначе молодий хлопець, як видно було, почував себе винуватим, хоча б уже за те, що повірив Тітці.

Та коли б я знав... — Він не договорив і вдарив кулаком по капоту автофургона. — От і повір такій гадюці.

Іван Іванович попросив їх одвезти Біма в ліс і запропонував за це п'ять карбованців. Обидва охоче погодилися. Поїхали утрьох у кабіні того самого фургона.

На галявинці, де перед кожним полюванням Іван Іванович сідав на пеньочок і слухав ліс, на тій галявинці, де в тужливому чеканні Бім терся

мордою об пале листя, за кілька метрів од того пеньочка, закопали Біма. А зверху засипали злегка, тоненько, жовтим листям, перемішаним із снігом.

Ліс шумів рівно й негучно.

Іван Іванович розчохлив рушницю, вклав у неї набої і, немовби трохи подумавши, вистрілив угору.

Ліс, через шум, глухо, не ремствуючи, по-осінньому озвався сумовитою луною. Вдалині вона завмерла коротким, обірваним стогоном.

І ще раз вистрілив хазяїн. І ще ждав, коли простогне ліс.

Обидва його супутники вражено дивилися на Івана Івановича. Але він, не сходячи з місця, заклав ще два набої й так само розмірено, з абсолютно рівними проміжками, що визначалися по завмиранню звуку вдалині, вистрілив ще двічі. Потім зачохлив рушницю й попрямував до пеньочка.

Старший спитав:

А нащо це — чотири рази ото?

Так годиться, — відповів Іван Іванович. — Скільки років було собаці, стільки разів і стріляти. Бімові було… чотири роки. Кожен мисливець у такі хвилини скине шапку й постоїть мовчки.

Ти диви! — тихо і вражено сказав молодий хлопець. — Як при напасті… як у біді…— Він відійшов до фургона, сів у кабіну й зачинив за собою дверцята.

Іван Іванович присів на свій пеньочок.

Ліс шумів, шумі-ів, шумі-ів, однотонно, майже по-зимовому, шумів холодно, голо й незатишно. Снігу було — зовсім мало. Давно вже пора б йому, а забарився надовго. Може, тому й шум лісу став тепер буркітливо-нудним, сонливим, здавалося, таким безнадійним, що начебто й зими не буде, і весни не буде.

Але раптом Іван Іванович відчув у собі, у тій порожнечі, що лишилася після втрати останнього друга, теплоту. Не одразу він здогадався, що це таке. А були це два хлопчики, їх привів до нього, сам того не відаючи, Бім. І вони знову прийдуть, прийдуть не раз.

Дивним, дуже дивним здався Іван Іванович двом простакуватим собаколовам, коли, сідаючи в кабіну, він сказав немовби сам до себе:

Неправда. І весна неодмінно буде. І будуть проліски… У Росії бувають і зими, і весни. Ось вона яка наша Росія, — і зими, і весни неодмінно.

* * *

Повертаючись назад, молодий хлопець несподівано зупинив автомобіль навпроти невеличкого села, неподалік від шосе, відчинив двері фургона й випустив Кудлатку.

Не бажаю. Не хочу! — вигукнув він. — Біжи, собачко, в село, рятуйся, — там ціла будеш.

Що ти? Що ти?! Знають же — було двоє собак, — крикнув з кабіни старший.

Один сконав, друга втекла — от і все. Не хочу. Нічого не хочу. Не бажаю. От і все!

Кудлатка відбігла від шосе, сіла, здивовано провела поглядом фургон, потім розгляділася довкола й побігла собі, побігла в село, до людей. Тямуща собачка.

Ще в лісі Іван Іванович довідався, що молодого хлопця звуть Іваном і старшого — також Іваном. Усі троє — Івани, рідкісний збіг. Це їх зблизило ще більше, і розлучалися вони добрими знайомими. А всього ж бо між ними тільки й було: утрьох закопували собаку, котрий не пережив собачої тюрми. Буває, люди сходяться в якомусь нехай малому ділі і надовго, на все життя.

Коли Іван Іванович вийшов з кабіни й простягнув обіцяні п'ять карбованців молодому Іванові, той одвів його руку й сказав ті самі слова:

Не бажаю. Не хочу. От і все!

Стало цілком зрозуміло, що він вважає себе також винним у загибелі Біма; очевидно, він відчував докір мертвого. Що ж, докір мертвих — найстрашніший докір, бо ж від них не діждешся ні прощення, ні співчуття, ні жалю до грішника, який накоїв лиха й тепер кається. Але молодий Іван надто вже близько взяв до серця свою маленьку помилку. І це робить йому честь. Ось і ще один слід на землі доброго, відданого і вірного собаки. До речі, старший Іван не відчував якихось особливих душевних мук — він узяв п'ятірку з рук Івана Івановича й поклав її в бічну кишеню — із вдячністю. Звинувачувати його абсолютно ні в чому: він одержав договірну плату за працю, а ловлячи Біма, просто виконував свій обов'язок.

...Того дня Семен Петрович організував розшуки. По-перше, в газеті з'явилося оголошення: "Пропав собака — сетер, білий з чорним вухом, кличка Бім, видатного розуму вчений собака. Місцезнаходження просимо повідомити за добру винагороду на адресу..."

Велике місто заговорило про Біма. Тріщали телефонні дзвінки, йшли співчутливі листи читачів, снували в розшуках гінці.

Так Бім прославився двічі: один раз за життя — як скажений, другий раз після смерті — як "видатного розуму собака". В останній Бімовій славі заслуга Семена Петровича була безсумнівна.

Але Бімових слідів так-таки й не знайшли, ні протягом усієї зими, ні згодом. Та й хто міг знати? Молодий Іван розрахувався з карантинного двору й, із зрозумілих причин, не відгукнувся на оголошення; Івана-старшого попередив Іван Іванович — щоб анічичирк! А більше жодна людина не знала, що Бім лежить у лісі, у свіжій промерзлій землі, запорошеній снігом, і що його вже ніхто ніколи не побачить.

Зима того року була суворою, з двома чорними бурями. Після них білий сніг на полях став чорним-чорним. Але на тій, знайомій нам галявинці у лісі він лишався чистим і білим. Її захистив ліс.

РОЗДІЛ 17

Ліс зітхнув

(Замість післямови)

І знову настала весна. Сонце геть виштовхувало зиму. Вона тікала, розкисла, на напівроталих і немічних ногах, а слідом за нею, помаленьку, але не відстаючи, прибували й прибували теплі дні, підпалювали стару зиму плямами, розривали на брудно-білі клапті. Весна завжди безжалісна до конаючої зими.

І ось струмки вже заспокоїлись, не поспішають, усе меншають і меншають, все тоншають і тоншають, а вночі майже зовсім завмирають. Весна арийшла пізня, рівна.

Така весна — на урожай, — сказав Хрисан Андрійович днями, коли ночував з Альошею у Івана Івановича.

Незабаром вони виженуть овець на пасовище, але Альоша тепер аж до самих канікул тільки "виряджетиме" з батьком отару вранці і "зустрічатиме" за селом увечері.

Альоша й один приїздив кілька разів. У такі дні вони з Толиком не розлучаються й знову шукають Біма, хороші хлоп'ята. Але одного разу, як усі разом пили чай у Івана Івановича, Хрисан Андрійович висловив таке своє міркування:

Коли вже у газетах надрукували, та не знайшовся, то, мабуть, його повіз хтось далеко. Росія велика, матінка, — піди знайди. Якби він загинув, то неодмінно хтось би об'явився: так, мовляв, і так — сконав ваш собака, бачив отам чи отам. Головне діло — живий, оце й добре. Не кожен знаходить свого собаку. І тут, фактично, нічого не вдієш. — Вони, зрозумівши один одного, перезирнулись з Іваном Івановичем, а Хрисан Андрійович додав ще — Отож годі вже шукати його, хлоп'ята. Правильно я кажу, Іване Івановичу?

Той погодився, кивнувши головою.

З того дня розшуки припинилися. Залишилась тільки пам'ять, і залишилась вона у хлопчаків на все життя, до кінця днів. Можливо, через багато-багато років вони, наші хлоп'ята, розкажуть своїм дітям про Біма. Адже кожен батько або дідусь, якщо в нього був друг-собака, не забуде розповісти дітям і онучатам про цікаві чи сумні пригоди, які сталися з його собакою. І тоді підліткові захочеться мати свого собаку.

Ідучи вже додому, Хрисан Андрійович поклав за пазуху місячне цуценя вівчарки — подарунок Івана Івановича. Альоша був у захваті.

…В кімнаті грається зі старим черевиком нове цуценя, теж — Бім, породистий, типової масті, англійський сетер. Цього Іван Іванович придбав "на двох" — собі й Толикові.

Але старого друга він уже не забуде. Не забути йому мисливських зорювань, подарованих Бімом, не забути його доброти і всепрощенної дружби. Пам'ять про вірного друга, про його сумну долю тривожила старого чоловіка. Саме тому він і опинився на тій самій галявинці і сів на той самий пеньочок. Оглядівся довкола. Він прийшов послухати ліс.

Був неймовірно тихий весняний день.

Небо густо забризкало галявину пролісками (крапельки неба на землі!). Багато разів у житті Івана Івановича повторювалось таке чудо. І ось воно прийшло знову, тихе, але могутнє у своїй істинній простоті і кожного разу дивовижне у неповторній новизні народження життя, — весна.

Ліс мовчав, тільки-тільки пробуджуючись від сну, окроплений небом і вже тривожно зачеплений теплими сонячними зайчиками на блискучих і таких млосно-ніжних язичках ще не розкритих листочків. Іванові Івановичу здалося, що сидить він у величному храмі з блакитною підлогою, блакитним куполом, з колонами із живих дубів. Це було схоже на сон.

Але раптом… Що ж це таке? Ліс ураз зашумів — наче глибоко зітхнув. Було дуже схоже на легке зітхання від того, що ось нарешті після довгого чекання життя дерев прокидається знову — в отих язичках розпуклих бруньок. Бо ж чому тоді ворухнулося гілля, а слідом за цим засвіркала синиця, а дятел бадьоро застрочив барабанним музикальним дробом, закликаючи подругу, оповіщаючи ліс про зародження кохання?

Адже він один із перших, як і вальдшнеп, подає сигнал до урочистої симфонії весни; тільки вальдшнеп кличе тихо, в сутінках, обережно, кличе згори: "Хор-хор! Хор-хор!" А дятел, знайшовши своє сухе дуплечко на заповітному сучку, нестямно, сміливо рішуче сповіщає па первозданному інструменті радості: "Кр-р-р-р-р-р-р-р-р-раса!"

Авжеж, тому й зітхнув ліс полегшепо, що чудо звершилося й настав час здійснення сподівань. І птаство озвалося до нього, могутнього богатиря й рятівника. Іван Іванович виразно чув це. Адже він і прийшов сюди, щоб послухати ліс та його мешканців.

І він був би щасливий, як і кожного року о такій порі, коли б край галявинки не виділялася пляма — порожня, не заповнена блакиттю, а позначена лише свіжою землею, змішаною з опалим торішнім листям. Сумно дивитися на таку пляму весною, та ще й на самісінькому початку загального тріумфу в природі.

Але знизу вгору добрими наївними, ласкавими й невинними оченятами дивився на Івана Івановича новий Бім. Він уже встиг полонити Толика, він так і почав жити — з доброти, маленький Бімко.

"Якою ж буде його доля? — подумав Іван Іванович. — Не треба, ні, не треба, щоб у нового Біма, який починає життя, повторилася доля мого друга. Не хочу я цього. Не треба".

Іван Іванович устав, випростався й майже крикнув:

— Не треба!

Ліс коротким відлунням повторив кілька разів: "Не треба… не треба… не треба…" Й замовк.

А була весна.

І краплинки неба на землі.

І було тихо-тихо.

Так тихо, ніби й немає ніде ніякого зла.

Але... все-таки в лісі хтось... вистрілив! Тричі вистрілив.

Хто? Навіщо? В кого?

Може, лиха людина поранила отого красеия дятла й добивала його двома зарядами...

А може, хтось із мисливців закопував собаку, і йому було три роки...

"Ні, неспокійно і в цьому блакитному храмі з колонами із живих дубів", — так подумав Іван Іванович, стоячи з непокритою білою головою й звівши очі до неба. І це було схоже на весняну молитву.

Ліс мовчав.